

Леонід УШКАЛОВ

Реалізм – це есхатологія:
Панас Мирний



► Харків «Майдан» 2012

Леонід УШКАЛОВ

Реалізм – це есхатологія:
Панас Мирний



Леонід УШКАЛОВ Реалізм – це есхатологія: Панас Мирний

Л е о н і д У Ш К А Л О В

**Реалізм – це есхатологія:
Панас Мирний**

Харків «Майдан» 2012

УДК 82.09“654”=161.2
ББК 83.3(4УКР)
У 95

*Художнє оформлення
Володимира Носаня*

Ушкалов Л. В.

У 95 Реалізм — це есхатологія: Панас Мирний.— Харків:
Майдан, 2012.— 184 с.
ISBN 978-966-372-435-5.

Ця книга присвячена життю і творчості одного з найвизначніших українських письменників доби реалізму Афанасія Яковича Рудченка (1849—1920), який виступав у літературі під прибраним ім'ям «Панас Мирний». Спираючись на великий фактичний матеріал, автор переконливо доводить: уся творчість Панаса Мирного являє собою варіацію на тему боротьби Правди з Кривдою, тобто Христа з Антихристом. А це означає, що реалізм письменника можна розглядати як есхатологічну стилістику.

УДК 82.09“654”=161.2
ББК 83.3(4УКР)

ISBN 978-966-372-435-5

© Ушкалов Л. В., 2012

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

Років шість тому, перечитуючи «Історію українського письменства» Сергія Єфремова, я натрапив на думку, яка мене неабияк заінтригувала. «...До всіх своїх творів,— писав Єфремов,— Мирний сміливо міг би взяти епіграфом... крик народної душі: “Нема в світі Правди, Правди не зиськати”, бо всі вони дають ту чи іншу ілюстрацію до цього висновку з народного світогляду»¹. І я пригадав початок знаменитої лірницької псалми про Правду та Кривду, тобто про Христа й Антихриста:

Нема в світі Правди! Правди не зиськати!
Що тепер Неправда стала правдувати.
Уже тепер Правда стоїть у порога,
А тая Неправда сидить кінець стола...².

Невже дійсно, подумав я, ця неймовірно глибока, похмура, пройнята гострим передчуттям Судного дня, а водночас красива й сповнена надії пісня, автором якої ще на початку минулого століття вважали мого улюбленця Сковороду³, є ключем розуміння творчості Панаса Мирного? Коли так, тоді Мирний, може, як ніхто інший із наших письменників-класиків, зумів утілити у своїх творах основні ідеї української «народної

¹ Єфремов С. Історія українського письменства. Вид. 4-е.— Київ; Ляйпціг, 1919 [Вецляр, 1924].— Т. II: Від Т. Шевченка по початок 1920-их років.— С. 173.

² Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст. З увагами М. Драгоманова.— Женева, 1885.— Ч. I.— Р. 2.— С. 213.

³ Див.: Сумцов М. Сковорода і Ерн // Літературно-науковий вісник.— 1918.— Т. LXIX.— С. 46.

філософії» (Volksphilosophie), зокрема ідею Правди-Христа. Зрештою, чому б і ні? Недаром же Мирний уважав себе автором першої в історії української літератури філософської поеми. Він мав на думці зіткану з апокрифічних сюжетів «Спокусу», у фіналі якої так геніально просто звучить різдвяний мотив: «У невеличких яслах лежить народжений Христос. Над його головою стоїть і сяє у небі ясна зоря. З одного боку над яслами схилилася *Божа мати*, а з другого — стоять *волхви*, уклоняючись Христові. З неба доноситься пісня: “Слава Богові в високостях! / На землі — спокій, / А над людьми Божа ласка!”» (т. 6, с. 320)⁴. А чи знаємо ми хоч би щось про філософію Мирного?.. Я почав гортати сторінки історико-філософських курсів і довідників... Нічогісінько. Про філософів кола Києво-Могилянської академії, які були водночас і письменниками (Баранович, Яворський, Прокопович, Козачинський, Кониський, Сковорода), є. Про авторів ХІХ — початку ХХ століть (Гоголь, Костомаров, Шевченко, Куліш, Драгоманов, Франко, Павлик, Леся Українка) чи пізнішого часу (Винниченко, Липа, Зеров, Хвильовий, Маланюк), які хоч і не були професійними філософами, але порушували у своїх творах філософські питання, є. Щось є навіть про тих письменників, чия належність до ділянки філософії, м’яко кажучи, не надто очевидна — взяти хоч би Антонія Печерського, Нестора-літописця, Памву Беринду чи Паїсія Величковського. А про Панаса Мирного немає жодної згадки ані в «Нарисах з історії філософії на Україні» Дмитра Чижевського⁵, ані в пізніших курсах історії української філософії⁶, ані у «Філософському енциклопедичному словнику»⁷, ані в біобібліографічному довіднику «Фі-

⁴ Тут і далі Панаса Мирного цитую за вид.: *Панас Мирний* (П. Я. Рудченко). Зібрання творів: У 7 т.— Київ, 1968—1971,— зазначаючи в дужках том та сторінку.

⁵ Див.: *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні // *Чижевський Д.* Філософські твори: У 4 т.— Київ, 2005.— Т. 1.— С. 3—162 (перше вид.: Прага, 1931).

⁶ Див., наприклад: *Горський В.* Історія української філософії: Курс лекцій.— Київ, 1996.

⁷ Див.: *Філософський енциклопедичний словник*.— Київ, 2002.

лософська думка в Україні»⁸... І тоді я вирішив написати статтю про Мирного-філософа. Писав прихватком. За браком часу, цей матеріал, мабуть, так би й залишився чернеткою, якби десь на початку 2009 року голова редакційної ради «Історії української літератури» у 12-и томах, роботу над якою завершує Інститут літератури імені Тараса Шевченка Національної академії наук України, академік Віталій Дончик та редактор шостого тому цього видання Микола Бондар не запропонували мені підготувати розділ про життя і творчість Панаса Мирного. Я погодився. Для мене велика честь писати про цього знаного з дитинства класика, який упродовж майже всього минулого століття був культовим автором — згадаймо хоч би справжню зливу присвячених йому публікацій за часів Українського Ренесансу 1920-х років. Те, що в сьогоденній Україні Мирний дивним робом перетворюється на такий собі *Plusquamperfekt*⁹, на письменника, якого трохи перегадом доведеться наново «відкривати», — свідчення не так нашого «блиску», як нашої «злиденності». Не тільки сьогоденньої, звісно. Пам'ятаєте роман Михайла Яцкова «Танець тіней», написаний іще за життя Мирного? Там один герой каже: «В гурті молодих учених почуєш про студії над Вагнерами, палкі одушевлення над Бергсонами, Павльєнами, Віндельбандми, Сорелями і великими чужими світочами, а про символіку кобзарських напівів, містику Сковороди, твори Мирного, космічні псалми Філянського, демонологічний світогляд народу, той п'ятий елемент підсоння й четвертий вимір української душі — се нехай просліджують чужинці і грядуще покоління!..»¹⁰.

Так і з'явився цей чималий за обсягом літературний портрет. А наприкінці грудня того ж таки 2009 року Микола Пантелеймонович Бондар писав мені: «Із великою приємністю перечитую Ваш розділ “Панас Мирний”... У розділі послідовно простежено

⁸ Див.: *Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник.* — Київ, 2002.

⁹ *Давноминутий час (нім.).*

¹⁰ *Коряк В. Нарис історії української літератури. Буржуазне письменство.* — Харків, 1929. — С. 519.

письменницький розвиток Панаса Мирного, факти творчості переконливо пов'язано із обставинами життєвого шляху письменника. Розвиток одного із спостережень (про загалом “похмуру” світоглядну настанову) виступає у розділі основою самобутньої інтерпретації творчості Панаса Мирного»¹¹. Не знаю, дорогий Читачу, чи припаде Вам до душі моя інтерпретація, але головна ідея тут справді така: у своїй творчості Мирний розвиває магістральний сюжет української «народної філософії» — боротьба Правди з Кривдою, а реалізм письменника, ота його безугавна «ковзанка на маргінеси», є не чим іншим, як есхатологічною стилістикою.

З пошаною — проф. *Леонід УШКАЛОВ*

¹¹ Лист М. П. Бондаря від 29 грудня 2009 року (з мого особистого архіву).

Один із найбільших українських письменників доби реалізму Панас Мирний (справжнє ім'я — Афанасій Якович Рудченко) народився 1 (13) травня 1849 року в Миргороді в сім'ї дрібного чиновника — бухгалтера повітового казначейства, колезького реєстратора Якова Григоровича Рудченка. У подружжя Рудченків Панас був третьою дитиною. Батько майбутнього письменника походив з родини простого козака, який брав участь у війні з Наполеоном 1812 року, зумів дослужитися до чину прапорщика, а повернувшись на рідну Полтавщину, придбав собі невеликий маєток у селі Біликах Миргородського повіту. Мати — Тетяна Іванівна Гординська — донька місцевого колезького реєстратора. Свій рід вона виводила від захожого грека, який брав участь у Семилітній війні (1756—1763 рр.). За словами самого Мирного, цей чоловік, «що й прозававсь Грековим, мав штабс-капітанського чина і за свою службу був нагороджений землею і кріпаками» (т. 7, с. 284). Батько письменника здобув освіту в Миргородській повітській школі, а в 1841 році, вісімнадцятилітнім, став служити в місцевому казначействі. Родина Рудченків мала 60 десятин землі й чотири сім'ї кріпаків, які жили на своїх ґрунтах. Як згадувала ровесниця Мирного Олена Пчілка: «Обставини хатнього життя в сім'ї Рудченків, як і в нашій, були суто українські. Я не пригадую, щоб мати Панасова, Тетяна Іванівна, говорила до дітей інакше, як по-українському, не через яку-небудь ідейну тенденцію, а просто через те, що і в панських повітових сім'ях, не дуже багатих, жилося простенько, можна сказати, серед народної течії української. Отже, діти виростали в близькому товаристві слуг, на лоні простого українського життя. Тим-то українське слово, українська пісня, українські звичаї оточали й П. Рудченка

змалку. Часто заходили і в їх господу кобзарі, лірники; вони грали дітям “Чечітку”, “Щиглика”, а всім — пісень поважніших»¹². Те, що діти Рудченків були близькі до простого люду, справило дуже помітний вплив на їхній світогляд і виразно позначилось на творчості Панаса Мирного. Досить згадати хоч би бабу Оришку — один з «вічних» образів мирнівської прози, що в амплуа носія народної мудрості фігурує в цілій низці його творів: «Хіба ревуть воли...», «Замчище», «Визвол», «Голодна воля», «Батьки», «Казка про Правду та Кривду». Прототипом цього образу стала материна кріпачка Орина Костянтинівна Батієнко, котра гляділа не тільки Панаса, але й старших дітей — Івана та Олександру, і молодших — Луку та Юрася¹³. Сам Мирний у нарисі «І. Я. Рудченко» згадував, що в їхньому дворі жило «дві дівки та удова Оришка з невеличким сином Василем. Окрім сього, був ще одноліток Василів — Андрій-сирота... вдова Оришка була за няньку невеличкого Вані, а Василь і Андрій — його першими товаришами, з якими йому доводилося (звісно, залюбки) і коло овечат ходити, і в усякі іграшки грати, а зимою, зарившись у просо на кухонній печі, вислухувати казок, що розказувала няня Оришка...» (т. 7, с. 284). Отож, початок мирнівської «Казки про Правду та Кривду» має виразно автобіографічний характер: «Ми, малі діти, страх як любили казки! Зимньої пори, як насуне та довга та предовга ніч, заберемося на піч у тепле просо або жито, з одного боку гріє й з другого парить, гарно так, — і раді слухати бабусю хоч до самого білого світу...» (т. 1, с. 204). Бабуся — це не хто інший, як «вдова Оришка», та й діти — трійко хлоп'ят і дівчинка («я, Івась білоголовий, Пріся мишаста та Грицько

¹² Пчілка О. Слово про Панаса Мирного // Прапор.— 1969.— № 5.— С. 80.

¹³ Див.: Сиваченко М. Історія створення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» З творчої лабораторії Панаса Мирного та Івана Білика.— Київ, 1957.— С. 86—87; Зубков С. Ранні драматичні спроби Панаса Мирного.— Київ, 1958.— С. 46; Черкаський В. Панас Мирний. Біографія.— Київ, 1973.— С. 108; Грицай М. Панас Мирний: Нарис життя і творчості.— Київ, 1986.— С. 78.

меткий» — т. 1, с. 204), котрі слухають її розповідь, так само впізнавані: «я» — сам письменник, «Івась білоголовий» — Іван Білик, «Пріся мишаста» — сестра Олександра, а «Грицько меткий» — або син Оришки Василь, або сирота Андрій. Звісно, у «Казці про Правду та Кривду» фантазія письменника перетворює ще досить молоду жінку (в 1851 році Орині Батієнко було всього 40 років¹⁴) на стару бабусю, а от усе інше — точно збігається: і довгі зимові вечори, і дітлахи, які лежать на печі, зарившись у тепле просо, і народні казки, що так глибоко западали в дитячі душі.

Батько письменника був чоловік цілком старосвітський і тримав своїх дітей у великій строгості. Про його погляди на життя, мабуть, найкраще свідчить складена 7 жовтня 1890 року, незадовго до смерті, духовна, в якій він найперше заповідав дітям, невісткам та онукам «страх Божий, как начало всякой премудрости, а затем — сыновное почтение к их матери и бабушке, попечение о ея старости, а равно мир, любовь и постоянное доброе согласие между собою. Сыновьям и внукам моим я завещаю служить верою и правдою русскому царю и нашему дорогому отечеству — на пользу родного народа, дочери же моей, невесткам и внучкам моим завещаю быть такими же примерными женами и матерями, какою была в течение всей своей жизни моя жена — лучший друг всей моей жизни»¹⁵. Біблійна наука, згідно з якою «начало премудрости — страх Господень» (Пс. 110 (111): 10; Пр. 1: 7; 9: 10), була основою батькового світогляду. Міркування на цю старозаповітну тему, вбрані часом у шати української поетичної традиції, не раз зринатимуть і у творах Мирного. Чому людина так часто зазнає катастроф на бурхливому життєвському морі? — думає герой оповідання «Народолубець». А це тому, що піддається ідеальним поривам, не тримається міри, «золотої середини»: «не здерже чоловік свого замаху, не вкоротча заміру —

¹⁴ Черкаський В. Панас Мирний. Біографія.— Київ, 1973.— С. 20.

¹⁵ Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 20—21.

і полетів сторч головою! Ні, історія не йде шкереберть, вона не робить перескоків — вона плазує тихо, помалу, як мала дитина, але рівним шляхом і рівною ходою. Коли б мене спитали, який шлях вибрати чоловікові, котрий от, приміром, як я, оснастив, осмолів свій корабель і хоче спускати на море, я б йому спершу всього заспівав би слова колядки: «Ой не їдь, синку, поперед війська, / Не зоставайся позаду війська, / Держись війська середнього...» Золота середина! Золота середина — перше усього!» (т. 4, с. 104). Слова з пісні «У неділю рано всім загадано...» не лише стають тут утіленням ідеї «золотої мірноти»¹⁶, а й віддзеркалюють «еволюціонізм» як принцип життя і окремої людини, і всього суспільства. Це — повна підлеглисть людини обставинам, законам життя, його «розумові», яка робить її невразливою. І навпаки, підлеглисть ідеальним поривам, «дурному серцю» — запорука життєвих поразок і катастроф. А на практиці «золота мірнота» означала те, що передають українські приказки: «Ласкаве (покірне, смирне) телятко дві матки ссе» або «Тихше їдь, дальше будеш»¹⁷. В оповіданні «П'яниця» батько, дуже схожий на Якова Григоровича Рудченка, виряджаючи сина на службу, каже: «Знай, сину..., покірне телятко дві матки ссе! Не дивися ти на других, що дуже бришкають угору: начальник йому слово, а він йому — десятеро. Такі завжди тратять своє. Тихше, кажуть, іди, далі будеш. Так і тута» (т. 1, с. 31—32). Можливо, для Панаса Рудченка, який перегодом зробить блискучу кар'єру й зуміє добре ладнати з будь-яким начальством, така життєва мораль чимало важила, але для письменника Панаса Мирного вона була цілком неприйнятна. Ті герої Мирного, що їх можна трактувати як його alter ego¹⁸, і своїми роздумами, і своїми

¹⁶ Див. про це: Ушкалов Л. «Золота мірнота» на теренах українського духовного досвіду // Ушкалов Л. Есеї про українське бароко.— Київ, 2006.— С. 98—109.

¹⁷ Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. В. Марковича та інших / Уклав М. Номис.— Київ, 1993.— С. 177, 266.

¹⁸ Друге я (лат.).

вчинками заперечують її. Вони — бунтарі. Сергій Єфремов мав усі підстави стверджувати, що Мирний найбільше дорожив «правом на бунт, можливістю стати проти свого “державця”, гостро кинути йому виклик і поспробувати скинути його з незаслуженого п’єдесталу. Сили були занадто нерівні — він це знав, кінець бунту наперед визначено, загибель забезпечено,— але спокушала принадно вже сама можливість сказати в вічі авторитетові, чого він вартий, зректися послуху й самому спробувати по-своєму і незалежно впорядкувати своє життя»¹⁹. Про це красномовно свідчать і поезія Мирного, і роман «Хіба ревуть воли...», і драма «Лимерівна» та, може, найбільше — містерія «Спокуса», де письменник пробує трактувати бунт як прояв людської екзистенції. Можна сказати, що в апокрифічному сюжеті про гріхопадіння Мирний розробляє ту саму проблематику, що перегадом знайде свій класичний вираз в «абсурдній людині» Альбера Камю, найвиразніше втілений французьким екзистенціалістом у сюжеті старогрецького міфу про Сізіфа.

Малий Панас відзначався тихою, миролюбною і замкнутою вдачею. Його старша сестра Олександра згадувала, що він любив самотність, був «очень мирный, ссоры не выносил: сейчас убегает»²⁰. Таким самим запам’ятала його й Олена Пчілка вже на ту пору, коли їхні родини мешкали в Гадячі: «Малий Панас... пригадується мені яко хлопчик дуже тихої, лагідної вдачі; в дитячому товаристві... держався більше осторонь; сяде, було, собі над горою і дивиться на той широкий краєвид, що одкривався йому з гори»²¹. Та й сам письменник був свідомий того, що має вдачу швидше «пасивну», аніж «бойову» (т. 7, с. 357). Отже, замкнутість на собі, відлюдкуватість деяких героїв-дітей у творах Мирного, найперше

¹⁹ Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 264.

²⁰ Черкаський В. Панас Мирний. Біографія.— Київ, 1973.— С. 18—19.

²¹ Пчілка О. Слово про Панаса Мирного // Прапор.— 1969.— № 5.— С. 80.

Чіпки, можна сміливо трактувати як автобіографічну рису. Зрештою, Мирний залишався таким усе життя. Люди, котрі впродовж багатьох років добре знали письменника, стверджують це в один голос. Наприклад, Григорій Коваленко писав: вдача Мирного була «надзвичайно лагідна, скромна, тиха, добра»²². Він мав неабияку схильність «до самотнього життя»²³, а примітною рисою його творчості став, за словами Сергія Єфремова, «літературний анахоретизм»²⁴. Попри те, що письменник повсякчас і дуже енергійно підкреслював суспільну значущість літератури, її реалізм, свою власну творчість він розумів не тільки як «копіювання життя»²⁵ чи спробу змінити його на краще. Коли в оповіданні «П'яниця» Мирний порівнює самотника-скрипаля Івана Микитовича, котрий багатьма рисами нагадує самого автора, з павуком-ткачем («Як той павук-ткач тче з своєї тонкої павутини дивні кола сітин, так він з голосів витикав, виливав життьове побуддя з його гореньком і радощами, з його нудьгою і веселощами» — т. 1, с. 40), це свідчить, що письменник чудово розуміє ілюзійність мистецтва, зокрема й літератури, те, що воно є свого роду *creatio ex nihilo*²⁶ або принаймні «творення із себе самого». А крім того, це втіха. У листі до Якова Жарка від 20 грудня 1898 року Мирний признавався: «А то — по правді вам кажу — писав я, пишу і буду писати тільки тоді, як є зайвий час, і через те, що це втішає мою душу...» (т. 7, с. 442). Про літературне «самотництво» Мирного красномовно свідчить і його «невблаганний ригоризм щодо своєї особи, ота незвична, як на наші часи, феноменальна скромність, що розпускала

²² Коваленко Г. Панас Мирний. Посмертна згадка.— Полтава, 1920.— С. 3.

²³ Корсунський М. Панас Якович Рудченко (Панас Мирний), як службовець, громадянин і людина. Знадоби до загальної характеристики (З власних споминів) // Червоний шлях.— 1927.— № 7—8.— С. 233.

²⁴ Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 10.

²⁵ Павлик М. Твори.— Київ, 1959.— С. 387.

²⁶ Творення з нічого (*лат.*).

своє особисте “я” в колективному “ми”»²⁷. Звісно, неабияку роль тут відіграли ті вкрай несприятливі умови, за яких розвивалася тогочасна українська література, та, з другого боку, це була свідомо авторська настанова, яка чимось нагадувала анонімність письменства доби середньовіччя.

Навесні 1857 року, коли Панас почав навчатися в миргородській парафіяльній школі, батька перевели на посаду повітового скарбничого в Гадяч — невелике провінційне місто на 5 тисяч мешканців, що за часів Івана Брюховецького було столицею Гетьманщини (недаром у романі «Хіба ревуть воли...» воно отримує назву Гетьманського). Через рік до Гадяча переїхала й уся родина Рудченків. Тут Панас продовжив своє навчання, на цей раз у місцевому повітовому училищі, де раніше навчався його старший брат Іван, а ще раніше — Михайло Драгоманов. Учився Мирний дуже старанно — у свідоцтві, виданому йому після закінчення училища, сказано: «Ученик 3 класса Гадячского Уездного Училища Афанасий Яковлев Рудченко, сын коллежского ассесора, имеющий отроду тринадцать лет, обучался с 4 августа 1858 по 18 июня 1862 года в Гадячском Уездном Училище и окончил в оном полный курс учения. Во время нахождения в Училище поведения был похвального. В преподаваемых предметах оказал успехи: 1) в Законе Божиим отличные; 2) в русском языке отличные; 3) в арифметике отличные; 4) в геометрии отличные; 5) в истории отличные; 6) в географии отличные; 7) в чистописании отличные; 8) в рисовании и черчении отличные»²⁸. Оце й уся офіційна освіта. Інші знання Мирного, зокрема з ділянки літератури, — наслідок його власних зусиль. Через десяток літ Іван Білик, порівнявши погляди на поезію Шевченка професора Львівського університету Омеляна Огоновського з поглядами Мирного, викладеними в одному з його листів від березня 1872 року (т. 7, с. 346), напише Михайлу Драгоманову: «Мой брат прошел всего 3 класса Гадяч-

²⁷ Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 9.

²⁸ Там само.— С. 239.

университета, а, правда, его взгляд на Шевченка, по-моему, гениален в сравнении со взглядом доктора словесности Огоновского»²⁹. Мабуть, у цьому присуді забагато полемічного запалу, але в одному Білик безперечно не помилявся: Мирний мав ґрунтовні знання і вмів мислити ориґінально та глибоко. Зокрема, уже під час навчання в «Гадяч-університеті» він читав твори Шевченка, Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, «видатних російських письменників: Гоголя, Тургенева, Толстого, Островського і інших» (т. 7, с. 286), а також газети й журнали, які міг знайти в заснованій 1861 року гадяцькій громадській бібліотеці: «Основа», «Современник», «Русский вестник», «Отечественные записки», «Русское слово», «Московские ведомости», «Русский художественный листок», «Драматический сборник» тощо. Ще під час навчання в училищі Панас Мирний (про це сказано в написаній наприкінці 1860-х років поезії «Не раз я сам себе питав...») починає складати вірші³⁰. Судячи з того, що перший відомий вірш Мирного «Писал в суде я, все писал...», датований 22 січня 1864 року, написано поросійському, його шкільні віршовані спроби були російськомовними. Мабуть, із плином часу Мирний забув про них. Принаймні вже в літньому віці письменник відносив початок своєї літературної праці до 1863 року. Саме так він казав друзям та колегам у 1913 році під час святкування п'ятдесятилітнього ювілею своєї службової діяльності³¹, яку розпочав 28 жовтня (8 листопада) 1863 року, ставши «канцелярским служителем»

²⁹ Черкаський В. Панас Мирний. Біографія.— Київ, 1973.— С. 123—124. Та й сам Драгоманов, який мало кому з українських письменників лестив, підкреслював начитаність Мирного. 18 січня 1873 року він писав Мелітонові Бучинському: «...Чоловік він [Афанасій Рудченко] толковий, російську літературу знаючий добре і читаючий книги і журнали...» [Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871—1877 / Зладив М. Павлик.— Львів, 1910.— С. 264].

³⁰ Черкаський В. Панас Мирний. Біографія.— Київ, 1973.— С. 44—45.

³¹ Корсунський М. Панас Якович Рудченко (Панас Мирний), як службовець, громадянин і людина. Знадоби до загальної характеристики (3 власних споминів) // Червоний шлях.— 1927.— № 7—8.— С. 256.

у Гадяцькому повітовому суді. Звісно, юнак, так само, як і його старший брат, залюбки навчався б у гімназії, але коштів на продовження синами освіти в батька не було. Крім того, Яків Рудченко, як і батько героя оповідання «П'яниця», «викохавшись у чиновних звичаях, нічого кращого не бажав у світі, як бачити своїх дітей такими ж чиновниками, як і він сам...» (т. 1, с. 37). Відтоді чиновницька служба Мирного буде тривати аж до самісінької смерті — 57 років. І стільки ж — щоправда, з чималими перервами — триватиме його літературна творчість.

Панас Мирний почав займатися літературою за вікопомного часу «великих реформ» у Російській імперії, тієї нетривалої «весни» початку 1860-х років, позначеної не лише ліквідацією кріпосного рабства — подією, яка круто змінила долі мільйонів людей, але й істотною лібералізацією життя взагалі. На українському ґрунті ця лібералізація мала яскравий національний колорит, особливо характерний для громадівського руху (видання «метеликів» для народу, організація недільних шкіл, збирання фольклорно-етнографічних матеріалів тощо). «Під подихом визвольничих ідей» (т. 7, с. 40) проходило і формування Мирного-письменника. З огляду на те, що він іще в юності звик по-народницькому сприймати Україну передовсім як «селянський край»³², емансипація селянства в його пізнішій творчості «стала взагалі за вихідний пункт усього світогляду, за масштаб, яким він міряв і який прикладав до оцінки взагалі громадського життя на Україні. Для Мирного це була, можна сказати, початкова ера його світогляду, живущий нерв в історії рідного краю, а разом з тим основа і зав'язка мало не всієї творчості. ...Минуле для нього виразно поділяється на час “до голодної волі” і “після” неї, і саме цей переступний момент найдужче цікавить Мирного»³³. Зрештою, ця риса

³² Див.: Якубський Б. Вступна стаття // Мирний П., Білик І. Хіба ревуть воли, як ясла повні? Роман на 4 частини. Вид. 3-є / Редакція та вступна стаття Б. Якубського.— Київ, 1929.— С. XIII.

³³ Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 35.

взагалі характерна для українських письменників-народників. Наприклад, Микола Петров мав підстави стверджувати, що центром, довкола якого обертається вся творчість Нечуя-Левицького, є український народ до емансипації та після неї³⁴. Але якщо інші письменники (як не брати до уваги кількох образків Олександра Кониського, таких як «В день святої волі») у своїх творах майже не звертали уваги на сам момент приходу «волі»³⁵, то для Мирного він стає найважливішою подією всієї української історії. Коли говорити про мирнівську структуру часу, то реформа 1861 року стає для письменника чимось на взір Різдва, тобто тією епохальною подією, яка розриває продиктовану самим селянським способом життя колову модель часу й надає йому лінеарності. Отже, навряд чи помилилось, коли скажемо, що Панас Мирний є, перш за все, найбільшим українським письменником-аболіціоністом.

Свого часу Григорій Коваленко цілком слушно наголошував на тому, що Мирного «виховали роки шестидесяті, але не безпосереднє (бо тоді ще Панас був малий), а при допомозі старшого брата Івана»³⁶. Справді-бо, талановитий і енергійний Іван Рудченко — товариш Михайла Драгоманова від того часу, як сім'я переїхала до Гадяча, де мешкали й Драгоманови, чоловік, близький до провідних діячів Полтавської та Київської Громад — був щиро захоплений ідеями «шістдесятників». Через багато-багато літ, згадуючи про духовні пориви братової юності, які віддзеркалювали саму суть українського «народолюбства» 1860-х років, Панас Мирний напише: «З прихильністю до лиха меншого брата [селянина] і жадобою допомогти йому позбутися лиха тоді ото піднялося і народолюбство, а на основі його і національні питання, що в нас на

³⁴ *Петров Н. И.* Очерки истории украинской литературы XIX столетия.— Киев, 1884.— С. 395.

³⁵ Див.: *Єфремов С.* Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 281.

³⁶ *Коваленко Г.* Панас Мирний. Посмертна згадка.— Полтава, 1920.— С. 8.

Україні самі по собі визначались уже через те, що народ говорив іншою від росіян мовою і мав яскравий доказ в своїй історії, як колись боровся за свою волю та права. Не будемо вгадувати, куди серце й душа хилили думки молодого Івана Яковича. Козача кров батьків, змішана з гарячою грецькою кров'ю, прудко бігала по жилах і примушувала битися молоде серце любовою до свого краю, до свого знедоленого народу, а чудовні казки та голосні пісні, що пестили змалу його дитинячу душу, нахилили його до рідної мови. З гарячим запалом молодого завзяття він кидався на все, що краще виявляло життя народне: йому любі були його звичаї і обичаї, його мова, одежа, усі нащадки його творчого духу: поговірки, казки, пісні. Усе те він визбирував та записував, а творчий дух, що лежав у його душі, підбурював і самому до того пристати, і свого чого-небудь додати до отих нащадків народного творчого духу» (т. 7, с. 287). Тут легко добачити й імпліцитну опозицію природи та цивілізації, і питоמו народницький «ідеалістичний демократизм»³⁷, і українофільство, і відчуття втрати зв'язку з народом, з його мудрістю та ідеалами, що має своїм наслідком, сказати б, інтелектуальне «ходіння в народ», спробу зблизитися з ним, пізнати його, а разом і самого себе. Білик приїздить «з Полтави до Гадячого в показному українському вбранні — в свитці, червоному поясі, в шитих сорочках, що мережала йому його сестра, велика до сього майстриця»³⁸, починає активно збирати пам'ятки українського фольклору та етнографії. Перегодом він видасть у Києві два випуски збірника «Народные южнорусские сказки», а в 1874 році — присвячені Драгоманову «Чумацкие народные песни». Білик стає дописувачем «Основи», сам пробує сили в поезії. У його «Запримітках» за 1862—1863 роки можна знайти найрізноманітніші

³⁷ Якубський Б. Вступна стаття // *Мирний П., Білик І. Хіба ревуть воли, як ясла повні?* Роман на 4 частини. Вид. 3-є / Редакція та вступна стаття Б. Якубського.— Київ, 1929.— С. IX.

³⁸ Пчілка О. Слово про Панаса Мирного // *Прапор*.— 1969.— № 5.— С. 80.

матерії: від конспектів статей «Две русские народности» Миколи Костомарова, «Схоластика XIX века» Дмитра Писарева та «Любовь и нигилизм» Олександра Герюгліфова до різдвяних і великодніх віршів, віднотованих з рукопису кінця XVIII століття³⁹. І весь оцей, як казали в старовину, «ліс речей» (*silva rerum*) віддзеркалює світогляд передової людини «доби емансипації», зокрема її «українські ідеали» (т. 7, с. 40): любов до історії та культури рідного краю, національну романтику, прагнення волі та щастя для знедоленого народу. Ці настрої ще більше міцніють із лютого 1865 року, коли Білик звільняється з чиновницької служби, переїздить до Києва й, мешкаючи на квартирі Драгоманових, починає підготовку до вступу в Університет святого Володимира. Тут він опинився в колі «освічених українців: Антоновича, Драгоманова, Житецького, Лисенка, Старицького і інших, що з щирим серцем одгукнулися на жадання молодого юнака, на поривання його душі до освіти та праці на користь своєму краю і всякими засобами допомагали йому з'ясувати національне питання і свої відносини до його» (т. 7, с. 288).

То вже пізніше, десь від квітня 1878 року, коли Іван Рудченко стане начальником відділу канцелярії київського генерал-губернатора, а надто після свого переїзду до Санкт-Петербурга в 1885 році, він зречеться ідеалів юності, зокрема й українофільства (коли під час його служби у Варшаві до нього звернувся один земляк з рекомендацією від Олександра Кониського, Рудченко відповів: «Скажите Конисскому и прочим украинофилам, что мой пост не позволяет мне иметь с ними ничего общего»⁴⁰). Він зробить блискучу кар'єру, стане членом ради Міністерства фінансів, переконаним монархістом, друкуватиме статті в суворінській газеті «Новое время», яка завдяки скандальним публікаціям Віктора Буреніна була ледь не синонімом сервілізму, безпринципності й ренегатства,

³⁹ Черкаський В. Панас Мирний. Біографія.— Київ, 1973.— С. 53, 55.

⁴⁰ Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 98.

а крім того, посідала виразну антиукраїнську позицію. Рудченко розгубить увесь свій юнацький радикалізм. Уже незадовго до смерті, у лютому 1905 року, під враженням від початку Першої російської революції, він напише Мирному: «Теперешний полуумный либерализм, если его не загнуждает Земский Собор, может довести Россию до пугачевщины и коллиивщины... Не знаю — кому от этого лучше будет. А мне — умирать пора... Возврат в дотатарские времена едва ли приятен Богу и полезен для цивилизации, на каком бы языке она не происходила. Помните это!»⁴¹. Та й на українську літературу він буде тепер дивитися з неабиякою долею скепсису. У цьому ж таки листі він напише: «Я, к сожалению, и прежде, и теперь не верил и не верю во *всестороннее* развитие малорусской литературы: пределы ее и значение — для “домашнего обихода”...»⁴². Може, Білик дійшов до цієї думки самотужки (в юності він її заперечував), а може, тільки повторив відповідні міркування Миколи Костомарова⁴³, Миколи Дашкевича⁴⁴ або свого колишнього кумира Михайла Драгоманова, який так само вважав, що великі письменники навряд чи з'являться в українській літературі навіть через сотню років («Хто ждате у нас 100 літ, поки ми діждемось Пушкінів і Тургенєвих од наших Тредьяковських?»⁴⁵). Так чи так, коли Панас Мирний

⁴¹ Там само.— С. 110—111.

⁴² Там само.— С. 110.

⁴³ Див.: *Костомаров Н.* Малорусская литература // Поэзия славян. Сборник лучших поэтических произведений славянских народов в переводах русских писателей / Сост. Н. В. Гербель.— Санкт-Петербург, 1871.— С. 157—163.

⁴⁴ Див.: *Дашкевич Н.* Отзыв о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» // Отчет о двадцать девятом присуждении наград графа Уварова. Приложение к LIX-му тому Записок Императорской Академии наук.— № 1.— Санкт-Петербург, 1888.— С. 261—266.

⁴⁵ *Драгоманов М.* Література російська, великоруська, українська і галицька // *Драгоманов М.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.— Київ, 1970.— Т. 1.— С. 187. Драгоманов скептично ставився і до самбі дискусії про те, якою має бути українська література: «самостоячою» чи «для хатнього вжитку». Принаймні в листі до Юліана Яворського від 30 серпня

десь у 1905—1906 роках писав: і досі є «чимало своїх-таки мудраків, що, забувши, якого вони роду і плоду, негують своєю рідною мовою, пророкуючи їй короткий вік, доки прості люди просвітяться наукою і одкинуть тоді свою мову як нікчемну...» (т. 7, с. 279),— ці слова можна трактувати як пряму полеміку зі своїм старшим братом. Тим часом духовне зростання Мирного від початку 1860-х до середини 1880-х років, тобто якраз тоді, коли він найактивніше виступав як письменник, відбувалося під вирішальним впливом Івана Білика. За силою впливу на Мирного йому може дорівнятися хіба що Шевченко. Саме Білик прищепив Мирному ідеї народницького українофільства, зазнайомив із соціалістичними ідеалами в їх драгоманівській версії, із засадами «реальної» естетики, виступив у ролі критика, редактора та співавтора цілої низки творів — словом, «був його вірним alter ego»⁴⁶. Це аж ніяк не означає, що Панас Мирний є «творивом» Івана Білика, але навряд чи без Білика Мирний став би таким, яким ми його знаємо. Принаймні не підлягає сумніву, що саме старший брат підштовхнув молодшого до літературної праці⁴⁷.

У 1863 році Панас, так само, як і брат, заводить собі зошит, куди записує народні казки, пісні, прислів'я, конспектує історичні примітки до Пушкінової «Полтави» тощо. У цьому ж таки році, якраз тоді, коли міністр внутрішніх справ Російської імперії Петро Валуєв видав секретний циркуляр, в яко-

1894 року він писав: «Розмови про те, чи українська література мусить бути для “домашнього обиходу”, чи “самостояча”, вирости з доктринерства кількох осіб і піддержані поліційною забороною власне літератури “домашнього обиходу”,— а при нормальному стані затихнуть,— а там само життя покаже, що таке українська література» [Михайло П. Драгоманов. Переписка / Зібрав і зладив М. Павлик.— Львів, 1901.— Т. I.— С. 29; див. про це: Куца О. Михайло Драгоманов і розвиток української літератури у другій половині XIX століття.— Тернопіль, 1995].

⁴⁶ *Єфремов С.* Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 104.

⁴⁷ *Лавріненко Ю.* Про П. Мирного та його роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» // *Мирний П., Білик І.* Хіба ревуть воли, як ясла повні? Роман / З післясловом Ю. Лавріненка.— Харків; Київ, 1932.— С. 447.

му було сказано, що «никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может», він укладає словник української мови. Письменник буде збирати уснопоетичні пам'ятки й перегадом. Чимало з них він використає у власній творчості. Наприклад, весільні пісні, які є в третій укладеній Мирним збірці народних пісень (1867 р.), він майже дослівно відтворить у романі «Повія», і це дозволить йому яскраво змалювати душевні порухи Довбні, коли той натхненно грав на скрипці⁴⁸. Та й свої власні поезії Мирний не раз майстерно стилізував під народну пісню: «Ой залетів соколонько / На чужую сторононьку, / На чужую сторононьку / На крутую та гіроньку. / Та й закилив соколонько / До схід сонця ранісінько...» (т. 7, с. 17). «Мирний,— слушно зазначав Сергій Єфремов, коментуючи цю поезію,— як знавець народної пісні, добре засвоїв її форму, її технічні засоби та типові звороти і в своїх наслідуваннях поводитьсь все ж вільно, невимушено, з тією грацією, що й народній пісні такого надає чару»⁴⁹. Але, мабуть, іще частіше Мирний-поет наслідує Тараса Шевченка, якого він просто обожавав і знав майже всього напам'ять⁵⁰. Недаром свій перший вірш українською мовою «Мучить, давить моє серце...» Мирний написав на треті роковини смерті Шевченка 26 лютого 1864 року (згодом він напише ще чимало віршів, присвячених Шевченковим роковинам⁵¹). Юний поет здебільшого просто імітував манеру Шевченка, ідучи, зрештою, у загальному річищі української поезії 1860-х років. На взір Шевченка Мирний пише свої «сни», «молитви», романтизує Гетьманщину (поема «Дорошенко»), змальовує ідилічний образ України-раю в поезії «Такая їх доля»: «...як у раї, / І гаї

⁴⁸ Хланта І. Панас Мирний та Іван Білик і народна пісня // Народні пісні в записках Панаса Мирного та Івана Білика / Упорядкування, вступна стаття і примітки І. В. Хланти.— Київ, 1977.— С. 9.

⁴⁹ Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 292.

⁵⁰ Див.: Черкаський В. Панас Мирний. Біографія.— Київ, 1973.— С. 37.

⁵¹ Див.: Рудченко М. Тарас Шевченко і Панас Мирний // Вітчизна.— 1964.— № 10.— С. 217.

зелені, / І садочки вишневії, / І гори веселі, / І річеньки бистре-
сенські, / Тихії долини, / І квіточки пахучії / Весінні покрили /
Твої луки голубії. / Ниви золотії / І пташечки співучії, / Соло-
вейки милі...»⁵². Слід сказати, що переважна більшість поезій
Мирного так ніколи й не підвелася з «прокрустового ложа»
Шевченкової поетики.

Левову частку своїх поезій Мирний написав у ранній період
творчості — упродовж 1860-х та початку 1870-х років. Пере-
годом він буде досить скептично поцінювати не лише влас-
ну поезію, але й поезію як таку. Зокрема, 1885 року в одному
з листів до Цезаря Білиловського Мирний прямо казав: «Вір-
ші писати, і тільки вірші — це іграшка, забавка». Мовляв,
у юності я й сам писав вірші, та «тільки мені і користі з того,
що, здається, завдяки тому моему віршуванню я став краще
писати прозою»⁵³. І все ж Мирний писав поезію до кінця своїх
днів. Це були дуже різні твори: за мотивами, жанрами, стилі-
стикою. Так, у Мирного є чимало поезій громадянського зву-
чання. Наприклад, десь на початку 1870-х років він написав
віршоване «Братерське вітання провансальцям від рідних їм
по долі українців» — послання до «фелібрів» (Фредерік Мі-
страль, Жозеф Руманіль, Теодор Обанель, Жан Брюне, Поль
Жієра, Ансельм Матьє, Альфонс Таван), які мали на меті відро-
дження провансальського письменства. У цьому посланні
виразно лунає мотив «lux in tenebris»⁵⁴ (Ів. 1: 5), за допомогою

⁵² Ткаченко І. Панас Мирний // *Панас Мирний (Рудченко)*. Повісті
й оповідання / Редакція, вступна стаття та примітки Ів. Ткаченка. Вид.
2-е.— Харків, 1929.— Т. I.— С. 24.

⁵³ Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ,
1924.— С. 287. Такий погляд на поезію не був дивиною. Згадаймо хоч би,
як Остап Терлецький у 1874 р. на сторінках «Правди» закидав Шевчен-
кові те, що він висловлював свої думки в поетичній формі: «Програма
Шевченкова мала тільки один блуд,— вона була писана віршами». І далі:
«Поезія вже сама собою не багато приносить користі в тій хвилі історич-
ного життя народного, в якій на першій плані повинно стояти залаго-
дження питань, що рішення народне “бути або не бути”» [Терлецький О.
Москвофіли й народовці в 70-их рр.— Львів, 1902.— С. 24—25].

⁵⁴ Світло в темряві (*лат.*).

якого поет висловлює свою віру в кращу долю обох народів: «Не за горами-то вже сонце правди / І незабаром займеться, над нами сходе світ!» (т. 7, с. 18). А поруч із цим — численні любовні вірші, частина з яких, на думку Сергія Єфремова, позначена виразним впливом «Книги пісень» («Buch der Lieder») Гайнріха Гайне⁵⁵. Деякі з цих поезій досить оригінальні й сильні за образністю. Можна пригадати хоч би початок мініатюри «Як лебідонька — на волос...» («Як лебідонька — на волос, / Як та скрипочка — на голос, / Мов те яблучко — на личко / Моя Галя невеличка!» — т. 7, с. 35) або рядки з дев'ятої поезії циклу «Коломийки»: «Як той чернець старий та літній, / Я наложив на серце схиму... / Чим більше мушу я радіти, / Як ти, моя єдина, в йому?» (т. 7, с. 30). Тут яскраво змальовано «настрій анахорета в коханні, однолюба, що почуває глибоко й сильно»⁵⁶. А крім того, образ «схими» надає коханню особливої безплотності, сказати б, перетворює «амор» на «агапе» — риса, яка знайде своє, може, найяскравіше втілення в любовній ліриці Павла Грабовського, зокрема в його образку «Жіноча душа»: «Гасне зірка найясніша, / Ангел ангела втіша...»⁵⁷. Чимало цікавого є й у мирнівській поезії в прозі. Наприклад, шістнадцята поезія циклу «Думки» (1869—1870 рр.), загалом присвяченого темі кохання, розгортає мотив, як сказав би психоаналітик, «маски» й «самості», надаючи йому не лише екзистенційного, але й національного та соціального звучання. «Чи можна тепер ходити по світу, не надівши на пику якої-небудь марюки: покорності усякій московській воші, віри без Бога, любові без серця?..— риторично питає поет.— Що хоче Москва од мене, од других? Закаляти душу нечистими плямами і намазати їх крейдою — любезністю, затьмити в серці самий найдорогший, самий найлюбіший образ матері і оддати саме серце на потіху хижої птиці — орлові, що звив своє гніздо на царській

⁵⁵ Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 291.

⁵⁶ Там само.— С. 295.

⁵⁷ Грабовський П. Вибрані твори: У 2 т.— Київ, 1985.— Т. 1.— С. 49.

короні?.. Боже мій, Боже мій! Чи люди подурили, чи я здурів? Прочують яку-небудь глибоку думку, що ученим оком прозирає у глибину землі, у вишину неба,— кажуть: безбожник; підглядають у серці затаєнну добру поміч своєму брату-поселянину — кричать: бунтовщик!.. Чи можна, питаю, буде ходити по світу без марюки на пиці?»⁵⁸.

Крім оригінальних віршів, перу юного Мирного належить ціла низка перекладів з російської літератури. Він перекладає поезії Кондратія Рилєєва («Невольник»), Олександра Пушкіна («Русалка», «Я пережив мої надії...»), Михайла Лермонтова («Смерть», «Коли я повезу в чужину...»), Афанасія Фета («Офелія», «Мелодія», «На зорі не буди ти її...», «Я жду... Соловейко щебече...»), Олексія Плещеева («В степу», «Питання»), Миколи Огарьова («Дорога»), Олексія Апухтіна («Весна надворі... Почалися посіви...»)⁵⁹. Увагу Мирного-перекладача привертає здебільшого любовна, медитативна та пейзажна лірика. Прикметно, що він не переклав жодної поезії Миколи Некрасова, чия «Муза мести и печали» була на ту пору дуже популярна⁶⁰. Можливо, нехить до громадянської лірики Некрасова почасти була зумовлена неприхильною оцінкою цього поета з боку Тараса Шевченка.

Далеко не вся поезія Мирного — і оригінальна, і перекладна — відзначається довершеністю. Чимало власних віршів поета мають явно наслідувальний характер, до того ж їм шкодить надмірна раціональність і так само надмірна простота техніки віршування. Час від часу Мирному зраджує також відчуття поетичного ритму. Мирний і сам був не надто високої думки про власну поезію. Недаром зі свого величезного поетичного доробку він зважився оприлюднити лише дрібку творів. Зокрема, на прохання Михайла Коцюбинського, який

⁵⁸ *Єфремов С.* Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 284—285.

⁵⁹ Див.: *Черкаський В.* Панас Мирний. Біографія.— Київ, 1973.— С. 70.

⁶⁰ Див.: *Єфремов С.* Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 301—302.

разом з Миколою Чернявським упорядковував альманах «З потоку життя» (Херсон, 1905), Мирний запропонував цикл любовних поезій «Коломийки» (т. 7, с. 26—35). Обом редакторам альманаху ці «Коломийки» не сподобались. «Мирний прислав вірші,— не без іронії писав Коцюбинський Володимирові Гнатюку в січні 1904 року,— нехай йому Господь в день Страшного суду не згадає про них!»⁶¹.

Так чи так, літературна творчість Панаса Мирного розпочинається з поезії. Саме в ній знайшла своє втілення юнацька жага збагнути сенс життя, пізнати самого себе, позбутися відчуття екзистенційної порожнечі — весь отой комплекс думок і почуттів, про які Мирний писав у своєму щоденнику. Він починає вести його 25 квітня 1865 року — спершу по-російському, а вже невдовзі (29 квітня) — чистою українською мовою. Уже сама ця зміна мови щоденника свідчить про ті складні пертурбації, які відбувалися в душі юнака, проте, що Скворода називав «народженням внутрішньої людини»: чиновник Панас Рудченко, який у канцеляріях до кінця життя «балакав завжди мішаною мовою»⁶², стає українським письменником Панасом Мирним. Профанний та сакральний світи починають на значну міру структуруватися різними мовами, а самé життя юнака досить виразно роздвоюється. З бігом часу це роздвоєння ставатиме все більшим і більшим. Перегодом деякі коментатори, зокрема Григорій Коваленко⁶³, Сергій Єфремов⁶⁴, Борис Якубський⁶⁵, Юрій

⁶¹ Коцюбинський М. Твори: У 3 т.— Київ, 1956.— Т. 3.— С. 255—256.

⁶² Корсунський М. Панас Якович Рудченко (Панас Мирний), як службовець, громадянин і людина. Знадоби до загальної характеристики (з власних споминів) // Червоний шлях.— 1927.— № 7—8.— С. 247.

⁶³ Див.: Коваленко Г. Панас Мирний. Посмертна згадка.— Полтава, 1920.— С. 4.

⁶⁴ Див.: Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 71.

⁶⁵ Див.: Якубський Б. Вступна стаття // Мирний П., Білик І. Хіба ревуть воли, як ясла повні? Роман на 4 частини. Вид. 3-є / Редакція та вступна стаття Б. Якубського.— Київ, 1929.— С. III.

Лавріненко⁶⁶ та інші, енергійно підкреслюватимуть цю обставину, наголошуючи на радикальній розбіжності життя і творчості письменника, на ледь не самотійному існуванні двох індивідуальностей: Панаса Рудченка та Панаса Мирного. Інші, як, наприклад, Євген Кирилюк⁶⁷ чи Борис Антоненко-Давидович⁶⁸, будуть заперечувати дихотомію «внутрішньої» та «зовнішньої» людини в особистості письменника, підкреслюючи цілісність його натури. Та, в усякому разі, роздвоєння існувало. Воно знайшло свій вияв і на сторінках щоденника. Досить пригадати хоч би пройняту шевченківським богоборством тираду: «А ти, Бог розпроклятий, коли ти оддаєш одного чоловіка на волю другого!!!» (т. 7, с. 307) — таку далеку від патріархальної моралі з її засадою: «Початок премудрості — страх перед Господом...». Уже значно пізніше, згадуючи про те, що саме спонукало його до літературної праці, Мирний напише: «Ні, не слава — ота шинкарка п'яна⁶⁹ — поривала мене в мої молоді літа до роботи. Моє невеличке серце ще змалечку пестила любов до тебе, мій обездолений краю, і вона оповила мою душу чарівними снами і підбурювала думки до роботи. Наче дрібні ластівки, вилетіли вони з моєї голови і щебетали мені голосні пісні про давню давнину, як колись наші діди билися з ворожою силою за правду та волю. Зачарована тими боями та здивована лицарським змаганням, моя душа рвалася до діла, бажаючи хоч чим-небудь невеличким прислужитися тобі, мій рідний краю!» (т. 7, с. 289). Не менш важливою спонукою було також прагнення стати в обороні «струджених та обтяжених», зокрема безталанних жінок. З одного боку, це можна розглядати як данину українській літературній традиції, в якій сю-

⁶⁶ Див.: Лавріненко Ю. Про П. Мирного та його роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» // *Мирний П., Білик І. Хіба ревуть воли, як ясла повні? Роман / З післясловом Ю. Лавріненка.* — Харків; Київ, 1932. — С. 444—445.

⁶⁷ Див.: Кирилюк Є. Панас Мирний. — Харків, 1930. — С. 21.

⁶⁸ Див.: Антоненко-Давидович Б. На шляху до правди // *Панас Мирний. Твори.* — Київ, 1965. — С. 4.

⁶⁹ Образ, нав'яний початковими рядками поезії Тараса Шевченка «Слава» (1858 р.).

жет про скривджену долею та людьми дівчину належав до розряду сталих виражальних засобів («Сердешна Оксана» Квітки-Основ'яненка, «Катерина», «Наймичка», «Лілея», «Відьма», «Варнак» Шевченка, «Одарка» Марка Вовчка), з другого — як віддзеркалення характерної для 1860-х років проблеми жіночої емансипації. Так чи інакше, героїнею першої поеми Панаса Мирного «Безталанна» стає повія. Поема «Безталанна» не збереглася. Зате збереглася датована 1865 роком чернетка «повістини у віршах» під назвою «Продана», в основу якої покладена розповідь повії на ім'я Христина про своє життя, а власне про те, як вона «почала торгувати тілом і душею»⁷⁰ (схожу історію чотирнадцятирічний письменник занотував і в своєму щоденнику 6 травня 1865 року — т. 7, с. 306). Ці ранні поеми Мирного можна розглядати як «прообрази» роману «Повія» (недаром навіть ім'я героїні поеми «Продана» таке саме, як і ім'я протагоністки роману).

У січні 1866 року Панас Рудченко у зв'язку із проведенням фінансової реформи змушений був покинути рідний Миргород і переїхати до Прилук, куди його призначили на посаду письмоводителя місцевого скарбництва. Розпочинається «прилуцький» період життя письменника. Мирний продовжує писати поезії, збирати народні пісні та казки, пробує сили в драматургії — про це свідчить уривок із п'єси про Василя й Марусю, появу якого можна віднести до 1866—1867 років⁷¹. Змальований тут образ сироти Василя буде розвинутий пізніше в драмах «Лимерівна» та «У черницях». Служба в Прилуках — час майже повної самотності Мирного. «...Не життя мені в Прилуці, — писав він Біликові в серпні 1867 року, — хочеться вирватись і покинути скверний город з його поганим людом, з його гидким чиновничеством» (т. 7, с. 345). Цей намір завдяки клопотам батька невдовзі вдалося втілити в життя:

⁷⁰ Ткаченко І. Літературна історія роману «Повія» П. Мирного // Червоный шлях. — 1926. — № 3. — С. 199—200.

⁷¹ Див.: Зубков С. Ранні драматичні спроби Панаса Мирного. — Київ, 1958. — С. 7.

у вересні 1867 року письменник знов опиняється в Миргороді на посаді помічника бухгалтера повітового скарбництва. На цей раз він буде мешкати в рідному місті аж до 1871 року. Жити й працювати тут було значно комфортніше, хоч загалом атмосфера в Миргороді навряд чи відрізнялася від атмосфери Прилук⁷². Її чудово передає початок одного з ранніх незавершених оповідань Мирного під назвою «На охоті»: «Нема, здається, у світі сумніших міст, як наші повітові міста. Життя не то що громадського, але й трохи похожего на людське, нема. Все те даліше своєї хати, далі свого городу, далі свого поля не баче, не знає і знати не хоче; чутно одні господарські та хатні турботи та клопоти і другого питання не чутно. Все, що виходе з цього життям обведеного кола, не має тут ніякої ваги, лічиться за не знать що, за те, що тут кажуть, ум за розум заходе... Нудно живеться!»⁷³. Це — варіація на гоголівську тему «нудьги-скуки», яка знайшла свій класичний вираз у завершальній фразі «Повести о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем»: «Скучно на этом свете, господа!»⁷⁴. І в Гоголя, і в Мирного картина миргородського життя виростає до символу екзистенційної нудьги. На противагу такому життю Мирний пробує створити свій власний паралельний світ. До цього «зробленого раю» входила, зокрема, участь в етнографічній роботі брата Івана, на чие прохання він збирав казки, включені Біликом до першого та другого випусків «Народных южнорусских сказок», чумацькі пісні, які ввійдуть до книги «Чумацкие народные песни», а також колядки, щедрівки, петрівки тощо. Крім того, Мирний продовжує писати поезії. Може, найбільшою удачею в цій ділянці були сімнадцять поезій у прозі, які ввійшли до циклу «Думки». Вони привертають увагу і образом Галоньки-Украї-

⁷² Див.: Аббасов А. Мирний у Миргороді // Прапор.— 1969.— № 5.— С. 84—85.

⁷³ Черкаський В. Панас Мирний. Біографія.— Київ, 1973.— С. 104—105.

⁷⁴ Гоголь Н. В. Миргород.— Москва, 1969.— С. 238.

ни, і епізодичним образом романтичного розбійника — свого роду «префігурацією» Чіпки з роману «Хіба ревуть воли...», і якоюсь особливою екзальтованістю, і смутком, що раз по раз перебігає у справжній Weltschmerz⁷⁵. Цікавим є й сам ужитий тут прийом візії, що його перегадом Мирний зробить основою композиції повісті «Лихі люди». Письменник пробує самотужки вчити французьку мову, продовжує багато читати: Марко Вовчок, альманах «Хата» з творами Шевченка, Гребінки, Щоголева, Куліша, Ганни Барвінок та інших, «Преступление и наказание» Достоєвського... Особливе враження справили на нього оповідання Нечуя-Левицького «Бориславська ніч, або Рибалка Панас Круть» і його ж таки повість «Дві московки». Судячи з усього, Мирний читав їх за відбитками з львівського часопису «Правда», де вони були надруковані в 1868 році. Уже будиши літньою людиною, у грудні 1904 року, Мирний признавався Нечуєві, що саме ці твори на значну міру й підказали йому життєву дорогу: «Наче хто бризнув цілющою водою на моє серце і зацілював болячі виразки, що в йому нили! Наче ясне сонце, роздерши чорні хмари, виприснуло на волю і залило увесь світ своїм яскравим сяєвом, освічуючи непримітну серед людського життя стежечку і вказуючи мені на неї як на той шлях, яким треба простувати... І я пішов по тому шляху...» (т. 7, с. 515—516). Отож, якщо вірити Мирному, він став писати прозу саме під впливом Нечуя-Левицького. Так чи ні, але одне з перших оповідань Мирного «Ганнуся», створене десь у 1869—1870 роках, має на собі виразні сліди Нечуєвої манери, особливо помітної в пейзажних замальовках: «Де-де садочки любо кидались ув очі, в їх хитались і манили до себе білі берези своїми кучерявими головами, сумні липи стояли, як лицарі, і гордо окидали поглядом гóрод, де кипіло життя...» (т. 4, с. 9). Нечуївська манера помітна і в пізніших творах Мирного: наприклад, думки Петра Телепня («Лихі люди») під час його мандрівки додому нагадують відповідні враження

⁷⁵ Світова скорбота (нім.).

Марусі Музиківни із «Запорожців»⁷⁶. Але в оповіданні «Ганнуся» є вже дещо й цілком мирнівське. Так, бачимо тут інтерес письменника до складних натур, що стане прикметною рисою його зрілої прози. Очевидно, Сергій Єфремов мав рацію, коли стверджував: «Образ героїні цього оповідання з її нервовими переходами од сліз і смутку до божевільних веселощів, з її непорозумілими вихватками і витівками, з її неординарним поведженням, близьким до істерії — це немовби перший нарис, підготовчий ескіз до далеко глибшої і консеквентно переведеної вдачі Христі в “Повії”»⁷⁷. У цей час Мирний починає пробувати сили також у великих прозових жанрових формах. 27 лютого 1870 року він нотує у своєму щоденнику: «Сьогодні задумав писати одну повістину. Главу вже накомпував, що буде дальше — не знаю. Хочеться мені безталанну долю людськую вивести у ній, та не знаю, як то воно вдасться. У мене нетерплячий норів; мені коли б сьогодні почав, сьогодні й скінчив, а так це можна тільки накинути очерки одні, та цілу повість мені і не вдасться, мабуть, ніколи накомпонувати. Скільки вже в мене є початого, та не покінченого? Так і валяється до слухного часу, а коли-то той час прийде, хто його знає? Скоріш море діжде погоди, чим моя робота — кінця» (т. 7, с. 322). Може, найкращою ілюстрацією до цих слів є повість «Голодні годи», задумана й розпочата десь на зламі 1860—1870-х років та, попри численні спроби її написати, так ніколи й не завершена.

Приваблює Мирного й драматургія. 12 березня 1870 року він нотує у щоденнику: «Чи не драма — моє діло, моя робота?.. Чи не вона мою душу так тягне до себе, моє серце заставляє пориватися?.. Всі думки мої збила умісто і виливає з їх дві форми життя людського...» (т. 7, с. 324). І тут-таки подає штрихами два образи: старого чоловіка як утілення зла і юної дівчини — як утілення янгольської краси й чистоти. Не підлягає сумніву, що

⁷⁶ Див.: Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 144 (прим.).

⁷⁷ Там само.— С. 228.

ця спроба написати драму була інспірована Шекспіром, адже за кілька днів перед тим Мирний із захватом читав геніального англійського драматурга: «Читаю Шекспіра. Що за сила слова, що за глибина думки? І це — поет 16 віку? Де ж поети нашого віку, віку чоловіколюбивого, віку цивілізованого? Де вони?..» (т. 7, с. 324). А далі, ніби сперечаючись із лермонтовським: «Умчался век эпических поэм...»⁷⁸ — та із засадами «реальної критики», що їх трохи переоголом буде обстоювати Іван Білик у своєму «Перегляді літературних новин», пише: «Ми вже пережили вік пісень, пора за діло, кажуть нам. А візьміть ви пісню Шекспіра. О! глибоко, глибоко вона хвата вас за серце, лле у душу вашу таку несказанну тугу за Ліра, за Отелло і радість за Корделію, Дездемону, Офелію, що ви плачете із приливу нескazanного горя і нескazanної радості. А гамлетівське: будь чи не будь! у кого воно не обзивається у серці при початку якого діла нового, незнайомого, скованого з совістю чоловічою, з його думками, вірою?» (т. 7, с. 324).

У листопаді 1871 року Панас Рудченко був переведений на посаду бухгалтера полтавського скарбництва й невдовзі переїхав до Полтави. У цьому місті він буде мешкати до кінця життя. Письменник оселився «на тихій Монастирській вулиці, найшов там, у чепурненькому будиночку, дві кімнати. Вулиця далі йшла вниз, у глибоку долину, а з боків, над кручами, стояли білі селянські хатки під солом'яними стріхами. По той бік глибокої долини, на горі, вкритій лісом, білів величний монастир і праворуч його стелилися широкі простори лугів і лісів над річкою Ворсклою...»⁷⁹. Тут він житиме аж до 1891 року, написавши ті твори, які зробили його класиком української літератури. Неподалік було й «здание присутственных мест», куди письменник упродовж кількох десятиліть щодня ходив на службу. Серед чиновників він був

⁷⁸ Початковий рядок «Сказки для детей» [див.: Лермонтов М. Ю. Избранное.— Москва, 1977.— С. 225].

⁷⁹ Коваленко Г. Панас Мирний. Посмертна згадка.— Полтава, 1920.— С. 5.

свого роду *gaga avis*⁸⁰ не тільки тому, що жив активним духовним життям, але й тому, що напрочуд відповідально ставився до виконання своїх службових обов'язків. Григорій Коваленко стверджував: другого такого службовця можна було знайти «хіба що десь у Німеччині»⁸¹. Те, що Панас Рудченко, попри молодість, брак належної офіційної освіти та високої протекції, почне стрімко рухатись угору шаблями службової драбини, пояснюється його «видатною дотепністю до всякої справи, надзвичайною ретельністю, дріб'язковою сумлінністю й дивовижною невсипучістю та працездатністю»⁸². Таким він буде до кінця своєї кар'єри. Вже у вересні 1913 року управитель Полтавської казенної палати в листі з приводу надання Рудченкові чину дійсного статського радника зазначить: «Отличаясь исключительными природными дарованиями, редким трудолюбием и добросовестностью, г. Рудченко всегда выполнял возложенные на него обязанности с полным и разносторонним знанием дела и выдающеюся талантливостью. Обладая пытливостью, недюжинной энергией и высокими административными способностями, статский советник Рудченко вносил во всякое порученное ему дело высокополезную инициативу и творческий дух...»⁸³.

Крім служби, Мирний знаходить час і для літературної праці, і для цікавого та корисного спілкування. У Полтаві він уже не був у цілковитій самотині, як у Прилуках чи Миргороді. Недаром від початку 1872 року Мирний перестає вести щоденник — цю мовчазну «розмову з самим собою» (т. 7, с. 340). Тепер йому було з ким спілкуватися, бо вже невдовзі після приїзду до Полтави він знайомиться з вихованцем Київсько-

⁸⁰ «Рідкісна птаха» (лат.).

⁸¹ Коваленко Г. Панас Мирний. Посмертна згадка.— Полтава, 1920.— С. 5.

⁸² Корсунський М. Панас Якович Рудченко (Панас Мирний), як службовець, громадянин і людина. Знадоби до загальної характеристики (З власних споминів) // Червоний шлях.— 1927.— № 7—8.— С. 237.

⁸³ Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 124.

го університету, колишнім членом Кирило-Мефодіївського братства й «освіченим провідцем українолюбства» (т. 7, с. 287) Дмитром Пильчиковим⁸⁴ та з людьми, що гуртувалися біля нього. Принаймні в липні 1872 року Мирний писав Біликові про те, як читав у цьому колі свою історичну драму, створену за сюжетом балади про Лимерівну («Ой пила-пила та Лимериха на меду...»), тобто першу редакцію «Лимерівни» (т. 7, с. 348). Не викликає сумніву й те, що саме патріотичні настрої, які панували в гуртку Дмитра Пильчикова, наштовхнули Мирного на думку звернутися до пам'яток слов'янського епосу, адже інтерес до української та загалом слов'янської старовини був характерний для українофільства ще від часів «Основи»⁸⁵. Отож, у 1872 році молодий письменник перекладає Зеленогорський рукопис — славетну містифікацію Вацлава Ганки, основу якої складає незакінчена поема на 120 віршів під назвою «Libušin soud» («Любушин суд»). Панас Мирний, так само, як і чимало інших тогочасних письменників та вчених (наприклад, Ізмаїл Срезневський, за чиєю порадою Маркіян Шашкевич переклав «Libušin soud» по-українському⁸⁶), вважав цей твір за справжню пам'ятку чеського народного епосу. Певно, оте горде романтичне національне почуття, що ним пройнятий «Libušin soud» (недаром слова Ратибора: «Nechvalno nám v Němcěch iskati pravdu», тобто «Не доладно / Суду й правди нам шукати в німців» [т. 7, с. 79] — стали гаслом чеського національного руху), неабияк імпонувало Мирному. Десь у цей самий час він переклав і «Слово о полку Игоревѣ». Щоправда, переклад чимось не вдовольнив автора, і він старанно витер його гумкою. Крім того, Мирний переклав також уривок з німецького епосу

⁸⁴ Див.: *Ткаченко І.* До питання про джерела світогляду П. Мирного // Літературний архів.— 1930.— № 1—2.— С. 71.

⁸⁵ *Драгоманов М.* Література російська, великоруська, українська і галицька // *Драгоманов М.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.— Київ, 1970.— Т. 1.— С. 158.

⁸⁶ Див.: там само.— С. 321. У 1860 році «Libušin soud» по-українському переклав також Степан Руданський [див.: *Кримський А.* *Hanka fecit* // *Кримський А.* Твори: У 5 т.— Київ, 1972.— Т. 2.— С. 540 (прим.)].

кінця XII — початку XIII століття «Das Nibelungenlied» («Пісня про Нібелунгів») під назвою «Гунтер полонює Бринигільду».

Цього року в житті письменника сталося кілька визначних подій. Зокрема, редакція львівського народовського часопису «Правда» запросила його до співпраці. «Правда» хотіла стати всеукраїнським друкованим органом, тому надавала свої сторінки і письменникам Наддніпрянської України. Зі старшого покоління тут друкувалися Куліш, Марко Вовчок, Кониський, Чубинський, а з молодшого — Старицький, Драгоманов, Нечуй-Левицький та інші. Очевидно, Мирного запросили до співпраці за посередництвом Білика, адже київська Стара Громада, в роботі якої він брав активну участь, на той час мала з галичанами досить жваві стосунки. Отже, десь у червні — липні 1872 року Панас Рудченко надсилає редактові «Правди» Олександрові Огоновському вісім поезій (дві оригінальні та шість перекладних), попросивши надрукувати їх під прибраним ім'ям «Панас Мирний» (т. 7, с. 347). Із цих поезій у серпневому числі «Правди» за 1872 рік була надрукована тільки одна — «Україні», що розпочинається словами: «Мій ти краю, моя ненько, / Моя Україно!...» (т. 7, с. 15). Це був перший друкований твір молодого автора, і в ньому він, кажучи словами Сергія Єфремова, задекларував «свое profession de foi⁸⁷, що з ним виступає на арену письменства»⁸⁸. Мирний говорить тут про свою любов до рідного краю, про українську історію як історію боротьби «за правду, за віру», про «науку і любов» як запоруку народної волі. Утім ані за мотивами, ані за образами, ані за ритмікою поезія «Україні» не відзначається особливою оригінальністю⁸⁹.

⁸⁷ Символ віри (франц.).

⁸⁸ Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 72.

⁸⁹ Михайло Драгоманов із властивою йому часом надмірною гостротою перегадом скаже, що, прочитавши в «Правді» цю «віршу про вічну “ниву”, записав було [її автора] у мертвяки». І додає: «Я ще зроду ніде такого тупоумія не бачив, як у наших віршемазів: як таки 40 чоловік слово у слово 30 год одно і то же пишуть, та ще кожний разів по 5, що було

Значно більш вдалим твором Мирного було оповідання «Лихий попутав», написане цього ж таки року й надруковане в листопадовому та грудневому числах «Правди»,— трагічна історія дівчини-покритки, яка погубила своє дитя. З одного боку, ця історія взята з життя: в архіві письменника зберігається рукопис під назвою «Характеристика», де занотовано розповідь якоїсь наймички В. про своє життя, схоже на життя героїні оповідання Варки Луценкової. З другого — сюжет цілком традиційний, *alte Geschichte*⁹⁰, як схарактеризував його Михайло Драгоманов⁹¹. Чимало традиційного є й у поетиці твору, найперше — сама манера оповіді. «Мені тоді вісімнадцятий пішов. Молода, здорова — я на норов була весела-жартовлива» (т. 1, с. 1),— так розпочинає Мирний своє оповідання. *Ich-Erzählung*⁹², тобто «інтимна манера ховатися авторові за оповідача»⁹³, що стала напрочуд популярною в українській літературі після «Народних оповідань» Марка Вовчка (її використовували, зокрема, Федькович, Ганна Барвінок, Кониський, Нечуй-Левицький та ще навіть Франко),— постає для Мирного готовою «твердою» формою. І сама ця вовчківська манера (оповідь селянки неодмінно позначена рисами фольклорної узагальненості), і використання літературних кліше (скажімо, запозичених із поезії Шевченка фраз на зразок «пішов, похилився», «господиня, мов сова»⁹⁴) мало своїм наслідком, сказати б, певну «ідеалізацію» характерів. Недаром Драгоманов у листі до Мелітона Бучинського від 25 грудня

вже раз на свій час не погано сказано Шевченком!» [Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871—1877 / Зладив М. Павлик.— Львів, 1910.— С. 263].

⁹⁰ Стара історія (*нім.*).

⁹¹ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871—1877 / Зладив М. Павлик.— Львів, 1910.— С. 228.

⁹² Розповідь від першої особи (*нім.*).

⁹³ *Єфремов С.* Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 147.

⁹⁴ Там само.— С. 147 (прим.).

1872 року, загалом прихильно поцінувавши оповідання Мирного, відзначив, що авторові можна було б «і більш розвинути тільки трошки намічені індивідуальні штрихи Варки, а то вона усе дуже по-візантійському намальована»⁹⁵. Але є в цьому ранньому оповіданні письменника і яскраві мирнівські риси. Наприклад, інтерес до «непривітаних» людей. «І виросте воно,— думає Варка про долю свого сина-байстрюка,— як те стебло край дороги, одно одним, не бачивши привіту людського... вийде з його злодій, п'яниця, волоцюга всьогосвітній. Не знаючи свого добра, буде він чуже руйнувати, людям лихо робити, поки не піймається або в тюрму, або й далі...» (т. 1, с. 21). Оті «стебла край дороги», перш за все, діти «доби емансипації», яка викинула на узбіччя життя тисячі людей, назавжди залишаться в центрі уваги Мирного. Так само мирнівським є тут і образ міста як осередку світового зла. Згадаймо прокляття героїні на його адресу: «Бодай ти, місто, огнем знялось, крізь землю пішло! Як я до тебе йшла — як ластівочка щебетала, назад повертаюся — вороном крячу... Щоб над тобою світ не світив і сонце праведне не сходило, як ти мою молоду долю спаскудило!..» (т. 1, с. 23). Є тут і суто мирнівські стилістичні прийоми, наприклад синонімічні фрази на взір «весела-жартовлива», «без хати-оселі» тощо. Словом, оповідання «Лихий попутав» можна вважати справжнім дебютом Мирного, який засвідчив появу в українській літературі нового й дуже талановитого письменника. Саме воно разом із написаним через два роки оповіданням «П'яниця» дало підставу Борису Грінченкові стверджувати: «Добродій Мирний має всі завдатки для того, щоб зробитись великим поетом нашого часу. Вимовна мова, пластичність, образність, небажання ганятись за дешевими ефектами, уміння розгорнути велику картину, досконало її скомбінувати і обробити деталі (я маю тут на увазі і його романи), знання свого народу — все те обіцяє

⁹⁵ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871—1877 / Зладив М. Павлик.— Львів, 1910.— С. 228.

нам у ньому письменця, котрий оновить наше письменство і стане у лавах великих письменців європейських...»⁹⁶.

Та, мабуть, найважливіша подія 1872 року сталася в житті письменника навесні, коли він поїхав перед великодніми святами із Полтави до Гадяча, адже саме з неї розпочинається історія створення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Вирушаючи в цю подорож, Мирний хотів «роздивитися народний побут, познайомитися з народною таємною думкою, якою він живе; з його “слухним часом”, яким він себе тішить і береже задля свого сина або онука...» (т. 2, с. 10). Якраз під час оцього своєрідного «ходіння в народ» у селі Заїчинці письменник почув від п'ятнадцятирічного підлітка-машталіра розповідь про те, як два роки тому розбишака Василь Гнидка зі своєю ватагою вирізав сім'ю заможного козака. У ході слідства з'ясувалося, що загалом він погубив близько двадцяти душ у Зіньківському, Миргородському, Переяславському та Полтавському повітах. Цю історію Мирний докладно описав у нарисі «Подоріжжя од Полтави до Гадячого», який 1874 року був надрукований (без зазначення імені автора) на сторінках «Правди». У своєму нарисі письменник підкреслив, що «Гнидка дуже цікавий суб'єкт як задля етнографа, так і психолога» (т. 2, с. 26). Справді-бо: «Як такий мирний пахарський побит з його поетичним почуттям, з людяністю викинув з себе такого злющого зарізяку, котрому нічого проткнути ножом горло маленькій дитині...? Питання, на котре повинен одповісти наш етнограф. Які почуття водили руками сього розбишаки, коли він мив їх у гарячій людській крові, так щиро кохаючи свою молоду жінку? Хай скаже наш психолог» (т. 2, с. 26). А сам письменник, перебираючи на себе роль соціолога, відповів на них так: «На мій погляд, Гнидка — безталанна дитина свого віку, скалічений виводок свого побиту..., де все стало і стоїть нерухомо на однім місці, стояло, поки зачало гнити у самому корні... А тут устає таке питання: не я задавлю —

⁹⁶ Історія української літературної критики. Дожовтневий період.— Київ, 1988.— С. 274.

мене задавлять!.. І кидається чоловік, як звірина, на все, купається у крові людській і знаходить у тім свою утіху...» (т. 2, с. 26). У цих міркуваннях неважко добачити і гносеологічний оптимізм, і уявлення про «позитивні» науки (етнографію та психологію) як про «ключ розуміння» людини, і матеріалістичну редукцію людської природи до суми суспільних відносин, і соціал-дарвінізм («не я задавлю — мене задавлять»), і негативізм — словом, увесь той комплекс характерних для 1860—1870-х років «секулярних міфологем»⁹⁷, який дозволяє трактувати кривавого зарізяку як «пропашу силу». А ще, слухаючи перекази про Гнидку, Мирний хоче збагнути причину героїзації таких людей у свідомості простолюду: «Так народна фантазія почина обвивати хоч грізним, а все ж поетичним словом свого лютого ворога. І хто знає, хто поручиться, що років через 20—30 Гнидка-розбишака не займе рядом місця з яким-небудь [Кармелюком]⁹⁸, Гаркушею, Засориним і іншими розбишаками післягадамацької пори, котрі уславилися по всій Україні, яко боронителі убогих і безталанних од заздрості і пригніту багатих і щасливих?..» (т. 2, с. 27). Цей самий мотив зрине перегодом у драмі «Не вгашай духу!», де «поступовець» Петро Петрович Хмара каже: народна фантазія огортає кривавих розбишак ореолом мало не Божих вояків, тому що вони воювали на боці гнаної правди: «Були Гаркуші або Засорини,— люди міцної волі, а ще більшої сили, що не знали, куди її подіти, та повертали в юнацьке завзяття і часом страшні вчинки. Оже те завзяття і ті вчинки викликали до себе людську прихильність, бо не задля себе тільки вони оте робили, а мали на увазі знівечену правду і за неї з неправдою воювали!..» (т. 6, с. 408). Зрештою, цих «розбишак післягадамаць-

⁹⁷ *Зеньковський В. В.* История русской философии.— Ленинград, 1991.— Т. 1.— Ч. 2.— С. 144.

⁹⁸ У першодруці цього імені немає, але в списку, зробленому Біликом з рукопису Мирного, воно є [див.: *Марковський М.* Як утворивсь роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» П. Мирного та Ів. Білика.— Київ, 1925.— С. 136].

кої пори» не менше героїзувала й добре знана Мирним літературна традиція: досить пригадати повість-казку «Кармелюк» Марка Вовчка, повість Квітки-Оснoв'яненка «Гаркуша», «драматичні картини у трьох діях» «Гаркуша» Олекси Стороженка чи поему Пушкіна «Братья-разбойники» (про позашлюбних дітей поміщика Засорина).

Історія Василя Гнидки справила на Мирного незабутнє враження. Ближче до кінця нарису «Подоріжжя од Полтави до Гадячого» він зауважує: «Далі я вже не пам'ятаю, що ми балакали з машталіром; знаю тільки, що цілу дорогу балакали, але все те Гнидка собою затер, зарівняв у моїй пам'яті; тільки сам зостався, як здоровенний іржавий цвях, забитий у білу гладеньку стіну мого спомину; ломив він мою голову і поривав думку розгадати його чудовну появу» (т. 2, с. 30). Очевидно, враження від почутого було настільки сильним, що Мирний одразу ж загорівся бажанням описати цю історію. Так з'явився твір під назвою «Чіпка». Оскільки він має чималий обсяг — близько семи друкованих аркушів,— можна припустити, що робота над ним тривала впродовж літа й осені 1872 року⁹⁹.

За своїми жанровими ознаками «Чіпка» — повість. У центрі оповіді перебуває один персонаж, а всі сюжетні перипетії обертаються довкола нього. Хронологічні межі твору цілком збігаються з життям головного героя Чіпки Варениченка — приблизно 1840—1867 роки — і охоплюють трохи більше чверті століття. Власне кажучи, «Чіпка» — це не що інше, як докладна біографія розбійника від дня його народження аж до заслання на каторгу, повість-хроніка, прикметна для тогочасної української літератури, зокрема для прози Нечуя-Левицького. Та навіть сам роман «Хіба ревуть воли...», як писав Олександр Грушевський, є «такою ж хронікою, як і деякі повісті Левицького: різниця лише в тім, що П. Мирний докладніше і повніше намалював нам соціальні умови життя й се поруч

⁹⁹ Див.: Сиваченко М. Історія створення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» З творчої лабораторії Панаса Мирного та Івана Білика.— Київ, 1957.— С. 60.

з психологією поодиноких персонажів дає повніший і детальніший начерк соціальної еволюції життя»¹⁰⁰. Є, правда, і ще одна різниця: на відміну від Нечуя-Левицького, Франка чи Коцюбинського, які досить рідко вдавалися до ретроспекції, Мирний полюбляє змальовувати минуле героїв, що перебуває на чималій часовій відстані від описуваних у творі подій, а інколи «навіть десь поза часовими межами твору»¹⁰¹.

Свою повість Мирний давав читати (або й сам читав) декому зі знайомих, зокрема Дмитрові Пильчикову. Той сказав, що в автора «Чіпки» «вкус французский» (т. 2, с. 384), адже він поклав в основу твору кримінальний сюжет. Очевидно, Пильчиков мав на думці творчість Ежена Сю, Олександра Дюма, Поля Феваля чи Еміля Габоріо. Але найбільше важили для Мирного ті міркування щодо «Чіпки», які виклав у своєму просторому відгукові на цей твір Іван Білик. Думки щодо ества літературної творчості, висловлені Біликом у цьому відгукові, цілком збігаються з тими, що їх він розвивав у своєму циклі рецензій під назвою «Перегляд літературних новин», який друкувався в «Правді» впродовж 1873—1875 років. Зважаючи на те, що достеменно невідомо, коли саме Білик писав свій цикл, а «Правда» часто друкувала подані матеріали зі значним запізненням, важко напевне сказати, чи Білик прикладав уже готові настанови до повісті «Чіпка», чи якраз повість Мирного наштовхнула його на висловлені в циклі думки про природу й завдання літературної творчості¹⁰². Так чи так, у «Перегляді літературних новин» Білик писав: «Минули епічні поеми, не здатні й віршовані повісті: настали часи народного романа і повісті на основі щирого

¹⁰⁰ Грушевський О. З сучасної української літератури. Начерки і характеристики. Вид. 2-е.— Київ, 1918.— Ч. I: Українські повістярі другої половини XIX в.— С. 32.

¹⁰¹ Пивоваров М. Майстерність психологічного аналізу (роман «Повія» Панаса Мирного).— Київ, 1960.— С. 53.

¹⁰² Див.: Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 81; пор.: Черкаський В. Панас Мирний. Біографія.— Київ, 1973.— С. 131—132.

реалізму»¹⁰³. Ця біликівська теза виразно корелює з думками Михайла Драгоманова, який на сторінках «Правди» в цей-таки час цитував лермонтовське «умчался век эпических поэм»¹⁰⁴ і говорив про «соціальний реалізм» як «метод мишлення»¹⁰⁵. Варіаціями на цю драгоманівську тезу стануть міркування Івана Франка про «науковий реалізм», Михайла Павлика — про «реалізм ідеальний», Остапа Терлецького — про «живий реалізм». Якраз такий реалізм Білик побачив у повісті свого брата, чия манера письма в цьому творі найбільше нагадувала йому манеру російського реаліста Федора Решетникова¹⁰⁶. У реалістичній стратегії Білик трактував і проблематику людини та суспільства, зокрема «злочину й кари»: «Громадський строй лежить опуклою на людині і як би не силився поодиноким чоловік з його вирватись — він його давить своєю вагою. Громада — великий чоловік. Чи в доброму так, чи й у лихому — все однаково. Тим-то, щоб покарати якого чоловіка лихого або які громадські хиби, не слід нападом напускатись на поодинчих людей. Треба розказати, звідкіля і як іде яка хиба, що її піддержує, як вона розпросторюється: тоді вона в пень

¹⁰³ Історія української літературної критики. Дожовтневий період.— Київ, 1988.— С. 219.

¹⁰⁴ Див.: Драгоманов М. Література російська, великоруська, українська і галицька // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.— Київ, 1970.— Т. 1.— С. 160.

¹⁰⁵ Про реалізм як «метод мишлення» Драгоманов писав і деінде, наприклад у листі до Мелітона Бучинського від 11 червня 1872 року [див.: Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871—1877 / Зладив М. Павлик.— Львів, 1910.— С. 137].

¹⁰⁶ «Дуже мене порадувала звістка од Ів[ана] Як[овича] Р[удчен]ка,— писав Драгоманов Бучинському 18 січня 1873 року,— що брат прислав йому на перегляд повість листів у 30 (писаних) “Чіпка”, історія одного розбійника з середини Полтавщини. Ів[ан] Я[кович] Р[удченко] пише, що манера А[фанасія] Р[удченка] більш усього напомина Решетникова. А Решетников у своїх повістях малював побит робочого і сільського люду приуральського, як сказав про його Тургенев, “з тверезою правдою” [Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871—1877 / Зладив М. Павлик.— Львів, 1910.— С. 264].

буде підрубана — і передові люди її зречуться, а за передовиками — й громада. Тим-то й мають тепер вагу тільки ті письменці, що йдуть громадською, соціальною тропою і соціальним поглядом озирають життя народне»¹⁰⁷. Таку соціальну психоаналітику й терапію Білик прикладає як мірку до повісті Мирного. Неважко добачити тут віддзеркалення думок Роберта Оуена, які він виклав у своїй славетній книзі «A new view of society, or Essays on the formation of the human character» («Новий погляд на суспільство, або Нариси про формування людського характеру») і які справили значний вплив на літературу, зокрема на російських прозаїків 1840-х років. «З європейських соціалістичних думок,— писав Драгоманов,— найбільше запала їм думка Роберта Оуена, що людина цілком не винна в тому, чим вона стала й що вона робить, бо вона є такою чи іншою, дякуючи тому ґрунту, на якому зросла, й тим порядком, при яких живе»¹⁰⁸. Отож, відзначивши, що «Чіпка» «в малорусской литературе явление необыкновенное» (т. 2, с. 383) найперше за своїми мотивами («У тебя *социальные* мотивы, которых дондеже мы не хотели и не умели изображать» — т. 2, с. 384), Білик подає братові цілу низку порад щодо подальшої роботи над цією чорною версією твору. Найголовніше, що пропонує Білик Мирному — істотне розширення горизонтів обсервації. У повісті, каже Білик, автор змалював Чіпку «только как *розбишаку*, упустивши *человека*» (т. 2, с. 373). Оскільки «людське» Білик розуміє передовсім як «соціальне», то він радить Мирному значно розширити змалювання соціальних зв'язків свого героя та соціального тла загалом. На його дум-

¹⁰⁷ Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 50; пор. з міркуваннями Драгоманова, який у третьому листі до редакції «Друга» писав: «Мораль — явление социальное: то или другое поведение человека относительно ближнего (убийство, воровство, неубийство и т. д.) зависит прежде всего от социальных отношений...» [Драгоманов М. Третій лист Українця до редакції «Друга» // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.— Київ, 1970.— Т. 1.— С. 417].

¹⁰⁸ Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.— Київ, 1970.— Т. 2.— С. 44.

ку, якраз це дозволить з'ясувати причини Чіпчиного розбишацтва. «...Тебе,— каже він,— необхідно розширить горизонт и посмотришь на жизнь, как она есть, а не в изолированном фокусе — разбойничестве. Автор должен не с разбойнического притона смотреть на мир, а напротив,— с мировой точки на разбойнический притон» (т. 2, с. 375). Це можна зробити, приміром, тоді, коли протиставити ідеї «богатства за чужой счет» ідею «труда с мозольными руками», бо «в изолированном фокусе» соціальний детермінізм явно втрачає на силі, адже цілком очевидно, що «при тех же самых условиях, под влиянием другого мировоззрения, живут люди и дают другим жить» (т. 2, с. 375). Білик також відзначив психологічну невмотивованість повернення Чіпки до розбишацтва після того, як він став заможним і шанованим чоловіком («...Для меня,— писав він,— неясно и непонятно: как из героически-порядочного Чіпки, даже при несчастьи, вдруг сделался ужасный злодей, достигши всего, из-за чего грешил» — т. 2, с. 379), докладно охарактеризував інших персонажів, відслідкував хронологію подій, подав слухні міркування щодо роботи над стилем. Так, покликаючись на досвід Тургенева, він радив частіше вдаватися до тропіки, перш за все, до метафори, коштом надто вже рясних у Мирного порівнянь (слід сказати, що в стилістиці Мирного-прозаїка порівняння — переважно живомовного походження — взагалі відіграють набагато більшу роль, ніж метафори чи епітети¹⁰⁹).

Крім відгуку, Білик зробив у рукописі Мирного чимало покрайніх записів, що торкалися багатьох питань: від манери змалювання окремих образів до хронології подій. Наприклад, у десятому розділі повісті Мирний подав такий портрет Чіпки: «А Чіпка, як орел. Високого зросту, статний, бравий, широкоплечий, козацький вид у нього, карі огненні очі, довгі та дужі, як у млина крила, руки, все це говорило, що сила

¹⁰⁹ Див.: Якубський Б. Вступна стаття // Мирний П., Білик І. Хіба ревуть воли, як ясла повні? Роман на 4 частини. Вид. 3-є / Редакція та вступна стаття Б. Якубського.— Київ, 1929.— С. XXVII—XXVIII.

цього чоловіка нелюдська, що йому б тільки вітрами та водами верховодити, а не ціпами правити»¹¹⁰. Білик робить до цієї замальовки такий коментар: «По-моєму, нервної натури Чіпки гораздо более приличествовало бы быть среднего роста, мов із заліза скованим, дужим і сильним енергиею, экстазом, который всегда неразлучен с нервною. *Нервность, экстаз, ум, упрямство* или лучше — сила волі, в незавидной по росту фигуре, — вот в чем сила Чіпки»¹¹¹. Таким чином, Білик радив Мирному зробити образ психологічно наснаженим, відійти від описовості, заснованої на фольклорних кліше. А ось як Білик правив стилістику Мирного. У третьому розділі було таке речення: «Леско, піднявши свій хвіст і голову вгору, гордо виступав за дідом, немов пан який». Білик не побачив особливого сенсу в останньому порівнянні й запропонував написати так: «Леско, піднявши свій хвіст і голову вгору, гордо виступав за дідом, немов вірний джура за отаманом»¹¹². Тим самим він підкреслював відданість собаки своєму хазяїнові, а крім того, надавав образу виразного національного колориту.

Отримавши всі ці настанови та міркування, Мирний не став одразу ж кардинально переробляти свій твір. Спершу він спробував доопрацювати й поліпшити початковий варіант повісті. Так з'явилася друга редакція «Чіпки». Мабуть, найсуттєвішою зміною у цій редакції була зміна кульмінації. Якщо в первісному варіанті повісті кульмінаційною була сцена вбивства ватагою Чіпки родини заможного козака, то на цей раз кульмінацією стає розповідь про цю криваву подію дівчинки Орісі, якій дивом пощастило врятуватися. Унаслідок такої зміни зникав недоречний повтор, а крім того, письменник унікав надмірного натуралізму. Можна сказати, що Мирний вчинив так, як було колись заведено в старому

¹¹⁰ Сиваченко М. Історія створення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» З творчої лабораторії Панаса Мирного та Івана Білика.— Київ, 1957.— С. 129.

¹¹¹ Там само.— С. 130.

¹¹² Там само.— С. 136.

театрі — виносити криваві сцени за межі сценічного простору, тобто розповідати про них, а не показувати. Тим часом ще одна суттєва хиба, на яку вказував Білик — необґрунтованість повернення Чіпки до розбишацтва (Мирний пояснював це одним лиш хатнім пеклом, яке зчинилося після того, як до Чіпки перейшла жити теща), так-таки й залишилась. Не схотів він пристати і на пораду Білика переробити фінал повісті: Чіпка стає порядним хазяїном, але гріхи молодості якось зринають на поверхню, і за них його запроторюють у Сибір, де він кінчає життя самогубством. Тим часом до іншої поради Білика («Рисуя какую-либо типическую личность, следует ее оттенять другими лицами — с начала до конца, оттенять не только в тесном круге деятельности известного типа, но вообще в том широком просторе, который мы называем общественной жизнью. Вещи познаются по сравнению. Типы тоже» — т. 2, с. 373) Мирний прислухався, подавши нову сюжетну лінію: Грицько — Христа. Так у творі з'являється свого роду «дзеркальне» відображення Чіпки, його «двійник» Грицько, а також один із найцікавіших жіночих образів — Христа, цей «зарідок жінки прийдешнього, свідомої своєї людської гідності і відданої служенню загальному благу. Блідий натяк на те, що може дати людськості українська жінка»¹¹³. Було зроблено й чимало інших, часом дрібних, але дуже характерних змін. Наприклад, у початковій версії повісті Галя на запитання батька, звідки вона знає Чіпку, каже: «Він мене, поганий, поцілував ось тут на полі, біля нашого двору...». На це Білик зауважив: «Едва ли подобная откровенность мыслима между отцом и дочерью...». Тоді Мирний виправив речення: «Він мене, поганий, злякав був тут, на полі, що біля нашого двору...»¹¹⁴. Цей

¹¹³ *Стещенко І.* Панас Мирний співець «лиха давнього й сьогочасного» // Літературно-науковий вісник.— 1914.— Т. LXVI.— Кн. VII—VIII.— С. 71.

¹¹⁴ *Сиваченко М.* Історія створення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» З творчої лабораторії Панаса Мирного та Івана Білика.— Київ, 1957.— С. 166.

невеличкий штрих показує прагнення автора змальовувати життя у формах самого життя, так, щоб дійсність відбивалась у слові, «мов небо в ставу» (т. 7, с. 69).

Паралельно з роботою над «Чіпкою» Мирний «під наглядом Ів. Білика» (так зазначено на першій сторінці рукопису) перекладає комедію Олександра Островського «Доходное место». Мабуть, переклад «Доходного места» був зумовлений наміром Драгоманова подати на сторінках «Правди» українські версії творів Гоголя, Тургенева, Островського, Герцена та інших¹¹⁵ на противагу практиці москвофільського часопису «Друг», де твори російських авторів друкувалися в перекладі на «язичіє»¹¹⁶. Крім того, Мирний доопрацював написане, очевидно, ще в Миргороді оповідання «Палійка» — зворушливу й глибоко трагічну історію ображеної долею та людьми дівчини-каліки. Зрештою, ця нехитра історія обертається на глибокий роздум про людей-«недотеп», тих, хто не слухає «розуму», а слухає «свого дурного серця» (т. 4, с. 71),— мотив, що не раз зринатиме і в інших творах Мирного, наприклад у «Повії» («Нема гірше, як тебе розшматують надвоє... Оцей,— і Довбня ткнув себе пальцем у лоб,— каже: наплюй на все! Так воно вже на світі заснувалося, що одно одного поїдає. А се дурне! — перевівши руку на груди і вказуючи пальцем проти серця, замовив знову Довбня,— рветься, жалем б'ється!..» — т. 3, с. 274), а з граничною глибиною зазвучить переходом у «Сонячних кларнетах» Павла Тичини: «Благословляю, синку, на ворога. / А він: матусю моя! / Немає, каже, ворога / Та

¹¹⁵ Див.: Драгоманов М. Лист до Володимира Навроцького від 26 серпня 1876 р. // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.— Київ, 1970.— Т. 2.— С. 459. Хоч загалом Островський, на відміну, скажімо, від Тургенева, був для Драгоманова «чужий». У листі до Юліана Яворського від 13 вересня 1894 року він прямо писав: «...Я читаю Тургенева, як свого рідного, а Островського, як чужого» [Михайло П. Драгоманов. Переписка / Зібрав і зладив М. Павлик.— Львів, 1901.— Т. I.— С. 32—33].

¹¹⁶ Див.: Драгоманов М. Галицько-руське письменство (Передне слово до повістей Осипа Федьковича) // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.— Київ, 1970.— Т. 1.— С. 345.

й не було. / Тільки й єсть у нас ворог — / Наше серце»¹¹⁷. Словом, у «Палійці» Мирний говорить про те, що Євген Маланюк згодом назве «кордоцентричністю» й потрактує як одну з найважливіших рис українського національного характеру, його силу і його слабкість¹¹⁸.

Ця редакція повісті «Чіпка» стала першим етапом спільної роботи Мирного та Білика над романом «Хіба ревуть воли...». Уже за якийсь час обидва автори взялися за ґрунтовну переробку повісті. Наслідком їхніх творчих зусиль стала третя редакція повісті «Чіпка», яка свідчила про те, що поступово повість переростає у великий багатоплановий роман. Над цією редакцією Мирний працював упродовж усього 1873 року. Десь на початку наступного року він писав Біликові: на решті «Чіпка окончен и лежит передо мною перечитанный и где кое-что исправлено, также набросал я и свои заметки к каждой отдельной главе» (т. 2, с. 388—389). На цей раз текст повісті був поділений на три частини: перша та друга мали кожна по п'ять розділів, а третя — аж чотирнадцять. Загалом, порівняно з другою редакцією, текст зріс на дев'ять розділів. Ціла низка розділів другої редакції, а саме: I «Замужня вдова», II «Дитячі годи», III «Підпасач», VII «З шинку до комори», XI «Невзначай свої», XII «Спізнились», XIII «Умова» — залишились без істотних змін, розділи V «Незнайка», VI «Свій хліб», VIII «У чорній», IX «На волі», X «Нишком-тишком» та XV «Душі залізли» були значно перероблені, а цілком новими в третій редакції були розділи I «Москаль Гудзь» (в остаточній версії роману він має назву «Січовик», оскільки в ньому йдеться про Мирона Гудзя), II «Піски в неволі», III «Махамед-москаль», IV «Московщина і москалі» та V «Максим — старшим», тобто вся друга частина, та розділи III «Грицько Чупруненко» й XI «Змовини» третьої частини. Слід відзначити також те, що початковим розділом третьої редакції повісті став розділ «Незнайка» (пізніше його було названо «Польова царівна»).

¹¹⁷ Тичина П. Зібрання творів: У 12 т.— Київ, 1983.— Т. 1.— С. 78.

¹¹⁸ Див.: Маланюк Є. Нотатники (1936—1968).— Київ, 2008.— С. 77, 87.

Ідея поставити цей розділ на початок твору належить Біликові, який у відгукові на «Чіпку» писав: «...По-моему, не лишнее бы, если признаешь нужным, изменить несколько *порядок фабулы рассказа*. Так, сначала я бы вывел сцену, положим, с *Незнайкою*, а вслед за тем другие. Этим хоть с виду и нарушен бы был естественный порядок событий, но зато выигрыш был бы в самом интересе — при чтении» (т. 2, с. 376). Таким чином автори вдалися до поширеного в літературі прийому *Vorgeschichte*¹¹⁹, коли спершу відбувається ніби знайомство читача з персонажем, а вже потім мова заходить про його минуле життя. Щоправда, навряд чи Білик розглядав це як суто літературний прийом — він казав, що так буде природніше, оскільки коли хто-небудь розповідає про людину, то зазвичай починає з тієї чи іншої примітної історії, немовби знайомлячи слухача зі своїм героєм: «Обыкновенно рассказывая чью-либо жизнь, люди не говорят о ней — за здорово живешь, что вот, мол, был такой-то, отец у него такой-то, жил так-то etc. А всегда вспоминают жизнь чью-либо и приводят ее в пример — по поводу каких-либо воспоминаний» (т. 2, с. 376). Зрештою, Білик не був упевнений у слушності своєї поради, тому закреслив її, зазначивши: «Это написал, но и зачеркиваю, как могущее повредить цельности рассказа» (т. 2, с. 376, прим.). Слід сказати, що розширення й поглиблення соціального підложжя твору, наслідком чого стала поява другої частини, створило чимало проблем, бо ця частина явно розривала перебіг основного сюжету (історія Чіпки) на два шматки. І все ж таки Мирний наважився подати другу частину, в якій прагнув показати психологію розбишацтва, чи, за його словами, «то внутреннее побуждение, которое заставило Максима итти на путь грабежа», а в першу чергу — «мерзость строя» (т. 2, с. 389). Мирний не сумнівається в тому, що якраз «мерзость строя», тобто несприятливі зовнішні обставини, є причиною

¹¹⁹ Передісторія (нім.). Див.: Якубський Б. Вступна стаття // *Мирний П., Білик І.* Хіба ревуть воли, як ясла повні? Роман на 4 частини. Вид. 3-є / Редакція та вступна стаття Б. Якубського.— Київ, 1929.— С. XLI.

делінквентної поведінки. Саме заради показу цих обставин він значно розширює хронологічні межі твору (приблизно до середини XVIII століття), змалювавши три покоління родини Гудзів — від січовика Мирона до його онука, москаля Максима. У такий спосіб побіч Грицька з'являється ще одне «дзеркало» Чіпки — Максим, для якого розбишацтво є засобом наживи, тимчасом як для Чіпки — формою соціального протесту.

Мирний не був задоволений цією редакцією твору, особливо другою частиною. На його думку, розділ «Москаль Гудзь» — «более ученое этнографическое исследование, нежели художественное произведение», «Піски в неволі» «тоже отгонит исследованием», «Махамед-москаль» надто прозаїчний і нудний, «Максим — старшим» недостатньо опрацьований (т. 2, с. 387), та й загалом уся друга частина явно виламується із цілого тексту. Якийсь час Мирний навіть уважав, що ця частина взагалі навряд чи потрібна. «Нужна ли эта вторая часть в таком виде, как я ее смастерил? — питав він у Білика.— Не лучше ли в общих чертах обрисовать Максима,— ведь он так мало фигурирует в 3 части, что я ни мало не сомневаюсь в напрасном труде, потраченном на эту часть» (т. 2, с. 389). Сумніви письменника не були безпідставні. Навіть в остаточній версії роману друга його частина викликала чимало застережень. Наприклад, Іван Стешенко майже повторив те, що казав сам письменник: «Історія Максима — і з пробуванням його в москалях і взагалі, вся занадто довга, бо не має відносин до дальшого. Максим, повернувшись додому, надовго зникає, то нащо ті довжелезні оповідання про нього? Або чому його не домальовано до кінця?»¹²⁰.

У цій редакції Мирний приділив значно більше уваги і першому Чіпчиному «дзеркалові» — Грицькові, присвятивши йому чималий спеціальний розділ «Грицько Чупруненко» (в остаточній версії роману з цього розділу було утворено

¹²⁰ Стешенко І. Панас Мирний співець «лиха давнього й сьогочасного» // Літературно-науковий вісник.— 1914.— Т. LXVI.— Кн. VII—VIII.— С. 63.

два окремі: «Хазяїн» — перенесений до першої частини — та «Сповідь і покута»). Крім того, ґрунтовної переробки зазнав ІХ розділ «На волі» (у цій редакції він став VI розділом третьої частини), де змальовано колоритну сцену селянського бунту, в якому взяв участь Чіпка, отримавши за це різок, а потім, у нічній розмові з Лушнею, виказавши свої думки щодо «рівної правди», тобто «грабунку награбованого». У цих думках виразно відлунює основна ідея славетної праці фундатора анархізму й улюбленого автора Драгоманова П'єра Жозе Прудона¹²¹ «Qu'est ce que la propriété?» («Що таке власність?»), згідно з якою будь-яка власність є грабунком. Мирний переробив цей розділ за планом, запропонованим Біликом («6 глава переделана по тому плану, который ты начертил», — писав він Біликові — т. 2, с. 388), хоч, звісно, не йшов за ним сліпо. Попри досягнуте в третій редакції істотне поглиблення образу головного героя, письменник навряд чи був ним цілком задоволений. Недаром, радіючи з приводу того, що Михайло Драгоманов згодився прочитати твір і висловити про нього свою думку, Мирний уважав, що критик не схвалить того «романтического пепелу», яким пересипано деякі епізоди за участю Чіпки, зокрема «дивний сон» героя (т. 2, с. 390). Не був Мирний цілком задоволений і образом Галі: «ее положение в доме отца вовсе не выяснено; о внутреннем процессе, заставившем ее отшатнуться от грабежа и его прибылей — ни сло-

¹²¹ Драгоманов, який читав твори Прудона ще в п'ятому класі гімназії [див.: *Заславский Д. М. П. Драгоманов. Критико-биографический очерк.* — Киев, 1924. — С. 11], уважав себе чи не «останнім у всій Європі прудонівцем». Справді, попри те, що в другій половині XIX століття Прудон перестає бути модним, Драгоманов, як писав Панас Феденко, «не тільки цитує Прудона, але й бере провідні думки його як свої, прикладаючи їх до українських обставин. Є схожість і навіть тотожність у поглядах Прудона та Драгоманова, особливо коли вони торкаються проблем демократії, свободи, федералізму, проблем національних, релігійних, етичних і т. д.» [*Феденко П. Михайло Драгоманов і П'єр Жозеф Прудон // Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі. Драгоманівський збірник.* — Т. I. / Під заг. ред. д-ра Василя Сімовича. — Прага, 1932 [на титульному аркуші: 1930]. — С. 271].

ва! Разве это не грех мой?» — запитував він Білика (т. 2, с. 390). Зрештою, цей «гріх» залишився і в остаточній версії роману. «Справді,— писав Сергій Єфремов,— як у такого виборного подружжя, як Максим-розбишака з повією Явдохой, могла появитися дочкою така запашна квітка, як Галя?»¹²². Іншими словами, принцип соціального детермінізму, чинний при змалюванні образу Чіпки, втрачає тут на силі. Але, в усякому разі, тепер «твір Мирного охоплював уже складне коло життєвих явищ з різних періодів життя народних мас, об'єднував значну кількість різносторонньо показаних персонажів, відзначався складним переплетінням сюжетних ліній...»¹²³.

Зважаючи на таку жанрову метаморфозу, іменна назва твору — і сама по собі не надто виразна (на це вказував Білик у своєму відгукові) — перестала задовольняти обох авторів. Щоправда, у ході роботи над третьою редакцією Мирний іще залишає цю назву, хоч явно намагається надати їй додаткових конотацій за рахунок епіграфа: «Хіба рика онагра серед паші? Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (Йов 6: 5). Цей біблійний вірш він узяв із відгуку Білика, який писав, що в людині є два боки: звіриний та власне людський, і прояв звіриного — це всього лиш «протест против скверного устройства человеческой стороны» (т. 2, с. 375). На підтвердження своєї думки Білик і подав п'ятий вірш шостої глави Книги Йова в українському переспіві цього твору, зробленому Пантелеймоном Кулішем, який під прибраним ім'ям «Павло Ратай» надрукував його в «Правді» 1869 року (№ 6—11). Цими словами праведник Йов намагався виправдати своє — зроблене у відчаї — ремство на Бога за наслані на нього нічим не заслужені випробування-злигодні. Тим часом Білик перетворює їх на метафору виправдання розбишацтва як форми соціального протесту.

¹²² *Єфремов С.* Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 190—191.

¹²³ *Сиваченко М.* Історія створення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» З творчої лабораторії Панаса Мирного та Івана Білика.— Київ, 1957.— С. 223.

Слід зазначити, що образ волів в українській літературі уже мав свої особливі конотації. Так, в «Енеїді» Котляревського (IV, 10) воли постають символом українського національного характеру («По нашому хохлацьку строю / Не будеш цапом, ні козою, / А вже запевне що волом...»¹²⁴), а в повісті Марка Вовчка «Інститутка» цей образ набуває «протестного» звучання, схожого на те, яке надав йому Білик. Там кріпак Прокіп каже: «Воли в ярмі, та й ті ревуть, а то щоб душа християнська всяку догану, всяку кривду терпіла і не озвалась!»¹²⁵. Словом, коли після закінчення роботи над третьою редакцією твору Мирний знову повертається до його назви й змінює її на «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», це був концептуальний крок. Саме під такою назвою роман уперше побачить світ у Женеві 1880 року. Тим часом, готуючи роман до видання в часописі «Киевская старина» (1903 р.) та у видавництві «Вік» (1905 р.), Мирний змінює назву твору на «Пропаща сила». Цю зміну часто пояснюють суто цензурними міркуваннями. Але хитання Мирного щодо назви роману, очевидно, віддзеркалюють певну непослідовність у трактуванні образу головного героя, бо автор, як писав свого часу Сергій Єфремов, у якийсь момент «схотів дати не тільки художній образ та пояснення» Чіпки «з живої дійсності, а й до певної міри оправдання того образу. З малювання зійшов він на апологію»¹²⁶. Звісно, каже Єфремов, Мирний був дитиною того часу, коли ідеалізували Разіних та Пугачових, а «радикальна молодь соціології вчилася з “Гайдамаччини” Мордовця¹²⁷ й пробувала гайдамацький

¹²⁴ *Котляревський І.* Повне зібрання творів.— Київ, 1969.— С. 117.

¹²⁵ *Марко Вовчок.* Твори: У 2 т.— Київ, 1983.— Т. 1.— С. 408.

¹²⁶ *Єфремов С.* Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 188.

¹²⁷ Ідеться про історичну монографію Данила Мордовця «Гайдамаччина», видану в Санкт-Петербурзі 1870 року. Михайло Драгоманов свідчив, що «у всеросійських бунтарів настольними книгами були Костомарова “Бунт Ст. Разіна” й Мордовця — “Гайдамаччина” і “Политическое движение русского народа» [Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867—1877) // *Драгоманов М.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.— Київ,

рух пропагувати серед народу¹²⁸. Культ дужої, сильної особи бунтівника — часто навіть без уваги, на щό ту силу повернено, чи має той бунт якісь творчі завдання — рішуче панував серед сучасників Мирного. І образом Чіпки, з видимими ознаками ідеалізації, він оддав данину часові. А як оправдати насильство навіть вигуками про правду неможливо, то в психології Чіпки пройшла розколина»¹²⁹. Цієї розколини вдалося б уникнути у двох випадках: або коли б автор змалював «справжнього розбишаку без інтелігентської рефлексії, без ідеалізації, без трагічних поз та самоаналізу», або коли б показав якісь

1970.— Т. 2.— С. 187 (прим.)). Те, наскільки глибоко гайдамаччина входила у свідомість бунтарів другої половини ХІХ століття, може свідчити й сам Драгоманов, який навіть свою безжальну літературну критику трактував як «гайдамаччину». 25 грудня 1888 року він писав Олександрові Кониському про стиль своєї полеміки з деякими людьми, наприклад, з Василем Горленком чи Омеляном Огоновським, таке: «От я й *навмисне* поклав собі взяти в халяву ніж літературний,— та й обійти наших архиєреїв,— тикаючи їм по насам та по ухам; “нехай не гуляють!”. А зкінчивши цю прикру мені гайдамаччину,— я вернусь до свого плуга» [*Возняк М.* Драгоманов у відновленій «Правді». З додатком його листів до Ол. Барвінського та Ол. Кониського та й останнього до нього // *За сто літ. Матеріяли з громадського й літературного життя України ХІХ і початку ХХ століття / Під ред. акад. Михайла Грушевського.*— Харків; Київ, 1930.— Кн. 6.— С. 313].

¹²⁸ Згадаймо, наприклад, знамениту відозву соціалістів-народників «Люде добрі», де є, зокрема, такі слова: «Люде добрі, прокиньтесь, годі вам спать! Покажіть катам своїм, щό вони ще не всю кров висмоктали з народу, щό народ ще може постоять за себе. Освітїть пожарами всю Україну та окропїть її панською кров'ю! Згадайте своїх незабутніх предків,— Гонту та Залізняка...» [*Бужинський М.* Революційні відозви в 1883 році на Полтавщині (за матеріалами полтавської окружної архівної управи) // *За сто літ. Матеріяли з громадського й літературного життя України ХІХ і початку ХХ століття / Під ред. акад. Михайла Грушевського.*— Харків; Київ, 1928.— Кн. 3.— С. 124]. А ось рядки з пісні Анатолія Свидницького «Доля в полі стояла»: «Гострі ножі точені, / В крові панів мочені, / Ой, мочені, купані, / У городі Умані» [*Свидницький А.* Твори.— Київ, 1958.— С. 111]. Трохи змінений варіант цієї пісні Мирний подав у своїх фольклорних записах [див.: *Горева Є.* Фольклорно-етнографічна діяльність Панаса Мирного // *Народна творчість і етнографія.*— 1963.— Кн. 2.— С. 120—121].

¹²⁹ *Єфремов С.* Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 188—189.

принципово інакші форми протесту¹³⁰. Якби сталося перше, романові цілком відповідала б назва «Пропаща сила», а якби друге — «Хіба ревуть воли...». Зрештою, концептуальна «розполовиненість» Чіпки була помічена задовго до Єфремова. Ще Володимир Барвінський 1882 року на шпальтах редакційної ним газети «Діло» писав, що Чіпка став жертвою «доктринерського прив'язання до принципу борби правди і справедливості», тимчасом як «висказана тенденція ломиться в самім найголовнішій її представителю; поставлена теорія не оправдується на ділі»¹³¹. Трохи перегадом Омелян Огоновський на сторінках «Зорі» відзначив непослідовність трактовки образу Чіпки — цього «патетичного декламатора», який «підносив без спину протест проти існуючих порядків», а потім почав грабувати всіх поспіль¹³². Помітила цю обставину й Леся Українка. У своїй статті «Винниченко» (1906 р.) вона писала, що повість «Краса і сила» неприємно вражає намаганням автора обґрунтувати розбишацтво «более глубокими мотивами социального свойства». Звісно, каже авторка, серед злодіїв та розбишак є люди ідейні, про що свідчить і світова література, і фольклор, але герої Винниченка не мають із таким типом нічого спільного. І в цьому хибному штрихові Винниченко «повторил ошибку, которая проходит красной нитью через сочинения более опытных писателей, например, через роман Мырного и Билька...»¹³³. Відпорність життєвого матеріалу стосовно авторських інтенцій особливо помітна у фіналі роману. Мирний і Білик, відзначав Микола Сиваченко, «не переглянули докорінно початковий задум твору. Внаслідок цього останній вчинок Чіпки — вбивство великої сім'ї козака Хоменка — людини, яка не мала жодних стосунків з Чіпкою,—

¹³⁰ Там само.— С. 190.

¹³¹ Історія української літературної критики. Дожовтневий період.— Київ, 1988.— С. 168.

¹³² Історія української літератури: У 8 т.— Київ, 1969.— Т. 4.— Кн. 1.— С. 157.

¹³³ *Леся Українка*. Твори.— Київ, 1930.— Т. XII: Статті / За заг. ред. Б. Якубського.— С. 242.

залишається в романі фактом *випадковим*, таким, що логічно не впливає з попереднього конфлікту (Чіпка і пани-земці), а сам “бунт” Чіпки в фіналі роману набрав безглузлого, безпринципно розбійницького характеру»¹³⁴.

Після завершення роботи над третьою редакцією твору в листопаді — грудні 1873 року Мирному було цілком ясно, що ця редакція потребує серйозного доопрацювання. «Меня мой труд,— писав він Біликові,— когда я его вот перечитал всего и, так сказать, сгруппировал в своей голове, поражает своею неряшливостью в отделе, неумением в постановках, в связывании одного факта с другим» (т. 2, с. 389). Білик був цілком згоден з такою думкою. Отримавши від Мирного текст третьої редакції, а також його не надто схвальну авторецензію, він починає працювати над твором уже не в ролі радника, а як співавтор. Тим паче, що на початку 1874 року Мирний став виконувати обов'язки головного бухгалтера Полтавського губернського скарбництва, отже, часу на творчість залишалось обмаль, а творчих задумів було чимало. Так, навесні 1874 року він зробив остаточну редакцію нарису «Подорожжя од Полтави до Гадячого», а десь на початку літа написав велике за обсягом оповідання «П'яниця».

«П'яниця»,— як в один голос стверджували Василь Горленко та Сергій Єфремов,— чудовий «психологічний етюд»¹³⁵, а надто коли зважити на те, що в цьому творі є багато автобіографічного матеріалу. Та все-таки точніше буде назвати це оповідання соціально-психологічним, оскільки, за словами самого Мирного, тут він мав намір показати, *«как погибают лучшие и симпатичнейшие стороны нашей души и сердца среди дурных обстоятельств»* (т. 7, с. 372). Таким чином, з одного

¹³⁴ Сиваченко М. Історія створення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» З творчої лабораторії Панаса Мирного та Івана Білика.— Київ, 1957.— С. 304.

¹³⁵ Див.: Горленко В. «Повія». Роман П. Мирного. Частина перша // Слово і час.— 1993.— № 1.— С. 21; Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 155.

боку, «П'яницю» можна розглядати як продовження гоголівської теми «малої людини». Недаром дехто зі знайомих письменника, прочитавши цей твір ще в рукопису, казав, що його головний герой Іван Ливадний багатьма своїми рисами нагадує гоголівського Акакія Акакійовича Башмачкіна. Та, з другого боку, Мирний підкреслює саме соціальний бік справи. З приводу порівняння свого героя з героєм «Шинели» він писав: «Есть, правда, между ними только то общее, что оба они лишены боевых способностей. Но Акакий Акакиевич Гоголя — ограниченное существо; тогда как п'яница рвется к чему-то высшему, лучшему и если погибает, то только в силу дурных условий жизни» (т. 7, с. 372). Зрештою, у цьому оповіданні Мирний змальовує не що інше, як дарвінівський театр боротьби за існування, який знає два типи персонажів: переможців та переможених. Переможці — ті, хто, як Петро Ливадний, володіє чи вже вродженими, чи набутими адаптивними властивостями (прислужливість, цинізм, неперемінливість у засобах тощо), переможені — ті, хто таких властивостей не має, а отже, приречений на те, щоб стати «колишньою людиною» (якщо скористатися з назви нарису Максима Горького 1897 року «Бывшие люди»). Оця суто біологічна модель соціального добору має своїм наслідком трактування суспільного розвитку як форми накопичення й розпросторення зла: виживають найбільш адаптовані, а це означає, що зло (неправда) набуває все більшої й більшої сили. Антагонізм між «двома породами людей — тріумфаторів у житті і подоланих та скинутих у прірву безнадії,— писав Сергій Єфремов з приводу «П'яниці»,— ставить Мирний, як бачимо, вже в перших своїх творах. Одні вибиваються вгору, другі йдуть донизу. Пасивні між цими гинуть одразу. Активніші борсаються, пробують пливти проти води і — теж гинуть. Власне до цієї тези можна звести всенюку життєву філософію Мирного, усі його твори подають більш або менш промовисті ілюстрації до цього загального біологічного закону»¹³⁶.

¹³⁶ Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 160.

У 1884 році Мирний знову звертається до «Слова о полку Игоревѣ», зробивши переспів пам'ятки під назвою «Дума про військо Ігореве». Цей переспів можна розглядати як спробу письменника повернути до життя культурні здобутки українського народу, що їх було «ще з великокняжих часів знищено і розпорошено на протязі довгих віків», коли українська мова, «що так яскраво виявлялася в творах безвісних літописців України-Русі та невідомого співця “Слова о полку Ігореві”», була «занехаяна і з пишних хором та широкого вжитку закинута у глухі села, де стала говіркою задля хатнього обійстя, а не задля потреби культурного життя та широкого письменства...» (т. 7, с. 294—295). На цей раз Мирний стилізував «Слово» під народну думу. Можливо, на цю ідею його наштовхнула відповідна думка Павла Житецького, яка пролунала в його виступі на III Археологічному з'їзді, що проходив із 2 по 16 серпня 1874 року в Києві, з приводу доповіді професора Санкт-Петербурзького університету Ореста Міллера про зв'язок «Слова» з билинами. Принаймні Мирний, так само, як і Житецький, уважав, що «Слово» — це «прапрадід народних дум» (т. 7, с. 553). Переспів Мирного розпочинається так: «Ой чи не краще почати нам, милее браття, / Співати за Ігоря хоробре завзяття? / За Ігоря Святославенка почати — / Старими піснями співати? / Ні! почнемо, браття, / Ту пісню завзяття, / Як тепереньки кобзарі співають, / Не гонячись за старим Бояном!» (т. 7, с. 79). Стилізація «Слова» під думу, як відзначав Микола Гудзій, «привела до деякого перенасичення тексту новими словами, що віддалило переспів від оригіналу». Та все ж «переспів Мирного є цікава і оригінальна спроба поетичного осмислення староруської пам'ятки»¹³⁷. Більше того — якщо порівняти його з переспівами «Слова» Михайла Максимовича, Степана Руданського, Юрія-Осипа Федьковича та інших, то він, на думку Леоніда Махновця, є «значно суголоснішим

¹³⁷ Гудзій М. «Слово о полку Ігоревім» // Слово о полку Ігоревім.— Київ, 1955.— С. 24.

оригіналові»¹³⁸. Уже наприкінці 1870-х років Мирний надішле свій переспів Житецькому, маючи намір видати його з передмовою київського вченого. Однак, як писав Мирний у листі до Марії Грінченко, «це через цензурні умови не справдилося» (т. 7, с. 550): другий пункт Емського указу забороняв друкувати переклади українською мовою¹³⁹. Цензура не дозволяла друкувати переспів «Слова» і перегадом. 3 червня 1902 року Мирний писав до Сергія Єфремова: «Це справді більше чим дивно. Хоч би це був переклад з чужородної мови, а то самостійну переробку на нашу мову давнього “Слова о полку Ігоревѣ” заборонено!» (т. 7, с. 488). Так чи так, досвід роботи над переспівом «Слова» не минув для Мирного безслідно. Недаром у деяких його творах зринають ремінісценції «Слова». Наприклад, фраза з драми «У черницях»: «Бути січі, бути бою великому!» (т. 6, с. 336) — виразно перегукується зі словами: «Чръныя тучя съ моря идуть, хотятъ прикрыти 4 солнца, а въ нихъ трепещуть синіи млъніи. Быти грому великому!»¹⁴⁰.

Тим часом Білик десь до початку листопада 1874 року працював над романом. Наслідком його дуже ґрунтовної переробки стає наступна, четверта, редакція твору. У цій редакції Білик зробив таке:

1) Спробував виструнчити композицію роману. Зокрема, він поділив третю частину твору, яка включала 14 розділів, на дві окремі частини. Така чотиричастинна структура залишилась і в остаточній версії роману. Крім того, він запропонував скоротити або взагалі вилучити деякі епізоди. Наприклад, у III розділі «Дитячі літа» була історія про те, як малий Чіпка ходив дивитись, «де сонце сходить». Білик із приводу нього

¹³⁸ *Махновець Л.* У віках безсмертне // «Слово о плъку Игоревѣ» та його поетичні переклади і переспіви.— Київ, 1967.— С. 27.

¹³⁹ Див.: *Драгоманов М.* По вопросу о малорусской литературе // *Драгоманов М.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.— Київ, 1970.— Т. 1.— С. 349—350.

¹⁴⁰ Слово о полку Ігоревім.— Київ, 1955.— С. 34.

слушно зауважив: «Не признаеши ли ты возможным (?) выбросить эпизод: “де сонце сходить”?.. Эпизод этот — факт из биографии Шевченка,— могут подумать, что ты взял его отсюда...»¹⁴¹.

2) Переробив цілу низку окремих розділів, сцен та епізодів. Так, VI розділ третьої частини («На волі») мав п'ять досить слабо поєднаних між собою сцен: гульбище; бунт; «дивний сон» Чіпки; Грицькова розповідь про бунт та її сприйняття Христею; нічна розмова Чіпки з Лушнею. Перекомпонувавши матеріал, Білик утворив із цього розділу два окремі: «На волі» та «Сон і просоння» (остаточна назва «Сон у руку»).

3) Написав два нові розділи, в яких ішлося про діяльність Чіпки в земстві: «На громаді» (в остаточній редакції: «Новий вік») та «Земці» (в остаточній редакції: «Старе — та поновлене»). Щоб належно пояснити повернення Чіпки до розбишацтва, досі зумовлене тільки побутовими причинами, Білик радив Мирному змалювати участь Чіпки в роботі земства. Отож, повернення героя на слизьку стежку ставало б наслідком його розчарування в самій можливості легально змінити суспільство на краще, тобто громадською роботою утвердити в ньому правду. Мовляв, у такому разі глибока зневіра героя в суспільному житті буде змушувати його шукати розради в житті особистому, а те особисте — справжнє пекло. І тоді він стане шукати розради в розбишацтві. «Поэтому,— писав Білик Мирному,— ты должен непременно заставит Чіпку участвовать в земстве, в общественной должности»¹⁴². Як бачимо, ці розділи мав писати Мирний, але він у цей час захопився роботою над повістю «Лихі люди», тож писати їх довелося самому Біликові. Матеріалом йому послужили дійсні факти: перші вибори до земства в Гадяцькому повіті, які відбулися 1865 року, та подальша діяльність Гадяцької повітової

¹⁴¹ Сиваченко М. Історія створення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» З творчої лабораторії Панаса Мирного та Івана Білика.— Київ, 1957.— С. 87—88.

¹⁴² Там само.— С. 238.

земської управи. Власне кажучи, Білик використав матеріали написаної ним ще в 1865 році публіцистичної статті під назвою «Из Гадяча, Полтавской губернии», де йшлося про перші земські вибори. Наприклад, у статті є епізод, в якому чиновник повчав виборних від селян, як їм голосувати: «Дивіться, каже, на мене: коли я крутну правого вуса — кладіть шар направо, а як лівого — то наліво!»¹⁴³. І майже такі самі слова Білик вкладає в уста станового Дмитренка в романі «Хіба ревуть воли...» (т. 2, с. 331).

Крім розділів «На громаді» та «Земці», Білик написав чимало більших або менших за обсягом вставок: досить назвати хоч би розлогий опис історії села Пісок у першому розділі другої частини, де подано «коротеньку схему соціальної еволюції українського життя взагалі»¹⁴⁴, щонайперше перетворення вільного козацтва на «покірних волів». Особливо численними були такі вставки в розділі «Піски в неволі». Тут покрайніх записів Білика виявилось так багато, що він змушений був зробити з цього розділу два окремі: «Піски в неволі» та «Пани Польські». У розділі «Максим — старшим» Білик вставляє епізод про участь Максима в придушенні військами експедиційного корпусу фельдмаршала Івана Паскевича революції 1848—1849 років в Угорщині, а наприкінці розділу «У москалях» — про участь Максима в Кримській війні 1853—1856 років. Ці вставки були потрібні йому для того, щоб поглибити психологію свого героя. На думку Білика, його конче слід було змалювати в бою, адже на війні «жизнь становится вовсе не ценной вещью. Это, конечно, воспитывает бесстрашие, храбрость, граничащую с зверством. Война — воспитание разбойника»¹⁴⁵. Іншими словами, Білик уважав, що війна — це санк-

¹⁴³ Там само.— С. 243.

¹⁴⁴ Грушевський О. З сучасної української літератури. Начерки і характеристики. Вид. 2-е.— Київ, 1918.— Ч. I: Українські повістіярі другої половини XIX в.— С. 193.

¹⁴⁵ Сиваченко М. Історія створення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» З творчої лабораторії Панаса Мирного та Івана Білика.— Київ, 1957.— С. 235.

ціоновані державою вбивство й грабунок, які по суті нічим не відрізняються від таких самих форм делінквентної поведінки. Усі ці зміни істотно поліпшували другу частину роману. І все ж таки Білик був незадоволений тим, як вона вплетена в загальну композицію твору. «И ты и я,— писав він Мирному,— делали сизифову работу. Оба мы много потрудились над этой проклятой частью. А между тем она — действительно — кажется, лишняя: она разрывает целое, служа только декорацией» (т. 2, с. 389, прим. 1).

4) Провів стилістичне редагування тексту. Наприклад, портрет Чіпки досі був витриманий у традиційному етнографічному ключі та ще й переобтяжений деталями одягу замощного селянина, які скоріше приховували єство людини, аніж виражали його: «Свита на йому доброго ягнячого сукна не застебнена, з-під неї виглядала біла сорочка і червоний каламаєвий пояс, котрим підперезані були китаєві матнисті штани; на голові сива шапка з решетилівських смушків, на ногах добре змазані дьогтем шкапові чоботи. Парубок на вид був молодий, літ 19—20»¹⁴⁶. Білик переробив цей портрет, наслідком чого маємо картину, яка вже присутньо наближається до остаточної версії: «— Не багатого роду! — казала проста свита, накинута наопашки.— Та чепурної вдачі,— додавала чиста, біла вишивана сорочка та червоний пояс, що підперізував китайчані матнисті штани. Тільки добра шапка з сивих решетилівських смушків, на правий бік перехилена,— видавала хлоп'ячу натуру. То й справді йшов парубок. На виду — молодий ще: літ, може, до двадцятка, та й то чи є»¹⁴⁷. Тут зникає етнографічна докладність і ряснота деталей вбрання, але самі ці деталі починають промовляти не про себе, а про людину. Іншим разом додані Біликом штрихи надають образам більшої рельєфності, експресивності, динаміки. Може, найліпше це засвідчують штрихи до образу юної Галі. У третій редакції її втеча від незнайомого парубка була змальована так: «Як

¹⁴⁶ Там само.— С. 257.

¹⁴⁷ Там само.— С. 258.

схопиться вона, як заплеще в долоні, наче метеличок, помчалася по зеленій луці. Там узяла круто у ліву руч яриною; як білочка, збігла нагору...». Тим часом Білик подає такий варіант: «Як стрель стрельнув у дівчину: сплеснула в долоні, зареготалася і миттю помчалася по зеленій луці. Далі — круто повернула вліво, почесала яриною; як білочка на деревину в лісі, так вона збігла на гору...»¹⁴⁸.

Четверта редакція свідчила, що повість-хроніка «Чіпка» нарешті перетворилася на великий соціально-психологічний роман. Тепер настала черга остаточного опрацювання тексту. Спершу за цю справу взявся Білик, поклавши початок роботи над п'ятою редакцією твору. Слід сказати, що працював він завзято. «...Я в последние дни, как *крячка*, сижу над рукописью»¹⁴⁹, — писав він братові. Від надмірного напруження сил Білик навіть занедужав на лихоманку.

Попри те, що ця редакція повністю не збереглася (щоб заощадити час, автори вирішили не переписувати заново ті частини, які не потребували доопрацювання), на підставі збережених її частин можна скласти цілком певне уявлення про обсяг, напрямок і характер роботи Білика. По-перше, він виструнчив композицію твору. Тепер вона в основних рисах уже наближалася до остаточної версії. По-друге, Білик зробив деякі вставки. Наприклад, щоб показати безстрашність малого Чіпки, він уводить невеличкий епізод про те, як Чіпка не побоявся самотужки відбити на пастівнику овечку у вовка (за вірець тут правив відповідний епізод з «Бежиного луга» Івана Тургенєва). Особливо значних змін зазнала друга частина роману. Так, розділ «Пани Польські» став майже вдвічі більшим порівняно з четвертою редакцією, а між розділами «Пани Польські» та «Махамед» з'явився розділ під назвою «Мекка» (так іронічно названо хутір, де мешкав Василь Семенович Польський, чийм прообразом був Василь Степанович Война), в якому Білик ущипливо змалював звичаї та оби-

¹⁴⁸ Там само.— С. 262.

¹⁴⁹ Там само.— С. 274.

чаї панства Гадяцького повіту. Можливо, саме те, що подані в цьому розділі образи надто вже нагадували своїх реальних прототипів, стало однією з причин того, що цей розділ (як не брати до уваги окремих картин) так і не увійшов до остаточного тексту роману. Другою причиною, напевно, був не надто міцний зв'язок цього матеріалу з іншими частинами твору. Принаймні Білик писав Мирному, що «Пани Польські» та «Мекка» «до безобразия плохо вяжутся с остальным романом: без них, мне кажется, преспокойно можно обойтись...»¹⁵⁰. Зрештою, на його думку, можна було б прибрати з другої частини не тільки ці розділи, а ще й «Січовик» та «Піски в неволі». Він уважав, що ці чотири розділи могли б цілком увійти до роману «Голодні годи», який Мирний задумав іще наприкінці 1860-х років, але так і не написав. Мирний усе-таки вирішив зберегти їх. Щоправда, в остаточній версії роману матеріал розділу «Мекка» був наполовину скорочений і увійшов до розділу «Пани Польські». Зі свого боку, Мирний у ході роботи над п'ятою редакцією так само дописав декілька епізодів і сцен. Зокрема, саме він змалював дуже колоритну сцену бенкету земського начальства. Власне після цього Білик розпочав роботу над останньою, шостою, редакцією твору. Цього разу своє завдання він убачав у роботі над стилем. Білик прагнув дібрати якомога точніші слова, удосконалити синтаксис, усунути повтори, втерті порівняння, зайві пояснення тощо. «Я теперь вообще против переделки — хотя за отделку, — писав він Мирному. — Нужно, чтобы, по выражению Гоголя, роман *вытанцовался*»¹⁵¹.

Утім, попри чималі зусилля, що їх доклали обидва автори, опрацювання тексту і в остаточній версії не завжди бездоганне. Найперше їм так і не пощастило належно виструнчити композицію твору. Це не раз відзначали історики літератури,

¹⁵⁰ Там само. — С. 289.

¹⁵¹ Там само. — С. 305. Білик натякає на слова Миколи Гоголя з повісті «Заколдованное место» «не вытанцовывается», які стали крилатими.

починаючи з Івана Франка¹⁵², Івана Стешенка¹⁵³ та Олександра Грушевського¹⁵⁴. Про те, що бічним сюжетам у романі приділено «занадто багато місця», писав також Олександр Дорошкевич¹⁵⁵, на «композиційну складність» роману вказував Борис Якубський¹⁵⁶, «не всюди додержану архітектоніку в образах і в самій структурі роману» відзначав Сергій Єфремов¹⁵⁷, а значно пізніше Олександр Білецький напише: «Композиція роману схожа на будинок з багатьма прибудовами і надбудовами, зробленими неодноразово і не за строгим планом»¹⁵⁸. Наслідком цього стали й деякі надогляди щодо хронології подій. Так, Максим побрався з Явдохою після повернення з Угорщини, тобто не раніше 1849 року. Після того «прожили вони щось років з десяток» (т. 2, с. 164), отже десь до 1859 року, а ще через рік, тобто в 1860-му, у них народилася Галя. Тим часом у розділі «Польова царівна», дія якого припадає на 1863 рік, Галя постає вже цілком дорослою дівчиною. Певною «розполовиненістю» позначена і стильова манера роману. Звісно, його писало двоє дуже талановитих авторів. Михайло Марковський свого часу цілком слушно стверджував: «Коли ми порівнюватимемо мову, образність обох братів, то важко котромусь з них дати перевагу. Тут ми бачимо щас-

¹⁵² Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— Київ, 1984.— Т. 41.— С. 342.

¹⁵³ Стешенко І. Панас Мирний співець «лиха давнього й сьогочасного» // Літературно-науковий вісник.— 1914.— Т. LXVI.— Кн. VII—VIII.— С. 63.

¹⁵⁴ Грушевський О. З сучасної української літератури. Начерки і характеристики. Вид. 2-е.— Київ, 1918.— Ч. I: Українські повісті другої половини XIX в.— С. 32.

¹⁵⁵ Дорошкевич О. Українська література.— Київ, 1922.— С. 233.

¹⁵⁶ Якубський Б. Вступна стаття // Мирний П., Білик І. Хіба ревуть воли, як ясла повні? Роман на 4 частини. Вид. 3-є / Редакція та вступна стаття Б. Якубського.— Київ, 1929.— С. XXXVIII.

¹⁵⁷ Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 191.

¹⁵⁸ Білецький О. Панас Мирний // Панас Мирний. Твори: В 5 т.— Київ, 1954.— Т. 1.— С. 21.

ливе сполучення двох неабияких художніх сил, які тільки в такому випадкові й могли утворити щось певне, щось артистичне... Художнім хистом своїм брати, можна сказати, стояли на одному рівні»¹⁵⁹. Недаром Олена Пчілка порівнювала «братську спілку» Мирного та Білика з творчістю братів Гонкурів¹⁶⁰. Можливо, працюючи над своїм романом, вони й справді мали за взірць братів Гонкурів. Щоправда, навряд чи брати Рудченки вважали, що дорівнялися цьому взірцеві. Принаймні, вітаючи Мирного з народженням другого сина, Білик у 1893 році писав: «В компании с братом, быть может, и им не так тяжело будет жить на свете; а может быть, они-то и изобразят собою *братьев* Гонкуров,— более удачно, чем мы с тобой изобразили Эркмана-Шатриана»¹⁶¹. Отож, брати Гонкури постають тільки мрією, а свою спільну з Мирним працю над романом «Хіба ревуть воли...» Білик порівнює з творчістю французьких письменників Еміля Еркмана та Олександра Шатріана, які виступали під прибраним ім'ям Еркман-Шатріан і зажили неабиякої популярності¹⁶², зокрема, як автори чотири томової «Історії одного селянина» («Histoire d'un paysan»). Справді, роман «Хіба ревуть воли...» — це «історія одного селянина». Але в манері оповіді та в характері роботи над цією історією досить чітко помітні дві стильові індивідуальності. Чим відрізняються манери думання та письма Білика й Мирного? Передовсім тим, що перший виступає переважно як аналітик-соціолог, а другий — як художник. Соціальне

¹⁵⁹ Марковський М. Як утворивсь роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» П. Мирного та Ів. Білика.— Київ, 1925.— С. 76.

¹⁶⁰ Див.: Пчілка О. Слово про Панаса Мирного // Прапор.— 1969.— № 5.— С. 80.

¹⁶¹ Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 106.

¹⁶² Наприклад, для Михайла Драгоманова вони, поруч із Флобером та Золя, були представниками «нової французької школи», яких треба було б перекласти по-українському [див.: Драгоманов М. Література російська, великоруська, українська і галицька // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.— Київ, 1970.— Т. 1.— С. 142 (прим.), 176—177].

підложжя роману у своєму «чистому» вигляді найбільше проступає саме в біликівських текстах, написаних, як казав Борис Якубський, «майже науковою мовою»¹⁶³. Прикметною з цього погляду є така історія. Свого часу Білик мав намір надрукувати уривок з роману «Хіба ревуть воли...» в «Правді». Мова йшла про написані переважно ним чотири розділи другої частини: «Січовик», «Піски в неволі», «Пани Польські», «Мекка» — ті самі, що їх Білик пропонував вилучити з роману «Хіба ревуть воли...» і включити до роману «Голодні години». Свій намір Білик так і не здійснив (не знаємо навіть, чи надсилав він цей матеріал до Львова), але залишилась його спеціальна примітка до читача, в якій він подав таку характеристику твору: «Взятий з народного життя, роман цей од початку до кінця ведеться на соціальній основі»¹⁶⁴. Отже, так і не написаний роман «Голодні години», уривком з якого Білик бачив оці чотири розділи роману «Хіба ревуть воли...», — ось зразок твору «на соціальній основі». Крім того, як слушно зазначав Борис Якубський, на відміну від Мирного Білик «був більш архітектором, систематизатором, що йому випало привести до порядку художні пориви Панаса, систематизувати їх, дати вигляд цілої, викінченої будівлі. Вся робота Івана біля роману була не творчою роботою, а конструкторською. Можна сказати, що в роботу серця і фантазії він вносив поправки розуму»¹⁶⁵. При тому не слід забувати, що Білик чимало працював і над власне образним ладом твору, виявивши неабиякий мистецький хист і творчу фантазію. Тим паче, що його зусилля були спрямовані передовсім на те, щоб від-

¹⁶³ Якубський Б. Вступна стаття // *Мирний П., Білик І. Хіба ревуть воли, як ясла повні?* Роман на 4 частини. Вид. 3-є / Редакція та вступна стаття Б. Якубського. — Київ, 1929. — С. XXIV—XXV.

¹⁶⁴ Сиваченко М. Історія створення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» З творчої лабораторії Панаса Мирного та Івана Білика. — Київ, 1957. — С. 281.

¹⁶⁵ Якубський Б. Вступна стаття // *Мирний П., Білик І. Хіба ревуть воли, як ясла повні?* Роман на 4 частини. Вид. 3-є / Редакція та вступна стаття Б. Якубського. — Київ, 1929. — С. XXXV.

штовхнутися від народнопоетичної топіки, а отже, надати творові стильової неповторності¹⁶⁶.

Нарешті, десь на середину осені 1875 року роботу над текстом роману було завершено. 24 жовтня рукопис уже був на розгляді в «отдельного цензора города Киева по внутренней цензуре», який, зробивши деякі купюри (було вилучено згадки про декабристів, про революцію в Угорщині 1848—1849 років, сцену бенкету земського начальства тощо), дав дозвіл на вихід книги у світ. Після отримання цього дозволу Білик надсилає роман до Санкт-Петербурга, де справою видання твору повинні були займатися Олександр Пипін, Микола Лисенко й Володимир Лесевич¹⁶⁷. Друк роману мав розпочатися в середині травня в друкарні Михайла Стасюлевича, а завершитись на початку серпня. Та 18 (30) травня 1876 року з'являється Емський указ імператора Олександра II. Тепер роман міг побачити світ тільки за кордоном, і Білик надсилає рукопис до Женеви Михайлу Драгоманову. Із цього приводу він писав Мирному: «В Киеве — сон. Вырвал своих “Волов”, переписанных, просмотренных и скрепленных цензором. Дубликат поехал закордон. В каком виде

¹⁶⁶ Див.: *Рублевська Л.* Пейзаж у прозі Мирного // *Життя й революція.*— 1930.— Кн. IV (Квітень).— С. 169.

¹⁶⁷ 4 січня 1876 року Драгоманов, який уже виїхав на той час за кордон, писав Олександру Пипіну: «Сейчас получил письмо от Рудченка. Пишет, что послал на Ваше имя роман свой малорусский уже тогда, когда я уехал. Теперь на Вас взвалены хлопоты, без вины Вашей, но и моей. Будьте добры, передайте его в какую-нибудь типографию, начиная от Стасюлевича, а корректуру будет держать Лысенко, который зайдет к Вам за справками. Хорошо было бы, если бы типография согласилась получить ½ денег по напечатании, а другую через ½ года» [*Дорошкевич О.* Листи М. П. Драгоманова до О. М. Пипіна // *За сто літ. Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початку XX століття / Під ред. акад. Михайла Грушевського.*— Харків; Київ, 1928.— Кн. 3.— С. 75—76]. А вже в наступному листі, від 4 березня цього ж таки року, Драгоманов пише Пипіну з Відня: «...Получили Вы от Рудченка тетрадь или нет. Неужели она пропала? Я писал Лысенку и Лесевичу, чтоб избавили Вас от хлопот» [Там само.— С. 77].

возвратится? — не знаю»¹⁶⁸. Через три роки роман заходами та за матеріальної підтримки Драгоманова¹⁶⁹ був надрукований (перше повне видання твору з'явиться вже після смерті обох авторів — 1925 року). Цей роман посів особливе місце не лише у творчості Мирного, але й у всій українській літературі XIX століття. Ще 1893 року Михайло Драгоманов писав: «Хіба ревуть воли...» — це «безспорно найліпше з того, що появила українська белетристика»¹⁷⁰. Перегодом про нього будуть говорити як про «один із перлів нашої повістєвої літератури»¹⁷¹, «головний твір Панаса Мирного»¹⁷², перший «великий реалістичний роман» в українській літературі¹⁷³,

¹⁶⁸ Сиваченко М. Історія створення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» з творчої лабораторії Панаса Мирного та Івана Білика.— Київ, 1957.— С. 312.

¹⁶⁹ 8 квітня 1894 року, відповідаючи на запитання Омеляна Огоновського: «Чи се Ви видали оповідання “Хіба воли ревуть...” Мирного й Білика і “Лихі люде” N-ого?» — Драгоманов писав так: «“Волів” напечатав я. Доля їх чудна... “Волів” застряли. Нарешті вже аж у 1879 р., після моїх криків та плачів, прислано мені було рукопис і 400 рублів (коло 1000 фр.) на друк у Женеву,— і я видав “Волів”, доплативши кілька сот франків своїх» [Михайло П. Драгоманов. Переписка / Зібрав і зладив М. Павлик.— Львів, 1901.— Т. I.— С. 168]. Усі технічні проблеми, пов'язані із цим виданням, розв'язував вірний друг Драгоманова Антон Ляхоцький («Кузьма») [див.: Заславський Д. М. П. Драгоманов. Критико-біографічний очерк.— Киев, 1924.— С. 127].

¹⁷⁰ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.— Київ, 1970.— Т. 1.— С. 459.

¹⁷¹ Франко І. Сучасні діячі слов'янської науки і літератури. 1. Михайло Петрович Драгоманов // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841—1994.— Львів, 2001.— С. 261.

¹⁷² Див.: Якубський Б. Вступна стаття // Мирний П., Білик І. Хіба ревуть воли, як ясла повні? Роман на 4 частини. Вид. 3-є / Редакція та вступна стаття Б. Якубського.— Київ, 1929.— С. XIV.

¹⁷³ Див.: Лавріненко Ю. Про П. Мирного та його роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» // Мирний П., Білик І. Хіба ревуть воли, як ясла повні? Роман / З післясловом Ю. Лавріненка.— Харків; Київ, 1932.— С. 453.

«найбільший твір української класичної прози»¹⁷⁴, «епохальний народний твір»¹⁷⁵ тощо.

За кілька місяців до завершення роботи над романом, у середині березня 1875 року, в житті Мирного сталася подія, яка могла мати дуже серйозні наслідки: у зв'язку зі справою щодо таємного товариства «Унія» полтавська жандармерія провела обшуки в кількох людей, зокрема в Дмитра Пильчикова, Олександра Жарка, Миколи Троцького та інших. Серед підозрюваних опинився і Мирний, у якого під час тусу знайшли, крім численних рукописів, кілька чисел «Правди», а також герценівське видання «Голоса из России» за 1856 рік¹⁷⁶. І попри те, що вже на початку жовтня справу щодо «Унії» було припинено й ніхто з її фігурантів не постраждав, громадівський рух у Полтаві після цього інциденту починає швидко завмирати. Як писав Драгоманов у своїх «Австро-руських споминах», «лівобережці так тим налякались, що переказували, щоб до них од нас ніхто не їздив і не писав»¹⁷⁷. Перебуваючи під враженням від цієї події, а також від масових арештів учасників «першого ходіння в народ», що їх уряд розпочав наприкінці літа 1875 року, Мирний працює над повістю «Лихі люди» (твір було завершено 24 вересня 1875 року). Її жанр він окреслив як «листочок з життя» (у Мирного була власна система жанрових окреслень: наприклад, свої поезії він називав «поспів'ями», «Г'яницю» — «приповістю», «За водою» — «описом народного життя», «Сон» — «різдвяною приповісткою» тощо).

¹⁷⁴ Див.: Білецький О. Панас Мирний // *Панас Мирний*. Твори: В 5 т.— Київ, 1954.— Т. 1.— С. 18.

¹⁷⁵ Див.: Історія української літератури: У 8 т.— Київ, 1969.— Т. 4.— Кн. 1.— С. 188.

¹⁷⁶ Див.: Черкаський В. Панас Мирний. Біографія.— Київ, 1973.— С. 174—175; пор.: Пивоваров М. Панас Мирний і революційний рух на Полтавщині в 70-х роках // *Вісник Академії наук УРСР*.— 1958.— № 9.— С. 41—48.

¹⁷⁷ Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867—1877) // *Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.*— Київ, 1970.— Т. 2.— С. 231.

Судячи з усього, Мирний писав повість із неабияким нахненням. Попри те, що письменник, як і в романі «Хіба ревуть воли...», вдається до прийому *Vorgeschichte*¹⁷⁸, розповідь про попереднє життя своїх персонажів він розгортає не у звичній для себе хронологічно-послідовній, сказати б, літописній, манері, а за допомогою прийому візій-спогадів, уперше застосованому ним іще в циклі поезій у прозі «Думки». Мирний змальовує всього лиш кілька днів перебування у в'язниці головного героя повісті Петра Телепня, якого рясно наділив автобіографічними рисами, перетворивши на своє справжнє *alter ego*¹⁷⁹. Телепень, так само, як і Мирний, виходець із небагатой чиновницької родини, людина, наділена дуже м'яким характером і водночас напрочуд гострим відчуттям світової неправди та власної «вини перед народом», яке спрямовує його на шлях боротьби за те омріяне «царство правди», «де не чути сліз та горя, де не видно нужди та недостачі, де воля усміхається своїм теплим сміхом...» (т. 1, с. 107). Так само, як і Мирний, Телепень — письменник, який сподівається на те, що його «живе слово» зробить кращими людські душі, а отже змінить на краще й самé життя. Якраз задля цього він змальовує «живих людей, з живими муками, з своїми невеличкими надіями... І стогнали перед очима люди, розливаючи свої живі сльози...» (т. 1, с. 108). Те саме Мирний напише згодом про свою власну творчість у нарисі «Робота»: «А як довідались про те сторонні люди, як прочитали сумні приповідки про людське горе та гірку долю поневоленого краю, то так і загукали: “Це ж життя, само життя встало перед нами і б'є у вічі своєю гіркою правдою...”» (т. 7, с. 290). Поза сумнівом, автобіографічними є й душевні переживання Телепня, коли жандарми під час арешту риються в його паперах. Зрештою,

¹⁷⁸ Див.: Якубський Б. На світанку революції (Дві повісті Панаса Мирного) // *Панас Мирний. Лихо давнє й сьогочаснє* / Редакція і вступна стаття Б. Якубського. — Київ, 1929. — С. XXV.

¹⁷⁹ Див.: *Сиваченко М.* Корифей української прози. Нарис творчості Панаса Мирного. — Київ, 1967. — С. 43.

навіть докладний опис тюремної камери, в якій провів останні дні життя Телепень, має в собі децицю автобіографічного, адже той відділ Полтавської казенної палати, начальником якого Мирний перегадом працюватиме цілих 34 роки (він, звісно ж, бував тут і раніше), розташовувався у двох кімнатах, що правили колись за арештантські каземати та ще й тепер «справляли своїм виглядом враження каземату»¹⁸⁰. Отож, за допомогою прийому візії Мирний змальовує найяскравіші епізоди з життя чотирьох людей: самого Телепня, Жука, Шестірного та Попенка,— які представляють різні соціально-психологічні типи тогочасної інтелігенції. З одного боку, різночинець Телепень і «кающийся дворянин» Жук. І зовні, і за вдачею, і за способом життя вони дуже різні. Тихий, тендітний, сповнений рефлексій Телепень і великий, незграбний, різкий, з підкреслено неаристократичними манерами (типова риса багатьох «нігілістів» і «нігілісток») Жук. Але обидва ці герої належать до «нових людей» — образ, який щойно з'явився в українській літературі (хронологічно першим таким образом був українофіл молодшого покоління Павло Радюк з роману Нечуя-Левицького «Хмари» — уривок із цього твору, надрукований 1873 року в «Правді», так і називався: «Новий чоловік»). Перегадом він буде розроблений у романі Нечуя-Левицького «Над Чорним морем», в оповіданні Олени Пчілки «Товаришки», у повістях Бориса Грінченка «Сонячний промінь», «На розпутті» та в низці інших творів. Для цих героїв характерне відчуття гріха перед народом (недарма Олександр Кониський назвав одну зі своїх повістей «Грішники»), чинне гасло, під яким розгортався весь народницький рух: «віддай народові все те, що через його придбав» (т. 1, с. 100). І Телепень, і Жук іще від часу навчання в гімназії відзначалися, як каже Шестірний, «исключительным образом мыслей» (т. 1, с. 116). Згодом їхні життєві дороги розійшлися: Телепень стає студентом

¹⁸⁰ Корсунський М. Панас Якович Рудченко (Панас Мирний), як службовець, громадянин і людина. Знадоби до загальної характеристики (3 власних споминів) // Червоний шлях.— 1927.— № 7—8.— С. 240.

Університету святого Володимира, а Жук, вигнаний з гімназії за читання забороненої літератури, «іде в народ»: стає косарем, вантажником суден, робітником на заводах, нарешті організатором рибальської артілі на Дніпрі біля Києва. Він працює для народу «тут-і-тепер». Коли Телепень хоче за допомогою слова зробити свого роду «духовну революцію», то для Жука це хороша, але марна затія. «А через скільки літ ти повернеш людські голови на сей шлях? — спитав Жук. — Дай, Боже, щоб через вік спізнали тебе люди і почали так благо думати, як ти думаєш!.. Візьми великих учителів, глянь на самого Христа... А я, Петре, тепер живу...» (т. 1, с. 114). Зрештою, і шлях Телепня, і шлях Жука веде за ґрати, де вони обоє невдовзі й опиняються і де перший покінчить життя самогубством. Обидва ці ідеалісти — один пасивний, другий активний — у світі, де панує дарвінівський закон боротьби за існування, приречені на загибель. Тим часом Попенко й Шестірний — люди, позбавлені шляхетних ідеалів і здатні на підлість, адаптовані до життя цілком надійно. Один справно служить казенній церкві та власному череву, а другий вірно обороняє самодержавство, просуваючись угору шаблями кар'єрної драбини.

За манерою письма «Лихі люди» — твір яскраво реалістичний. Недаром іще в 1877 році, невдовзі після виходу повісті у світ, Михайло Павлик писав на сторінках львівського часопису «Друг», що психологічний аналіз автора «Лихих людей» нагадає прийоми анатома, котрий прагне з'ясувати причини та наслідки певної недуги. На його думку, цю повість по праву можна поставити «обіч найліпших європейських творів нової реальної школи»¹⁸¹. Утім мирнівське реалістичне письмо в цій повісті раз по раз набуває рис, які типологічно близькі до імпресіонізму. Сергій Єфремов прямо стверджував: «Імпресіоністична манера, що дуже й дуже опередила свій час і дивом дивним відродилася аж десятки років опісля (“Конь бледный” Ропшина) — як не можна краще пасує до цього тво-

¹⁸¹ Історія української літературної критики. Дожовтневий період.— Київ, 1988.— С. 249.

ру молодого письменника»¹⁸². Звісно, «Лихі люди» та написана 1909 року в стилістиці раннього імпресіонізму повість Бориса Савінкова (літературний псевдонім: В. Ропшин) помітно відрізняються і за манерою оповіді («Конь бледный» — це щоденник професійного терориста Жоржа), і за характеристиками персонажів (савінковські Жорж, Ерна, Ваня, Генріх, Федір — різні типи людей, що стали на шлях терору), але підстави для порівняння цих творів, поза сумнівом, є. Так само мав рацію і Євген Кирилюк, коли писав про «Лихих людей»: «...Вся система образів і в пейзажі, і в видіннях дуже наближає повість до імпресіоністичних творів»¹⁸³. Як приклад, він наводив дуже схожі між собою за стилістикою сцени відвідин матерями своїх синів у в'язниці, змальовані в повісті «Лихі люди» (т. 1, с. 118—129) та в новелі Степана Васильченка «Мати» (перший варіант новели «Чайка», надрукований 1923 року)¹⁸⁴. «Протоімпресіонізм» Мирного особливо помітний у пейзажних замальовках. Узяти, наприклад, теплий, сказати б, інтимний, пейзаж на початку твору, де письменник вдається до порівнянь еротичного штибу: «Земля, як хороша молода дівчина, сором'язливо спускала з свого тіла димчату сорочку ночі і відкривала своє пишне лоно. Сонце обливало його рожевим світлом, цілувало тисячами своїх гарячих іскорок, грілопестило теплом свого проміння...» (т. 1, с. 71). Оця розкішна, напоєна сонцем і свіжістю картина вранішнього пробудження природи різуче контрастує з поданим тут-таки описом тюрми: «Одна тільки тюрма не раділа тому ранкові. Небілена з початку, почорніла від негоди, висока, у три яруси, з чорними, заплутаними в залізні штаби, вікнами, обведена високою кам'яною стіною, наче мара яка, стояла вона над горою

¹⁸² Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 167. Уже бодай ця обставина заперечує думку про повість «Лихі люди» як про «звичайний витвір тенденційної революційної белетристики 70-их років» [Заславський Д. М. П. Драгоманов. Критико-біографічний очерк.— Київ, 1924.— С. 116].

¹⁸³ Кирилюк Є. Панас Мирний.— Харків, 1930.— С. 44.

¹⁸⁴ Див.: Васильченко С. Твори: У 3 т.— Київ, 1974.— Т. 2.— С. 274—275.

і понуро дивилася у крутий яр. Про неї байдуже, що небо було ясне, що сонце світе любо, що люди гомонять так дуже... Німа і мовчазна, від неба вона крилася чорною залізною покрівлею з червоними від іржі, мов вирвані зуби, верхами; від світу куталась у свій бурій цвіт та померки вузького двору — не видно було, щоб і сонце над нею світило; від гомону затулялася високою огорожею — товстою кам'яною стіною. Все кругом неї було тихе, мертве. Людей не видно... І справді, там не жили люди — там мучилися та скніли тисячі злодіїв, душогубів, там кам'янів, омліваючи серцем, жаль, тисячами замирали почуття, тисячі розумів німіли, мішалися... Темне, як і сама будівля, зло царювало у тій страшній схованці...» (т. 1, с. 72—73). Характерний для стилю письменника контраст перетворює цю поділену навпіл пейзажну замальовку на образи світу й антисвіту, між якими пролягає чітка межа-провалля. Складником антисвіту постає тут навіть місяць: «...Місяць — блідий, похмурий; мов старий лисий злодюга, він тупцювавсь на одному місці, боязко блимаючи своїми темними плямами на сонячне ясне обличчя...» (т. 1, с. 70). Образ місяця-«місяченька», такий піднесений у нашій уснопоетичній та романтичній традиції, у Мирного депоетизовано й протиставлено сонцю (те саме в «Казці про Правду та Кривду», де письменник розгортає сюжет про місяця-перекроя). Щось схоже побачимо перегодом у поезії Павла Тичини («Тюпцем круг неї лисий місяць, — беззубо дивиться в монокль»¹⁸⁵), Гео Шкурупія («...сонце — товариш бог / або зів'ялий місяць, / цей блідий Христос»¹⁸⁶) чи Юліана Шпола («Ще трохи з просоння / Придуркувато підморгує / Облізлий місяць»¹⁸⁷). Звісно, підложжя депоетизації тут різне. Якщо в Тичини та футуристів — це деструкція, намагання зруйнувати романтичні кліше, то в Мирного — фрагмент його образу «антисвіту». У всякому разі, малюнок тюрми

¹⁸⁵ Тичина П. Зібрання творів: У 12 т.— Київ, 1983.— Т. 1.— С. 161.

¹⁸⁶ Шкурупій Г. Барабан. Вітрина друга.— Київ, 1923.— С. 8.

¹⁸⁷ Шпол Ю. Вибрані твори / Упорядкування, передмова, примітки та коментарі Олександра Ушкалова.— Київ, 2007.— С. 45.

має виразні символічні конотації, чи тлумачити його, услід за Борисом Антоненком-Давидовичем, як символ Російської імперії¹⁸⁸, чи як царство «диявола-миродержця».

Навряд чи Панас Мирний, пишучи повість «Лихі люди» — цю, як казав Сергій Єфремов, «першу у нас ластівку революційної літератури»¹⁸⁹, мав намір подавати її на розгляд цензури або друкувати на сторінках львівської «Правди». Можна припустити, що Мирний хотів оприлюднити повість у вільному (безцензурному) українському виданні, яке київська Стара Громада у спілці з радикальною галицькою інтелігенцією намірялась організувати за кордоном, доручивши цю справу звільненому з Київського університету на початку вересня 1875 року Михайлу Драгоманову¹⁹⁰. Принаймні 7 січня 1918 року Мирний у листі до Михайла Мочульського писав про те, що «Лихі люди» «були доручені небіжчику М. П. Драгоманову» (т. 7, с. 561).

Доки йшла підготовка до видання роману «Хіба ревуть воли...» та повісті «Лихі люди», Панас Мирний працював над іншими творами, які тематично почасти перегукуються і з романом, і з повістю. Так, тему народницької інтелігенції він продовжує розвивати в повісті «Учителька» (1875—1877 рр.)¹⁹¹, яку вважають першою редакцією третьої частини так і не завершеної трилогії під умовною назвою «Місто Мирне», чи «Родина Бородаїв» (до першої частини цієї трилогії мали входити оповідання «Пасічник», «Яків Бородай», «Замчище» та «Визвол»; роботу над другою частиною письменник

¹⁸⁸ Див.: Антоненко-Давидович Б. На шляху до правди // Панас Мирний. Твори.— Київ, 1965.— С. 14—15.

¹⁸⁹ Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 164.

¹⁹⁰ Про ініційовану Антоновичем закордонну місію Драгоманова та його подальші стосунки з Київською Громадою див.: Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність.— Прага, 1942.— С. 62—69.

¹⁹¹ Див.: Черкаський В. Панас Мирний. Біографія.— Київ, 1973.— С. 190—191.

так і не розпочав, а другою редакцією третьої частини є «Головиха», чи «Зазовини»). Повість змальовує життєву історію народної вчительки Олександри Погрібної, яка ще зовсім юною під впливом старого вчителя Полтавської жіночої школи, у чиїх рисах можна вгадати Дмитра Пильчикова (він і справді викладав у Полтавській жіночій гімназії), на вернула-ся «до слугування щирого і безкорисного громаді, до волі, освіти» (т. 4, с. 481). Тим часом тема «пропащої сили» зринає в знов-таки незавершеній повісті «Халамидник», над якою Мирний працював у цей самий час. Обидві ці теми належали до, сказати б, «вічних» тем письменника, до яких він раз по раз звертався. Ще однією «вічною» темою Мирного є жінка-повія. Якраз на осінь 1876 року припадає початок роботи над великим епічним полотном, що посяде «центральне місце в творчості письменника»¹⁹²,— романом «Повія». Як писав Сергій Єфремов: «Ні один із творів Мирного не збудив такого інтересу, як “Повія”. Ні один не викликав стільки розмов, оцінок і навіть претензій до автора, як “Повія” ж таки... Тут Мирний дійшов вершини свого літературного таланту, як і своїх досягнень, розгорнувсь на повну широчінь своєї письменницької індивідуальності»¹⁹³. «Всі попередні праці Мирного,— каже Єфремов,— були ніби підготовчою роботою до цієї величної епопеї з селянського життя на Україні...»¹⁹⁴. Зрештою, це не тільки «селянська епопея», оскільки сам Мирний розглядав босок-повій як «чисто городянський тип» (т. 2, с. 14), «форму народного перевертня-городянина» (т. 2, с. 15). «Повія» — це «роман-трагедія»¹⁹⁵, утілена в жіночій долі трагедія України як «селянського краю», котрий гине в нерівній

¹⁹² Кирилюк Є. Панас Мирний.— Харків, 1930.— С. 6.

¹⁹³ Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 200; пор.: Черкаський В. Панас Мирний. Біографія.— Київ, 1973.— С. 214.

¹⁹⁴ Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 200.

¹⁹⁵ Білецький О. Панас Мирний // Панас Мирний. Твори: В 5 т.— Київ, 1954.— Т. 1.— С. 29.

боротьбі з міською цивілізацією. Можна сказати, що мирнівська опозиція села та міста як «свого / чужого» є віддзеркаленням структури простору колонії в її найрізноманітніших вимірах: від суто побутового до метафізичного. Коментатори не раз підкреслювали вороже ставлення Мирного до міста, що випливає з його народницьких ідеалів¹⁹⁶. «Село і місто у Мирного, — зазначав, наприклад, Єфремов, — вороги непримиренні, між ними точиться неустанний конфлікт, боротьба невгашенна. Село — це праця, залежна від землі, а через те розмірена, регулярна, планомірна, на довгі віки непорушно встановлена. Місто — це вічно-текуча експлуатація села, хаотична “комерція”, тандита, на якій один у одного з рук рве і яка висисає з села і матеріальні, і живі соки; це резиденція бюрократії, усякого начальства...»¹⁹⁷. Ця опозиція не раз зринає у творах письменника. Скажімо, головний герой оповідання «Народолобець» університетський студент-історик міркує: «Прокляте місто! Не любити ти мене вчило, а ненавидіти!.. З добра бідоти ти вибудувало оті страшенні палати й видавляєш ними з їх сльози!.. Прокляте місто!» (т. 4, с. 102). На якусь мить місто в уяві студента постає спрутом, що висмоктує з бідняків усі соки. Хоч уже наступної миті цей «дарвініст» засоромився своєї думки, згадавши, що «в щоденному своєму життю люди поводяться законом вигоди, а не лицарським пориванням серця...» (т. 4, с. 102). Та найвиразніше вона звучить саме в романі «Повія», де село й місто «смертним боєм

¹⁹⁶ Див.: *Стешенко І.* Панас Мирний співець «лиха давнього й сьогочасного» // Літературно-науковий вісник.— 1914.— Т. LXVI.— Кн. VII—VIII.— С. 81; *Дорошкевич О.* Підручник історії української літератури. Вид. 3-є (стереотипне).— Київ, 1927.— С. 147; *Шамрай А.* Українська література: стислий огляд. Вид. 2-е, випр.— Харків, 1928.— С. 108; *Ткаченко І.* Панас Мирний // *Панас Мирний (Рудченко)*. Повісті й оповідання / Редакція, вступна стаття та примітки Ів. Ткаченка. Вид. 2-е.— Харків, 1929.— Т. I.— С. 26; *Агуф М.* Панас Мирний // *Панас Мирний*. Вибрані твори в одному томі / Вступна стаття М. Агуфа.— Київ, 1937.— С. 29.

¹⁹⁷ *Єфремов С.* Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 315.

стинаються і виходять обоє подолані, знищені, прибиті до низу»¹⁹⁸. У їхній борні переможців немає, і символом цієї всеосяжної поразки та руїни виступає сільська дівчина, що стала міською повією, парією, «нижче од якої не падає ніяке живе створіння»¹⁹⁹. Історія Христі справді символічна. «Хибно було б думати,— підкреслював Микола Пивоваров,— що Панас Мирний у своєму романі трактує проблему проституції. Питання проституції постає перед нами лише в кінці твору і не має якогось самостійного значення. ...Історія життя Христі не є історією проститутки, так само, як і слово “повія” у романі не є синонімом слова “проститутка”»²⁰⁰. Справді, попри те, що слово «повія» («повііще», «повійниця», «городянська повія», «повія всесвітня») у творах Мирного має виразні негативні конотації, будучи синонімом до слова «розпусниця», як-от в оповіданнях «Лихий попутав», «Яків Бородай», «Визвол», у циклі «Як ведеться, так і живеться», у повісті «Голодна воля», у романі «Хіба ревуть воли...», у «Казці про Правду та Кривду», у комедії «Згуба», у цьому романі воно набуває філософського звучання, віддзеркалюючи екзистенційну неприкаяність людини: «Повія... Повія... як вітер віється по полю, як птиця носить по вітру, так вона по білому світу» (т. 3, с. 426). Це варіація на євангельську тему: «Мають нори лисиці, а гнізда небесні пташки,— Син же Людський не має де й голови прихилити» (Мт. 8: 20). Крім того, це образ обтяженої гріхом душі, приреченої на мандри до другого пришествя («І тепер довіку прийдеться носитися з тим лихом, до суду не скидати тяжкої ваги його з своєї шиї... віятись... Повія... повія» — т. 3, с. 433—434), жіноча іпостась Агасфера. Тим часом порівняння Христі з лілеєю («...вона, наче лілія серед пучка квіток, виділялася серед своїх товаришок» — т. 3, с. 341; «Наче квітка білої лілеї, завита у чорну хустку, лежала вона бліда-бліда, затягнена у чорне плаття» — т. 3, с. 350)

¹⁹⁸ Там само.— С. 200.

¹⁹⁹ Там само.— С. 211.

²⁰⁰ *Пивоваров М.* Майстерність психологічного аналізу (роман «Повія» Панаса Мирного).— Київ, 1960.— С. 103—104.

не лише перетворює її на «символ дівочої світлості, чистоти й незайманості»²⁰¹, але й надає їй богородичних рис, адже квітка лілеї символізує пренепорочне дівство Марії (у сценах Благовіщення лілею змальовують у руках архангела Гавриїла, у руках Марії чи просто в інтер'єрі). А ще ця квітка в християнській традиції символізує покладання надії на Бога. Згадаймо слова Христа: «І про одяг чого ви клопочетесь? Погляньте на польові лілеї, як зростають вони,— не працюють, ані не прядуть. А Я вам кажу, що й сам Соломон у всій славі не вдягався отак, як одна з них. І коли польову ту траву, що сьогодні ось є, а взавтра до печі вкидається, Бог отак зодягає,— скільки ж краще зодягне Він вас, маловірні!» (Мт. 6: 28—30). Універсальність образу Христі дозволяє трактувати його навіть як «друге я» самого Панаса Мирного²⁰², свого роду Аніму письменника. Так чи так, у листі до Михайла Старицького від 27 листопада 1881 року Мирний писав про задум роману «Повія»: «Головна ідея моєї праці — виставити пролетаріатку і проститутку сього часу, її побут в селі — 1 частина, в місті — друга, на слизькому шляху — третя і попідтинню — четверта. Гуртом усю працю я назвав “Повія”. Цією назвою народ охрестив без пристановища тиняючих людей, а найбільше усього проституток» (т. 7, с. 359).

Інтерес до теми пропавших жінок виник у Мирного ще в юнацькому віці, мабуть, десь від часу щоденникової нотатки 26 квітня 1865 року, коли він, читаючи статтю російського драматурга й публіциста Миколи Соловйова «Женщинам», надруковану в дванадцятому числі санкт-петербурзького часопису «Эпоха» за 1864 рік, натрапив на слово «проституція»: «Не понимаю этого слова, искал в словаре — нет» (т. 7, с. 299). А за кілька днів потому (7 травня) у щоденнику з'являється такий запис: «Учора я проходжувався по городу. Ходив дивитись на воду за острог. Відтіля йдемо, сидить щось нагорі. Ближче підходимо — Дуняшка. Я так і затрусився, та злякався, щоб не було біди. Як

²⁰¹ Там само.— С. 108.

²⁰² Див.: *Грицай М.* Панас Мирний: Нарис життя і творчості.— Київ, 1986.— С. 131—132.

удержав себе, тоді й кажу пошталійонові: “Гірка доля оцих! тяжко гірка!” Я не знаю, чого я такий чулий став тоді: у мене трохи сльози не потекли. Сьогодні, як гарно буде, піду туди і розпрошу, яка її нива. Хочу з життя їх написати повість» (т. 7, с. 306). Уже тут проститутка постає джерелом інтелігентського комплексу вини перед народом, так само, як у романі видавця «Епохи» Федора Достоєвського «Преступление и наказание» (1866 р.), а перегадом в оповіданні Всеволода Гаршина «Происшествие» (1878 р.), у його ж таки повісті «Надежда Николаевна» (1885 р.), у повісті Купріна «Яма» (1909—1915 рр.) тощо. Очевидно, саме цей комплекс вини від початку найбільше важив і для Мирного як автора роману «Повія». Принаймні в первісній редакції твору, яка до нас не дійшла й про яку можна судити тільки з викреслених на сторінках першої редакції роману уривків, чимале місце відводилось образів молодого народника Проценка (Процаєнка), щедро наділеного автобіографічними рисами. Проценко тут — цілком позитивний персонаж, який щиро любить наймичку Христю, а його погляди на життя близькі до тих, що зринають у щоденнику самого письменника. Ці свої риси образ Проценка буде якийсь час зберігати й у ході подальшої роботи Мирного над романом. Недарма, як запримітив Микола Пивоваров, початок монологу Проценка про сім’ю та шлюб у чорновому варіанті сьомого розділу третьої частини роману дуже нагадує те, що писав сам Мирний у щоденниковій нотатці від 17 травня 1765 року²⁰³, тобто якраз на ту пору, коли він розпитував Дуняшку про її «ниву». Та й загалом, юний Проценко і за своїм характером, і за своїми ідеалами схожий на образи народолобців 1860—1870-х років, наприклад на Павла Радюка з роману Нечуя-Левицького «Хмари» чи на Михайла Ляшенка з драми Старицького «Не судилось»²⁰⁴.

²⁰³ Пивоваров М. Майстерність психологічного аналізу (роман «Повія» Панаса Мирного).— Київ, 1960.— С. 65.

²⁰⁴ Див.: Ткаченко І. Панас Мирний // Панас Мирний (Рудченко). Повісті й оповідання / Редакція, вступна стаття та примітки Ів. Ткаченка. Вид. 2-е.— Харків, 1929.— Т. I.— С. 36.

Очевидно, десь у 1878 році Мирний розпочинає роботу над першою редакцією твору. Сюжетно ця редакція, яка складалася із вісімнадцяти розділів (останній тільки розпочатий), так і не була доведена до кінця. У цьому вигляді «Повія» ще далеко відбігає від остаточної версії твору. Навіть із погляду жанрового, це швидше повість, а не роман. Сюжетна канва твору така. На пилипівку збирач податків Грицько Супруненко приходиться до селянина Пилипа Притики й каже, що старшина вимагає подушне. Притика сподівається роздобути потрібні гроші на ярмарку в місті (I розділ). Повернувшись із ярмарку, Пилип каже своїй дружині Парасці, що взяв гроші в одного знайомого багатія, найнявши йому на рік доньку. Матері боязко відпускати свою дитину в місто, а от сама донька — Христя — рада покинути село (II розділ). Вона роздумує про те нове, що буде в її житті. Знову приходиться Грицько Супруненко, і батько сплачує подушне (III розділ). Христя іде на вечорниці, а після вечорниць син Грицька Супруненка Федір проводить її додому. Парубок та дівка люблять одне одного, і Христі важко розлучатися з Федором (IV розділ). Христя разом з батьком вирушає до міста. По дорозі їх наздоганяє кіньми Федір і підвозить, хоч батьки наказали йому їхати куди-інде. Христя опиняється в місті, а батько Федора б'є його за непослух (V розділ). Христя привчається до міського життя та до роботи в пана. Її подруга розповідає про те, як батьки покарали Федора (VI розділ). Христя бачить панового квартиранта Петра Проценка, і він їй дуже подобається (VII розділ). Мар'я — ще одна панська наймичка — розкажує Христі історію свого життя (VIII розділ). До Христі приходиться у гості її колишня сільська подруга Марина, і панич Проценко записує від дівчат народні пісні (IX розділ). Історія Петра Проценка та його народолюбства (X розділ). До Проценка приходиться Маринин панич Довбня і натхненно грає на скрипці (XI розділ). Проценко та Довбня ідуть у гості до красуні попаді, а повертаючись пізно вночі додому, Проценко вперше цілує Христю (XII розділ). За якийсь час до Христі приходиться напідпитку Федір, але відразу ж тікає (XIII розділ).

Як з'ясувалося, Федір прибув разом з іншими парубками до міста, щоб побачитися з Христею, а втік від неї тому, що колись побожився їй ніколи не пити (XIV розділ). Федір повертається в село, де його навіть не пускають до рідної хати, а батько жорстоко б'є; Федора прийняли до себе Притики (XV розділ). У місті готуються до Різдва. Коли ввечері Христя зайшла до Проценка, той знову її приголубив (XVI розділ). На Різдво панич пішов кудись із дому й Христю долають ревності. Повернувшись, Проценко запевняє Христю, що любить тільки її. Христя вирушає в гості до Марини, яка хоче піти від Довбні й стати утриманкою якогось пана (XVII розділ). Пішла чутка, що Марина й справді від'їжджає. Христі стає шкода Довбню (початок XVIII розділу)²⁰⁵.

На цьому письменник уриває оповідь і повертається до початку твору, присутньо змінивши три перші розділи. Такі зміни були потрібні передовсім для того, щоб усунути суперечність в образі Грицька Супруненка, який у цих розділах змальований добрим лагідним чоловіком, тимчасом як далі постає справжнім деспотом. Поступово цей образ набуває рис нової іпостасі Грицька Чупруненка з роману «Хіба ревуть воли...», на що вказує вже сама збіжність імен персонажів²⁰⁶. Обидва вони — люди, пристосовані до умов життя, переможці в боротьбі за існування, на противагу Чіпці та Христі.

До подальшої роботи над романом Мирний приступив аж улітку 1880 року, коли взяв двомісячну відпустку й поїхав до батьків у Гадяч. Письменник мав намір ґрунтовно переробити твір, перетворивши його на широке соціальне полотно й тим самим вивівши своїх героїв зі сфери суто особистих стосунків. Логіка подальшої роботи нагадувала логіку роботи над романом «Хіба ревуть воли...». На цей раз до першої частини твору

²⁰⁵ Див.: Черкаський В. Панас Мирний. Біографія.— Київ, 1973.— С. 215—218.

²⁰⁶ Див.: Сиваченко М. Історія створення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» З творчої лабораторії Панаса Мирного та Івана Білика.— Київ, 1957.— С. 196.

ввійшло вісім розділів («Ждання», «Діждались!», «Удівство», «Свято», «Колядки», «Радість крізь сльози», «Зворушили», «От тобі й сон!»), в яких докладно змальовано те, як сільська дівчина Христя стає міською наймичкою. Значно змінилися і сюжетна канва, і система персонажів, і самі їхні характери. Так, Пилип Притика тепер опиняється поза межами сюжету. Про життя цього вчорашнього кріпака автор подає скупі штрихи, розказавши про те, як цей тихий чоловік бідував усе життя і загинув, вирушивши з ярмарку додому під час хуртовини. Так само опиняється на другому плані й Федір. Тим часом його батько в цій редакції висувається на передній край, перетворюючись на справді зловісну, ледь не демонічну, фігуру, готову на все заради власної вигоди. Виходить на передній край і досі другорядний образ сусіди Притик Карпа Здора, що виступає тут у ролі оборонця Параски та Христі. Та й образ головної героїні письменник змальовує значно більш глибоко й тонко. Особливо підкреслена її майже дитяча наївність, палкість, пристрасність, — словом, те, що вона живе за законами серця. Одна тільки деталь: дівчина на перший погляд якось надто вже швидко забуває про батькову смерть, — це, як слушно зауважив Сергій Єфремов, «надзвичайно тонко підхоплена психологічна рисочка, що враз ставить перед нами індивідуальну вдачу Христину, пояснює далі її поведінку, дає ключ взагалі до розуміння її психіки. Коли вмирає хто з близьких — годиться плакати. І Христя цей “закон” виконала і не тільки для годиться, а щиро, від серця... Але минувся перший пароксизм горя, щось інше її захопило — і вона так само щиро, захоплено новому почуттю віддається. Христя — це вдача нервова, палка, пристрасна, поривчаста, з різкими переходами від одного настрою до другого...»²⁰⁷.

У другій частині роману, яка так само, як і перша, мала вісім розділів («В дорозі», «Загнибіда», «Бенкет», «Несподівана вдача», «У гостях — дома», «От тобі й віщування!»), «Оце-то

²⁰⁷ Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис. — Київ, 1924. — С. 222—223.

та плата!», «Грицько зареготався»), Мирний змальовує життя Христі в господі крамаря Загнибіди, цього, як казав Іван Стещенко, «типічного дрібного буржуа в його примітивно-грубій формі»²⁰⁸. Тут з'являється і кілька нових персонажів, що стануть наскрізними в романі: підприємець Колісник, гласний Рубець, поліційний чиновник Книш. Трагічні події, крізь які автор проводить свою героїню (загибель дружини Загнибіди, арешт, смерть матері), роблять її круглою сиротою й залишають їй одну-єдину життєву дорогу — найми.

Нової версії третьої частини Мирний не став писати, а заходився переробляти VII—XII розділи попередньої редакції, в яких ішлося про стосунки Христі з Проценком. Найбільших змін зазнав тут образ Проценка. Якщо досі це був молодий чиновник-народолюбець, пройнятий духом емансипації, що його принесла із собою доба «великих реформ», то тепер він перетворюється на «повітового лева і Дон-Жуана»²⁰⁹. Так VII—XII розділи першої редакції стали II—VII розділами третьої частини нової редакції. Перегодом, уже в другій половині 1881 року, Мирний написав перший розділ третьої частини («Вирнула»), розповівши в ньому про те, як Христя з'явилася в господі Рубця, далі під назвами «Підгляділа», «Сумні споминки», «Марина», «Панич», «Довбня», «У попів», «От тобі й Марина!» йшли відредаговані VII—XII розділи першої редакції, а насамкінець три нові розділи: «Свирид виною», «Пустилась берега», «Куди ж тепер?». На початку жовтня 1881 року чернетки трьох перших частин основної редакції були готові. Якраз у цей час письменник отримав від Михайла Старицького пропозицію надрукувати частину роману в першому випуску альманаху «Рада». До середини листопада 1881 року Мирний підготував чистовий варіант першої частини «Повії»

²⁰⁸ *Стещенко І.* Панас Мирний співець «лиха давнього й сьогочасного» // Літературно-науковий вісник.— 1914.— Т. LXVI.— Кн. VII—VIII.— С. 80.

²⁰⁹ *Єфремов С.* Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 212.

і надіслав його Старицькому, а сам прихватком працював над четвертою частиною твору. Так само прихватком Мирний працював у цей час і над повістю «За водою». Її задум виник під враженням від єврейських погромів, які прокотилися, зокрема, Україною (Київ, Одеса, Переяслав та деінде) після вбивства народовольцями Олександра II. Отже, Мирний почав писати історію про те, як пан побудував на річці млин, як перегачена річка почала завдавати селянам села Красноярки великої шкоди та як вони воювали з паном, аж доки той не передав і річку, і млин в оренду Лейбі. Намагаючись змалювати це «сьогочасне лихо» панорамно, Мирний використовує матеріал свого оповідання «Злодій». Так з'являються образи «сільського нігіліста» Грицька²¹⁰, кучера Дмитра та його дружини Уляни й інших. Щоправда, Мирний довів оповідь тільки до зав'язки й передав ці матеріали Біликові, який і став основним автором повісті²¹¹. Самого ж Мирного більше приваблювала робота над «Повією», певним стимулом до якої могла стати поява в цей час двох тематично близьких творів: російського перекладу роману Еміля Золя «Nana» (1880 р.) та повісті Нечуя-Левицького «Бурлачка» (1881 р.). Чорновий варіант четвертої частини «Повії» Мирний зумів завершити тільки до кінця 1882 року. Принаймні в грудні цього року він писав Старицькому про «Повію» таке: «Звести то я її с'як-так звів до купи, довів і до краю, та тільки-то й слави, що довів. Багато, дуже багато прийдесться ще над нею попрацювати, поти вона стане стиглою або, як казав колись Гоголь, витанцюється...» (т. 7, с. 364).

Отже, під кінець 1882 року Мирний приступає до остаточного опрацювання твору. Уже у квітні наступного року він сповіщав Михайла Комарова про те, що закінчив роботу над другою частиною твору (т. 7, с. 365). У цьому ж таки листі

²¹⁰ Там само.— С. 196.

²¹¹ Див.: *Лютый І.* До питання про літературне співробітництво бр. Рудченків (П. Мирного й Ів. Білика). (Оповідання «За водою») // Україна.— 1924.— Кн. 4.— С. 43—53.

Мирний писав, що має намір спробувати видати збірку своїх творів. Улітку 1883 року він разом з Біликом і справді підготував рукопис під назвою «Братська спілка. Книжка перша. Приповіді Мирного — Білика». Його відкриває передмова «В дорогу!», а далі йдуть: «Лихий попутав», «П'яниця», «Товариші» («Лихі люди»), «За водою». Ця збірка так ніколи й не побачила світу. Ба більше, вона (перш за все, оповідання «За водою») спричинилася до того, що цензор Василь Рафальський разом з київським цивільним губернатором Сергієм Гудимою-Левковичем звинуватили Івана Рудченка в соціалізмі, а також у тому, що він за допомогою Драгоманова надрукував у Женеві «революційний» роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Цей донос, як писав Олександр Кониський, «наробив Рудченкові великої халепи, а ще більш переполоху»²¹². Принаймні Рудченко змушений був виправдовуватися перед київським генерал-губернатором Олександром Дрентельном, який загалом ставився до нього дуже прихильно. А ще в березні цього ж таки 1883 року в альманасі «Рада» з'явилася перша частина роману «Повія». Це була перша публікація Панаса Мирного в Російській імперії. Письменник ніби дебютував тут своїм найбільшим твором, який одразу ж викликав захват у багатьох читачів. Так, справжнім дифірамбом була рецензія на цю публікацію Василя Горленка, яка в червні 1883 року з'явилася на сторінках «Киевской старины».

У серпні цього ж таки року Мирний написав іще один твір, в якому, за словами Григорія Коваленка, «виявив глибоке знання народної міфологічної творчості й великий хист»²¹³, — «Казку про Правду та Кривду». Десь через три роки письменник доопрацює цю казку і спробує надрукувати її в альманасі «Степ». Однак цензура не пропустила твір. Цензурна заборона казки, очевидно, була зумовлена, зокрема, тим, що сюжет про Правду і Кривду в 1870—1880-х роках виконував роль свого

²¹² Черкаський В. Панас Мирний. Біографія.— Київ, 1973.— С. 266.

²¹³ Коваленко Г. Панас Мирний. Посмертна згадка.— Полтава, 1920.— С. 10.

роду пропагатора революційних ідей. Наприклад, народоволець-терорист Сергій Степняк-Кравчинський пише агітаційну казку «О Правде и Кривде» (Женева, 1875), а інший народоволець Лев Тихомиров — «Четыре странника, или Правда и Кривда»²¹⁴. Так чи так, твір Мирного буде надрукований аж 1889 року за кордоном, на сторінках львівського часопису «Правда».

Мирнівська «Казка про Правду та Кривду» має уснопоетичне підложжя, хоч вона, як слушно наголошував Микола Сиваченко, «не є літературною обробкою якогось конкретного фольклорного твору»²¹⁵. Зрештою, і сам Мирний у листі до Сергія Єфремова від 22 травня 1904 року писав: «Якийсь-то учений (я десь читав, та не пам'ятаю де) розбирав литвинську легенду про Сонце й Місяця, у якій повідувалось про їх як про чоловіка і жінку (чоловік — Місяць, жінка — Сонце), та, на лихо, чоловік придався дуже вабливий до дівчат (зірок), а найбільше до Вечірньої Зорі. От одного разу, як Місяць з Зорею женихалися собі, Сонце вискочило з мечем та від ревності як рубоне Місяця мечем, так його й перерубало надвое!.. Одна половина упала за гору, а друга зосталася на небі. Той учений, що висліджував цю легенду, знаходив, що вона була відома не тільки литвинам, а й другим народам. Про це ясує і наша пісня (він здавався і на пісню) про місяця-перекроя, тобто про перерубаного, перекраяного, про половинку місяця, а не про повного» (т. 7, с. 510). Мирний переказує тут космогонічний

²¹⁴ Див.: Сиваченко М. Корифей української прози. Нарис творчості Панаса Мирного.— Київ, 1967.— С. 155. Ці агітаційні матеріали поширювалися і на Полтавщині. Наприклад, 5 березня 1883 року поліція виявила в Ромні (на тютюновій фабриці) брошуру «Четыре странника, или Правда и Кривда» [див.: Бужинський М. Революційні відозви в 1883 році на Полтавщині (за матеріалами полтавської окружної архівної управи) // За сто літ. Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початку XX століття / Під ред. акад. Михайла Грушевського.— Харків; Київ, 1928.— Кн. 3.— С. 123].

²¹⁵ Сиваченко М. Корифей української прози. Нарис творчості Панаса Мирного.— Київ, 1967.— С. 157.

сюжет із першого тому книги Олександра Афанасьєва «Поэтические воззрения славян на природу» (1865 р.)²¹⁶. На підставі цього сюжету, який зринатиме також у романі «Повія» (в химерному сні Христі, що наснився їй у Веселому Куті — т. 3, с. 379—381) та в містерії «Спокуса», Мирний і пише свою казку. У фольклорних текстах дітьми Місяця та Сонця є тільки зорі. Тим часом письменник робить їхніми дітьми ще й двох дівчаток-близнят: Правду та Кривду. Одного разу світова Темнота пустила на них черв'ячок-сум, що кусав їх за серце. У серці Правди від того народилася Журба, і ця дівчина стала нарікати на свою матусю Сонце за те, що вона так жорстоко (не по правді) повелася з батьком-Місяцем. У відповідь на це Сонце скинуло Правду та Кривду на доти порожню землю, щоб вони «володіли нею» (т. 1, с. 212—213). Тоді сестри створили тут всяку живність, причому твориво Кривди поїдало траву й дерева, отож скоро їсти стало нічого. Тоді Кривда порадила їсти одне одного. «І от кинулися пташки ловити метеликів та дзюбати козявок всяких, а звірі пташок. Розпочалася між усім живим війна страшенна; одно одного підсідає, стереже, де б його краще згарбати. Наплодилися всякі бойовики: котики-братики, лисиці-сестриці, вовки-сіроманці, ведмеді-небреді... Почалося таке, що вже й не розбереш, хто правий, а хто винуватий. Той правий — хто кого здолав, а той винуватий — що подався» (т. 1, с. 222). Правді немає місця на землі. Востаннє вона спробувала утвердитися через людину. Тільки-но з'явився Чоловік, Правда взяла його до себе. «...Лукава сестро,— сказала вона Кривді,— все тобі віддаю, припоручаю все. Одного тільки його не віддам. Виховаю його та вигляджу, напою його серце чаром-любов'ю, натопчу його голову розумом добрим, натхну в його душу правду святую і наста-

²¹⁶ Див.: *Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов: В 3 т.*— Москва, 1995.— Т. 1.— С. 39—40; пор.: *Libelt K. Estetyka czyli umnictwo piękne. Tom I. Część ogólna. Wydanie drugie poprawione.*— Petersburg, 1854.— S. 178.

новлю царем на землі. Хай усім заправляє, над усім володіє» (т. 1, с. 223). Та Кривда зуміла підступитися й до Чоловіка «і через його вже опанувала всім світом» (т. 1, с. 225). Прикінцевий розділ казки, услід за лірницькою піснею «Про Правду та Кривду», подає картину всеосяжної влади Кривди: «З того часу пройшло багато літ, минуло чимало віків; розкоренилися люди, вкрили всю землю собою, мов та мурав'я, нарobili царств і царів, панств і панів, та Правди не залучили до себе. Чим далі, то все та Кривда розкоріняється та шириться, старшинує та панує на землі, а Правда голодна та холодна сновигає по світу, горем сита, сльозами полита... Ніхто її і знати не хоче. Часом тільки старі сліпці, Божі люди, згадують її в своїх важких піснях:

Та вже ж тії Правди, Правди не зіськати,

Бо стала та Кривда тепер панувати...» (т. 1, с. 225—226).

Невдовзі після закінчення роботи над «Казкою про Правду та Кривду» Мирний починає працю над одним з найліпших своїх творів — повістю «Лихо давнє й сьогочаснє». «Мабуть, у жодному з інших творів його, — писав Борис Якубський, — не вдалося так Мирному з'єднати живий, цікавий і драматичний сюжет, вставлений у рамці важливих соціально-економічних умов, з чистою до простоти течією оповідання»²¹⁷. Ця повість має дві частини: перша змальовує «лихо давнє», а друга — «лихо сьогочаснє». В основу сюжету першої частини покладено легенду часів кріпаччини про те, як кріпаки неждано-негадано стали кумами свого пана, чиїм прообразом був генерал-майор Павло Григорович Башкирцев — дід славної художниці Марії Башкирцевої, яка в передмові до свого щоденника говорила про нього як про людину хоробру, сувору, жорстку, ба навіть жорстоку. Саме ці риси пана Башкиря підкреслює і Мирний. Коли хтось зі знайомих пана сказав, що його кріпаки «покірні та слухняні — нижче трави, тихше

²¹⁷ Якубський Б. На світанку революції (Дві повісті Панаса Мирного) // *Панас Мирний. Лихо давнє й сьогочаснє* / Редакція і вступна стаття Б. Якубського. — Київ, 1929. — С. X.

води», Башкир скрикнув: «Не кажіть мені такого про людей!.. Не кажіть нічого!.. То не люди добрі, то гадюки капосні! Одного я в Господа Бога молив, однії ласки просив — дати на них усіх одну спину, щоб як одного вчистив, то всім зразу дошкулив! А то руки свої пооббивав, б'ючись, голос стратив, лаючись, а все одно: мов у стіну горохом!.. І не диво: бо я один, а їх більше тисячі... Тисяча голів на те, щоб тобі шкоди чи втрати наробити!..» (т. 1, с. 262). Він навіть думки не припускав про волю для кріпаків: «Навіщо їм та воля здалася? Щоб порізались?.. Йй-богу, поріжуться! Син батька заріже, а не то що чужий чужого... Та якої їм ще треба волі? Чи вони в мене голодні-холодні, чи не ситі й одіті? Чи їм нігде серед степів прогулятися? А от пити та ледарювати — то дзуськи! сам не п'ю та їх б'ю, а все не гуляю і їм не попущу гуляти» (т. 1, с. 262). Мовляв, коли людям дати волю, то вони не будуть триматися купи, розповзуться навсібіч, як руді миші, і згинуть. Словом, пан Башкир — справжнє втілення «лиха давнього». Випадком сліпої долі кумами цього пана і стають кріпак Федір та його донька Марина. Це химерне кумівство закінчується тим, що Федір гине, а Марину, яку пан зробив своєю коханкою, рятує від загибелі дід Улас. У другій частині повісті письменник змальовує «лихо сьогочасне» — життя селян після емансипації: голод, холод, наймитування, луддизм, моральний розклад, що його втіленням стає та ж таки Марина, і неодмінне чекання «слухного часу»²¹⁸. Виходить так, що «сьогочасне лихо» страшніше за «лихо давне». Принаймні саме цю думку висловлює у фіналі повісті дід Улас, ця «чисто біблейська фігура»²¹⁹, «свого роду грецький хор»²²⁰, чийм голосом промовляє

²¹⁸ Це була ходова фраза полтавських селян того часу [див.: Драгоманов М. Звістки з України // Громада. Українська збірка, впорядкована М. Драгомановим. — Женева, 1882. — № 5. — С. 77].

²¹⁹ Стешенко І. Панас Мирний співець «лиха давнього й сьогочасного» // Літературно-науковий вісник. — 1914. — Т. LXVI. — Кн. VII—VIII. — С. 77.

²²⁰ Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис. — Київ, 1924. — С. 247.

сам автор: «Правда, що й то лихо було — тяжке лихо, що нас до землі гнуло, над нами знущалося, за людей нас не лічило. А проте те давнє лихо не різнило людей, не розводило їх в різні сторони, не примушувало забувати своїх, навчало держатися купи. А тепер яке лихо настало?.. Ох! Сьогочасне лихо — то справжнє лихо!» (т. 2, с. 311). Своїми передсмертними словами дід Улас ніби підтверджує лихі передчуття пана Башкиря, висловлені на початку повісті. Прикметно, що й сам Мирний уже в 1919 році завершить свій останній прилюдний виступ словами про «сучасне лихо, що доводиться переживати нашої неньці Україні» (т. 7, с. 296).

Ще одним твором, над яким Мирний працював дуже плідного для себе 1883 року, була історична драма «Лимерівна». Письменник ґрунтовно редагує старий текст цього твору. По-перше, він надає історичному матеріалові виразного злободенного звучання. Недаром київський цензор перегадом наголосить: «Действующие лица по своему характеру, по своим речам не только не отличаются ничем от современных малороссиян, но одно из главных действующих лиц (Василь Безродный) даже высказывает такие отрицательные воззрения на собственность и на людей зажиточных и богатых, какие исповедываются в настоящее время только людьми, усвоившими социалистические идеи» (т. 6, с. 756). По-друге, Мирний намагається усунути зайвий етнографізм, а водночас «заземлити» і сам сюжет, і персонажів, надавши їм більшої життєвої та психологічної достеменності, хоча твір загалом не втрачає ані своєї романтичної піднесеності, зумовленої самим трагічним сюжетом балади про Лимерівну, ані романтичної трактовки головних героїв — Наталі та Василя. Наприклад, у словах Наталі: «...Поки ще не зачався чоловік, доти він душа без тіла, вільна, носиться в широкім просторі синього неба... Нащо ж мене звідти узяли, на землю звали? нащо вільну душу закували в тіло?.. Господи! який же немощний та безталанний чоловік на світі!» (т. 6, с. 36) — вчувається і питома романтичний *Weltschmerz*, і мотив екзистенційної

скривдженості людини. Та й Василь час від часу постає як «театральний коханець з деяким одтінком демонізму»²²¹. Загалом беручи, сліди творчого навчання в улюблених класиків світової драматургії тут досить помітні. Так, образ Шкандибихи має виразні паралелі до образу Кабанихи з драми Островського «Гроза»²²², а сцена божевілья Наталі, напевно, має за взірць відповідну сцену з Офелією в шекспірівському «Гамлеті»²²³.

Десь у листопаді 1883 року роботу над драмою було завершено і Мирний надсилає її до Києва. Крім Івана Білика, рукопис твору читали Олександр Кониський, Павло Житецький, Микола Лисенко та Василь Горленко²²⁴. Судячи з усього, членам київської Старої Громади «Лимерівна» сподобалась. Принаймні саме ця обставина могла спонукати письменника до продовження роботи над сюжетом драми. Він намірявся створити трилогію, другою та третьою частинами якої мали стати «У черницях» та «На Запорожжі». Остання драма так ніколи й не була написана (залишився тільки її пізніший — приблизно 1905 року — план), а над другою частиною Мирний працював наприкінці 1883 — на початку 1884 років. Сюжет драми «У черницях» такий. Після смерті Наталі її подруга Маруся, яка так само, як і Наталя, любила Василя, зрікається світу й стає черницею. Одного разу до їхнього монастиря привозять поранених гайдамаків, серед яких і Василь. У душі Марусі знову спалахує кохання, і вона хоче разом з Василем тікати на вільне Запорожжя. Та їхню змову викрито — Маруся гине. Оцей трагедійний сюжет має глибоке метафізичне підложжя. І Маруся, і Василь шукають не так власного щастя, як Правди-Христа. Тільки Маруся покладається на слово Боже,

²²¹ Там само.— С. 259.

²²² Антоненко-Давидович Б. На шляху до правди // Панас Мирний. Твори.— Київ, 1965.— С. 20.

²²³ Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 260.

²²⁴ Див.: Черкаський В. Панас Мирний. Біографія.— Київ, 1973.— С. 261—262.

а Василь, услід за апостолом Яковом, стверджує, що «...віра без діл — мертва!» (Як. 2: 20, 26):

Василь. ...Послідній ярижник запорожець або голодрабець гайдамака більше для Христа зробив, ніж усі ченці разом.

Маруся. А вони слово Боже ширять по світу. Святі заповіді розпросторюють.

Василь. І слово без діла нікчемне. Ділом часом більше зробиш, ніж словом.

Маруся. Та не можна ж їм битися, рубатися. Гріх другого убивати.

Василь. Гріх рівного собі, а коли тебе другий насів. Так ти й дасися йому душу з тіла випустити? Певне, будеш оборонятися (т. 6, с. 375).

Зрештою, письменник схиляється до думки про те, що Правда — трансцендентна світові «тут-і-тепер». Як Маруся не змогла знайти її в стінах монастиря, так і Василь не знаходить Правди-Христа серед гайдамаків, які колись здавалися йому оборонцями «малосилих та неможних від дуків могучих, від панства лихого». «Що ж я знайшов там? — питає він. — Хижу голоту, що не розбирає правого од винуватого, все на гамуз товче, на шмаття батує, огонь несе, крів'ю заливає; ватажків, котрі тільки про свою славу дбають, свої гордовиті заміри справляють, а до людей їм байдуже, до краю їм нема діла... Дійшло до того, що хто придума найтяжчу муку, найлютішу смерть другому — того вихваляють, того у славу вводять... Освіріпілись люті, зовсім звірюками стали!» (т. 6, с. 376). Мирний розвиває тут думку, яка вперше зринула ще в романі «Хіба ревуть воли...», де сказано, що гайдамаки «повернулись у розбишак, а не справжніх лицарів» (т. 2, с. 101).

Цього ж таки 1884 року Мирний написав іще один драматичний твір — комедію в п'яти діях «Перемудрив», присвячену темі батьків та дітей. Між Василем Храпком — «аблакатом», котрий усіма правдами й неправдами збиває собі багатство, та його дітьми: студентом Одеського університету Петром і вихованкою гімназії Галею, що прагнуть служити народові,

виникає напружений конфлікт, наслідком якого батько виганяє з дому своїх дітей, а довіряється пройдисвіту Печариці. Зрештою, усе закінчується щасливо, нехай і способом *deus ex machina*²²⁵. Іван Білик, загалом позитивно поцінувавши цю драму, виказав і деякі критичні зауваження, зокрема щодо змалювання характерів²²⁶. Так, Петро, якого Білик потрактував як «образец идеала народника, без пятнышка и задоринки» (т. 6, с. 780—781) і на цьому ґрунті протиставив Нечуєвому образу Павла Радюка, на його думку, «несколько ходулен и мелодраматичен» (т. 6, с. 780). Тим часом щетинник Грицько, завдяки якому все скінчилось щасливо, — «чересчур идеален. Право, среди щетины не родятся такие. Там — практики, а не идеалисты; а практик (всякий) всегда немножко — сукин сын, иначе он и практиком не будет» (т. 6, с. 781). А от Печариця у своїх розмовах з Галею, на думку Білика, вийшов шаржованим: «Следовало бы, чтобы он говорил человеческим языком, каким теперь и говорят семинаристы. У тебя же — это *Финтик* блаженной памяти Котляревского» (т. 6, с. 781). Зрештою, навряд чи ця драма належить до кращих сторінок творчої спадщини Мирного. Принаймні Михайло Драгоманов уважав її серйозним кроком назад порівняно з романом «Хіба ревуть воли...». Про це він писав і в «Листах на Наддніпрянську Україну»²²⁷, і в «Чудацьких думках про українську національну справу»²²⁸.

Натомість до справжніх перлин творчості Мирного слід віднести написане 1884 року різдвяне оповідання «Морозенко». Зазвичай сюжет різдвяного оповідання рухається від сумного

²²⁵ Бог із машини (*лат.*).

²²⁶ Див.: *Ткаченко І.* Літературна спілка Панаса Мирного та Івана Білика // *Червоний шлях.* — 1924. — № 1—2. — С. 194—195.

²²⁷ Див.: *Драгоманов М.* Листи на Наддніпрянську Україну // *Драгоманов М.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. — Київ, 1970. — Т. 1. — С. 461.

²²⁸ Див.: *Драгоманов М.* Чудацькі думки про українську національну справу // *Драгоманов М.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. — Київ, 1970. — Т. 2. — С. 336.

початку до щасливого фіналу. Тим часом Мирний зумів надати своєму творові виразного трагедійного звучання²²⁹: «Морозенко» — це моторошна історія про те, як на Різдво замерзло в лісі мале хлоп'я, а в його бідолашної матусі-покритки від розпуки луснуло серце. Мирний подає тут надзвичайно похмуру візію людського життя взагалі. Коли селяни, знайшовши в лісі мертвих Пилипка та його матусю Катрю, почали бідкатись, а надто за страченим юним життям, один із них каже: «Не жалкуйте... мало! раніше вмерло, менше горя знатиме!». І після цих слів лунає заключний акорд: «Люди тільки важко зітхнули та перехрестилися. Чи не від божевільних речей Катриного сусіди?» (т. 1, с. 260). Схожий фінал у Мирного вже був: наприкінці оповідання «Злодій» п'яниця Грицько, глянувши на людей, що злякано юрмились довкола тіл небіжчиків, промовив: «Чого ви злякались, дурні? Радійте — гірше не буде, як на сім світі!» А люди «усі разом так важко зітхнули, мов хотіли видихнути душу» (т. 5, с. 125). Отже, це не так «божевільні речі», як стара християнська тема: земне життя — «долина сліз». Не треба плакати за малою дитиною, яка пішла із життя, не знаючи гріха, адже тепер вона царствує на небі,— учили християнські богослови й поети, зокрема українські. Досить пригадати хоч би поезію Климентія Зіновієва «О женах плачущих по умирающих малых дѣтех своих»²³⁰ або почаївський трактат «Начатки догмато-нравоучителнаго богословія»²³¹. А панський «байструк» Пилипко не має за собою жодного зла. Він хоче бути для своєї матусі янголом-утішителем. Тільки заради неї він і рушає тайкома через ліс посипати до хрещеного. Письменник тонко відтворює психологію дитини. Трагічне змагання із зимовою холоднечею перетворюється в дитячий

²²⁹ Див.: *Черкаський В.* Художній світ Панаса Мирного.— Київ, 1973.— С. 41.

²³⁰ Див.: *Климентій Зіновієв.* Вірші. Приповісті посполиті.— Київ, 1971.— С. 108.

²³¹ Див.: *Начатки догмато-нравоучителнаго богословія.*— Почаїв, 1770.— С. 386.

уві на казковий сюжет — варіацію на тему балади Гете «Лісовий цар» («Der Erlkönig»). Усе довкола оживає: голоси пугача та сови стають голосом самого Морозенка, у безугавному танці кружляють живі сніжинки («Загорілася вся поляна якимсь сизим світом. Серед того сизого сяйва почали сніжинки ворухитись, почали підніматись, вставати. Та які вони невеличкі, тендітні та білі! Личко з мачине зерно, самі з горошину, а рученята та ноженята, наче волос, тоненькі» — т. 1, с. 254) та іній («То не іній, то ледве примітні білі голенькі хлоп'ята злітали з гілок, і кожне, вхопивши за руку сніжинку, почало біля сніжинок крутиться...» — т. 1, с. 256), потім з'явилося Віхало і нарешті Пилипкові крізь сон почувся голос матусі, що співала «котка»: «Засни, засни, мій синочку, / Малая дитино!». Та то була не матуся — над ним схилився дідуган Морозенко і, «світнувши хижими очима, приложивсь до теплих ще устонецьких Пилипкових своїми холодно-палючими устами» (т. 1, с. 257). Загалом усі образи змальовані Мирним з неабияким хистом. Як писав Михайло Старицький: «І мати, і синочок її, і холодна, намерзла пустка стоять перед очима, морозять серце, налягають на мозок...»²³². А крім того, у цьому оповіданні Мирний постає блискучим майстром пейзажу. Принаймні образок зимового лісу, ця крижана розкіш, на тлі якої «чорною марою» іде на пошуки сина мати, за своєю яскравістю й сугестивною силою належить до найкращих пейзажних малюнків у новій українській літературі: «Ясне сонце почало підніматись десь далеко за лісом, і його червоний світ слався в лісі по снігу, а на опушених інеєм високих гілках стрибало його ясне проміння, висвічуючи то жовто-зеленими, то червоно-синіми іскорками. Наче зачарований велетень, стояв ліс, опушений весь інеєм білим, прикритий і пронизаний наскрізь сонячним сяйвом. В ньому було тихо; холодне повітря від лютого морозу, здається, загускло, ані ворухнеться — чисте, прозоре, спокійне» (т. 1, с. 259).

²³² Старицький М. Твори: У 8 т.— Київ, 1965.— Т. 8.— С. 585.

Слід сказати, що пейзаж є одним з найулюбленіших прийомів Мирного-прозаїка. Можна назвати всього декілька, та й то аж ніяк не визначальних для манери письменника творів (наприклад, «Лови» чи «Дрібниця»), в яких пейзаж відсутній. Тим часом у переважній більшості мирнівських творів він є неодмінним і дуже важливим складником. Як правило, саме пейзажними замальовками Мирний розпочинає свої твори. Так само часто пейзажі можна знайти на початку окремих розділів у творах великого жанрового формату. Препозиція пейзажу щодо дії робить його не тільки тлом, на якому розгортаються сюжетні перипетії, а й свого роду камертоном оповіді. Значно рідше письменник використовує пейзаж усередині твору чи розділу і майже ніколи — наприкінці твору²³³.

Зимових пейзажів Мирний, загалом беручи, не любив. «Моє око,— писав він,— завжди було чуле до краси, моє серце завжди уразливе на неї. І не до тієї краси зимнього холодного сонця, що горить наче тисячами золотих іскорок білого інею... хороша вона, Боже, хороша яка! І привітна наче, та холодна, не тепла... Ні, я не любив ніколи тієї холодної краси. Я люблю огненну красу літнього сонця, палючого вітру гаряче зітхання... щоб розум мішався, несамовито кров закипала... Любо пити ту палючую хвилю, любо задихатися в їй... І моє серце ніколи не помилялося в почуттях, око ніколи не хибало в виборі»²³⁴. Саме цю красу письменник, мабуть, найліпше змалював у написаному в серпні 1885 року ліричному ескізі (сам Мирний називав його «невіршованою поезією» — т. 7, с. 449) «День у дорозі», який у 1898—1899 роках був ґрунтовно перероблений, а 1903 року під назвою «Серед степів» опублікований у київському альманасі на пошану Пантелеймона Куліша «Дубове листя». Оповідач їде шляхами своєї рідної Полтавщини, милуючись розкішними краєвидами, аж раптом зустрічає

²³³ Див.: Рублевська Л. Пейзаж у прозі Мирного // Життя й революція.— 1930.— Кн. IV (Квітень).— С. 163.

²³⁴ Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 302—303.

валку переселенців, які в пошуках кращої долі покидають цей благословенний край, щоб опинитися десь на Амурі²³⁵. І тут пейзаж Мирного набуває надзвичайно сильного емоційного забарвлення, перебігаючи у форму чистої лірики: «Краю мій! рідний мій! Багато по тобі пройшло-потопталось літ і віків, багато розлилося сліз та горя, посіялося кісток та крові; та не знехаяло се твоєї пишної краси, твого безмірного достатку. Зате занехаяло твоїх безталанних дітей: несуть вони босі й голі свою голодну волю на чужу чужину, проклинаючи тебе, як ту лиху мачуху, що, лицяючись до чужих, забула про рідних дітей... Се гнів на тебе Божий чи кара за чужі гріхи?..» (т. 1, с. 321). Оця «ліризація» пейзажу — цілком свідомо спроба перетворити його на «пейзаж душі», спроба, суголосна імпресіонізму. Лариса Рублевська свого часу прямо стверджувала, що у своїх пейзажних замальовках Мирний «виступає перед нами, як попередник... зокрема імпресіоністів, що змусять природу жити глибоким психічним життям, змусять її служити лише для того, щоб психічне життя своїх героїв перед читачем відтворити»²³⁶. Щось подібне можна додати і в пейзажах улюбленця Мирного Шевченка. Згадаймо, наприклад, що казав Майк Йогансен із приводу Шевченкового образка «І небо невмите, і заспані хвилі...»: «...Антропоморфізм досягає тут нечуваної доти виразності і конкретності — залежність ландшафту від настрою, їх тотожність навіть, що є одним з великих здобутків поезії (Уайльд), виступає цілком виразно»²³⁷. Та, може, найкраще «протоімпресіонізм» етюдю

²³⁵ За статистикою, із 1897-го по 1908 рік з Полтавської губернії щороку вирушало в Сибір у середньому 17 тис. людей. З огляду на різні причини, переселенців звідси було втричі більше, ніж з інших губерній європейської частини Росії [див.: *Рклицький М.* Некоторые данные о переселении из Полтавской губернии в Азиатскую Россию // *Полтавский земский календарь на 1910 год.* — Полтава, 1909. — С. 65].

²³⁶ *Рублевська Л.* Пейзаж у прозі Мирного // *Життя й революція.* — 1930. — Кн. IV (Квітень). — С. 170.

²³⁷ *Йогансен М.* Елементарні закони версифікації // *Шляхи мистецтва.* — 1921 [на обкладинці: 1922]. — Ч. 2. — С. 114.

«Серед степів» засвідчує його виразна суголосність із новелою Михайла Коцюбинського «Intermezzo» (саме на прохання Коцюбинського Мирний і підготував свій етюд).

В ескізі «Серед степів» пейзаж Мирного справляє напрочуд сильне враження ще й тому, що це філософський пейзаж, який передає відчуття злютованості всесвіту й людини, коли макрокосмос стає тотожний мікрокосмосу: «...Співає кругом вас увесь світ, все живе; і ваше серце, тріпаючись, як пташка під сіткою, підспівує світові... Яка-то радість його огортає, яке нестямно-хороше почування його колише! Ваше тіло щипає привітний холодок, ваші очі веселить краса світова, вашу душу чарує його щастя. Ви відчуваєте, що ви частина того світу, невеличка цяточка його живого тіла, непримітний куточок його безмірної душі. Його мука — ваше лихо; його радість — ваше щастя; його втіха — ваша забавка. Скажи ж мені, царю земний — чоловіче, що твоє, а що світове?» (т. 1, с. 313). Космогонічно-есхатологічний ракурс, у якому постають мирнівські пейзажні замальовки, споріднює етюд «Серед степів» з «Казкою про Правду та Кривду».

Перша половина 1880-х років була для Мирного надзвичайно плідною. Немовби підбиваючи певні підсумки, письменник десь наприкінці 1885 року спробував іще раз видати свої твори у двох книгах під спільною назвою «Збираниця з рідного поля». До першої книги мали увійти «Лихий попутав», «П'яниця» і «Товариші», а до другої — «Лимерівна» та «Перемудрив». Утім цензура не дозволила втілити цей намір у життя. Вона не тільки заборонила друкувати повість «Товариші», але й, як писав сам Мирний у листі до Михайла Мочульського, «намірялася розпочати з цього діло». Справу вдалося владнати лише завдяки Єлисею Трегубову, який «довів цензорів, що тут немає ніякого криміналу, коли автор вдається до цензури, котра може негідний задля неї твір заборонити» (т. 7, с. 561). Таким самим «негідним» твором виявилась і драма «Лимерівна». Отож, у «Збираниці з рідного поля», яка побачила світ у травні 1886 року, були тільки «Лихий попутав»

і «П'яниця». У жовтні цього ж таки року окремим виданням з'явилася комедія «Перемудрив». А за кілька місяців до цього, на початку лютого 1886 року, сталася подія, яка круто змінила життя письменника — він став начальником першого відділу Полтавської казенної палати. Це накладало на нього силу-силенну нових обов'язків, які майже не залишали часу для творчості. Відтоді, як писав Єфремов, «службовий Молох почав зазіхати на його всього, на його особу, на ту внутрішню людину, яку Мирний у собі так ревниво оберігав»²³⁸. У змаганні між вірцевим чиновником, «лицарем обов'язку»²³⁹ Панасом Рудченком та письменником Панасом Мирним гору все частіше й частіше братиме перший. Як згадував Сергій Єфремов, добрий приятель Карпенка-Карого Євген Чикаленко жартома говорив: «Яке щастя, що Івана Карповича саме в час вигнали з служби: маємо письменника й артиста». І додавав: «І яке лихо, що не вигнали були свого часу Мирного!..»²⁴⁰.

Крім того, десь навесні 1888 року Мирний знайомиться з молодшою за нього на 14 років учителькою музики Полтавського інституту шляхетних панянок німкенюю Олександрю Михайлівною Шейдеман. А 16 квітня 1889 року вони побралися. Шейдеман мала добру освіту, любила свого чоловіка, була гарною матір'ю, та навряд чи стала Мирному духовно близькою людиною²⁴¹. До того ж вона нездужала «на гостру істерію, близьку до божевілля»²⁴². Приступи хвороби змусили її після народження першого сина назавжди залишити роботу. Незадовго перед цим, у червні 1891 року, Мирний переселився зі своєї квартири, в якій мешкав два десятиліття, у кам'яний будинок на Малій Садовій вулиці неподалік міського саду

²³⁸ Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 123.

²³⁹ Там само.— С. 321.

²⁴⁰ Там само.— С. 322.

²⁴¹ Див.: Черкаський В. Панас Мирний. Біографія.— Київ, 1973.— С. 286—287.

²⁴² Пчілка О. Слово про Панаса Мирного // Прапор.— 1969.— № 5.— С. 83.

(цей сад зринає в романі «Повія», коли письменник змальовує виступ шансонетних співачок-«арф'янок»²⁴³ у кафешантані губерньського міста — полтавський міський сад справді віддавали в оренду під кафешантан). Служба, сімейні клопоти, недуга дружини, яка різко загострилася від середини 1894 року,— усе це не давало Мирному змоги творчо працювати. Можливо, Сергій Єфремов і дещо згущував фарби, коли казав, що «останніх 30—35 років життя, років достиглого віку, розцвіту таланту й здобутого технічного досвіду, пропали для автора “Повії” даремно...»²⁴⁴, та чимала доля правди в цих словах є. Принаймні 1886—1895 роки — період майже повного творчого безпліддя Панаса Мирного. Із подій, пов'язаних із творчістю, які сталися в цей час, можна згадати хіба що знайомство Мирного з Марією Заньковецькою, якій він під час гастролей трупи Садовського в Полтаві восени 1890 року подарував рукопис «Лимерівни». Заньковецькій вдалося провести драму через цензуру. Прем'єра вистави відбулася в жовтні 1891 року в Курську, а вже у квітні наступного року Мирний бачив свій твір на сцені в Полтаві (Лимерівну грала Заньковецька).

Тільки десь на початку 1895 року Мирний починає повертатися до творчості. У цей час він задумав написати комедію «Згуба», у якій, за його власними словами, хотів показати «з одного боку селян, а з другого — городян, покалічених деморалізацією», а власне те, «наскільки-то люди “Наталки Полтавки” одрізняються від людей сього часу» (т. 7, с. 424). Таким чином, згідно із задумом Мирного, «Згуба» — це, сказати б,

²⁴³ «Арф'янок» та співачок полтавська публіка недвозначно асоціювала тоді з повіями. Наприклад, якийсь дописувач драгоманівської «Громади», подаючи портрет полтавського поліцмейстера, котрий був перед цим учителем і славився неабиякою пристрастю до жінок, в'їдливо зауважує: «Поліцмейстерство по цій часті — далеко корисніше місто. Скільки-то арф'янок, співачок і таких других дівчат поз'їждається на ярмарки» [Л. Л. Дорога по Полтавщині в 1876 р. // Громада. Українська збірка, впроваджена М. Драгомановим.— Женева, 1882.— № 5.— С. 9].

²⁴⁴ Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 320.

«Наталка Полтавка» сімдесят років потому. Порівняння героїв «Наталки Полтавки», чия ідеологія засновується на візії України як останнього відблиску «золотого віку», що її подав Григорій Сковорода в притчі «Убогій Жайворонок», тобто на ідеї «сродності» української людини до добра і її «несродності» до зла²⁴⁵, зі звичаями та обичаями люмпенського світу персонажів «Згуби» (покоївки, «содержанки», куховарки, робітники) свідчить не на користь останніх. Мирний змальовує світ морально скалічених містом — осередком «згуби» — людей, «темне царство» розпусти, безпробудного п'янства, морального нігілізму тощо. Це засвідчують і дії Феньок та Іванів, і їхня потворна «мішана» мова. Така візія міського життя є наслідком питомо народницьких ідеалів письменника²⁴⁶.

У першій половині 1895 року Мирний задумав також перекласти Шекспірового «Короля Ліра». Слід сказати, що він чудово розумів усі складнощі перекладу Шекспіра мовою українського «народу-хлібороба». Ще в грудні 1882 року Мирний писав Старицькому: «...Як не лицюй Шекспіра, а він на нашій мові якось чудно бринить, ні живої речі, ні тим більше живих людей. Думаю, від того, що Шекспір малює ніколи не бувалий у нас побут: все то королі, то царедворці, тоді коли ми тепер тільки хлібороби» (т. 7, с. 363). І все-таки він вирішив узятися за цю справу, про що сповістив Івана Білика. Але розуміння своєї «перекладацької програми» Мирний у Білика не знайшов. Білик був переконаний, що освічені українці чита-

²⁴⁵ Див.: Ушкалов Л. Сковорода та Україна // Ушкалов Л. Есеї про українське бароко.— Київ, 2006.— С. 146—147; Чопик Р. Концепт як сюжет (від Сковороди до Шевченка) // Історії літератури: Збірник статей / Упорядники Олена Галета, Євген Гулевич, Зоряна Рибчинська (Центр гуманітарних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка).— Київ; Львів, 2010 («Соло триває... нові голоси», № 4: Юрко Прохасько «Чи можлива історія “галицької літератури”?»: Лекція на пошану Соломії Павличко).— С. 1—13 (окр. пагінація).

²⁴⁶ Див.: Ткаченко І. Панас Мирний // Панас Мирний (Рудченко). Повісті й оповідання / Редакція, вступна стаття та примітки Ів. Ткаченка. Вид. 2-е.— Харків, 1929.— Т. I.— С. 36.

тимуть драму в оригіналі або в російських перекладах, а неосвіченому простолюду Шекспір чужий. Звідси випливало, що «“Лир” по-малорусски *никому* не нужен» — куди ліпше, мовляв, займатися «живою справою» на посаді начальника першого відділу, бо ця справа потрібна для всієї Полтавщини²⁴⁷. На цей раз Мирний не послухав братової ради. За допомогою чи дружини, чи Василя Горленка він робить підрядник Шекспірової трагедії, вивчає структурні та стилістичні особливості оригіналу, російські переклади твору, а також український переклад Пантелеймона Куліша. Працю над своїм перекладом Мирний завершить у середині 1897 року. А наступного року письменник повертається до роботи над третьою частиною роману «Повія», яку він закінчить десь до початку літа 1900 року (т. 7, с. 457). Перші шість розділів зазнали переважно стилістичного редагування. Скажімо, уже початкове речення третьої частини мало п'ять версій: 1) «Тиха літня ніч опустилась на землю»; 2) «Чорна тінь літньої ночі простяглась... [тут Мирний обриває речення, закреслює останнє слово, а замість нього пише] спустилась на землю»; 3) «Чорна тінь літньої ночі упала на землю»; 4) «Легенька тінь літньої ночі упала на землю»²⁴⁸. І нарешті остаточно, безумовно, найкраща, редакція: «Сіло сонце. Легенька тінь ночі упала на землю» (т. 3, с. 175). Мирний досягає образної точності, особливої простоти, елегантності, а крім того,— текст починає звучати ритмічно, задаючи темп усій подальшій оповіді. Письменник дуже тонко відчував морфологію прози. «...Невіршована мова,— писав він в одному з листів до Михайла Коцюбинського,— має свій метр, і його дуже треба держатися, щоб легко було читати» (т. 7, с. 449). Особливо це стосується пейзажних замальовок. Як правило, у цих замальовках, починаючи з роману «Хіба ревуть воли...», виразно вчувається ритмічна організація

²⁴⁷ Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 108.

²⁴⁸ Черкаський В. Панас Мирний. Біографія.— Київ, 1973.— С. 308.

мови²⁴⁹. Інколи у своїх пейзажах Мирний починає говорити навіть не «*міряною* прозою», характерною для дум чи для «Слова о полку Игоревъ»²⁵⁰, а власне віршами, як, наприклад, в етюді «Серед степів»: «Чиста водо-прохолодо! тихий краю, земний раю!» (т. 1, с. 328). Словом, п'ять варіантів початкового речення третьої частини «Повії» — це, перш за все, пошук відповідного ритму оповіді. А ще письменник намагається досягти візуальної проречистості образів шляхом тонкої і точної деталі. Так, доволі невиразний портрет Христі («Невисокого росту, огрядна, чорнява, одіта по-городянському у новій ситцевій корсетці і такій самій спідниці, вона визирала такою привітною, що усі на неї задивлялися»²⁵¹) перетворюється на справді зриму картину, немовби малярську композицію при вечірньому освітленні: «Невисокого росту, кругловида, чорнява, одіта по-городянському: у темній корсетці з червоною обляміркою, у рясній спідниці, з білим, як сніг, попередником; невеличкі помірні черевички на ногах з зеленими застібочками. Все те нове, блискуче, як блискучі чорні її очі, як і довга коса, вичесана та заплетена рожевими кісниками... Все то на їй так привітно виглядає, все бере на себе очі...» (т. 3, с. 179).

Тим часом наступні п'ять розділів зазнали значно більш присутніх змін. Вони були переписані ледь не наполовину, і зміни тут мали не лише стилістичний, але й конструктивний характер. Так, письменник цілком вилучив розділ «Пустилась берега», в якому йшлося про любовні стосунки Христі та Прощенка, а в розділах «Свирид виною» та «Куди ж тепер?» було прибрано кілька суто побутових сцен. Значних змін мала зазнати й четверта частина роману. Власне кажучи, Мирний хотів написати на її основі дві частини. Цей намір письмен-

²⁴⁹ Див.: Рублевська Л. Пейзаж у прозі Мирного // Життя й революція.— 1930.— Кн. IV (Квітень).— С. 168.

²⁵⁰ Див.: Драгоманов М. Література російська, великоруська, українська і галицька // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.— Київ, 1970.— Т. 1.— С. 124.

²⁵¹ Черкаський В. Панас Мирний. Біографія.— Київ, 1973.— С. 308.

никові так і не вдалося втілити в життя. Можливо, автор хотів розширити четверту частину, змалювавши якісь епізоди з митарств Христі «по всіх усядах», які прикриті фразою: «Минуло п'ять літ» (т. 3, с. 320),— адже перетворення Христі-наймички на Христю-повію так-таки й залишилось «за кадром», а отже свого роду психологічною загадкою²⁵². Наприкінці XIII розділу так само маємо оповідну лакуну: історія героїні від того часу, як вона перестала бути «содержанкою» Книша, і до того, як вона опинилася в шпиталі, заступлена двома реченнями: «І понесло Христю у плин за водою... Та й донесло до шпиталю» (т. 3, с. 485). Судячи з усього, саме цю лакуну мала заповнити п'ята частина.

Наприкінці літа 1899 року Мирний знову заходився біля перекладів. На цей раз його увагу привернула поема «Гайявата» («Hiawatha») американського поета Генрі Водсворта Лонгфелло. Ця «індіанська Едда», написана розміром, який наслідує фінську «Калевалу», свого часу зажила неабиякої популярності. Мирний, як свідчить його лист до Сергія Єфремова від 22 травня 1904 року (т. 7, с. 510), перекладав «Гайявату» з російського перекладу цього твору, зробленого Іваном Буніним (бунінський переклад уперше з'явився 1896 року на сторінках газети «Орловский вестник» і цього ж таки року вийшов в Орлі окремою книжкою; поет отримав за нього Пушкінську премію I ступеня). Мирнівська «Дума про Гайявату» була закінчена 1900 року й дуже імпонувала знайомим письменника. Попри те, що Мирний працював з російським перекладом, він брав до уваги також оригінал. «А що Опанас Якович не був певний у своєму знанні англійської мови,— згадувала Софія Русова,— то ми вмовилися привести до нього Короленка, що дуже радо згодився познайомитись з таким талановитим українським романістом. Він взяв з собою англійський текст поеми Лонгфелло і уважно слухав переклад в чудовому читанні Мирного. Мені аж дивно було бачити,

²⁵² Див.: *Ткаченко І.* Літературна історія роману «Повія» П. Мирного // Червоний шлях.— 1926.— № 3.— С. 205.

як наш чудовий письменник боявся критики Короленка, але, крім похвали, не прийшлося йому нічого чути, та дві-три поправки в перекладах індіанських виразів»²⁵³.

Очевидно, саме робота над перекладом «Гайявати», в якій докладно відтворено первісний світогляд американських індіанців, наштовхнула письменника на думку написати й «українську «Пісню про Гайявату»». Таким твором стала філософська драма-містерія «Спокуса». У листі до Якова Жарка від 17 листопада 1901 року Мирний писав: «Задумав я, бачите, зробити ступінь у ще ніким не затриману сферу — філософію, тобто написати філософську драму. Задля нашої, тільки що ставшої на дибки мови це трудне діло. Треба було вибрати підходящу тему. Я і взяв задля неї легенду *о грехопаденні*, щоб показати боротьбу двох сил: віри і розуму. Приходилось, з одного боку, держатися біблійського оповідання, а з другого — народних легенд, найбільше всього про чортовину» (т. 7, с. 479). Слід сказати, що сюжет про «втрачений рай» двічі зринав у романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Спершу баба Оришка розповідає його малому Чіпці: «...Поки ще люди в раю жили, то нічого не робили,— як святі були... Там, кажуть, було всякої всячини — їсти, й пити! От вони ходили собі та їли... А сатана й заздрив на їх щастя,— та давай підбивати, щоб согрішили... Вони й переступили слово Боже... Тоді ото Господь вигнав їх з раю огняною різкою — й рай зачинив, і сказав робити самим на себе...» (т. 2, с. 57). А вдруге «старий Кулик, що один на все село носив ще оселедець», розказує людям у шинку ту саму легенду: «Аще, аще... еда... егда... бо... созда мир... Сатанаїл заздри... Согріши Адам з Ївою... нехай царствує!...»,— закінчивши цю тираду словами з Псалтиря (Пс. 111 (112): 7): «Од слуха зла не убоїмся...» (т. 2, с. 190). У своїй містерії Мирний намагався, як сповіщав про те редактора «Киевской старины» Володимира Науменка, не «залітати у високі високості, а брати те, що сам народ подає у своїх переказах, про його недовідки,

²⁵³ Русова С. Мемуари. Щоденник.— Київ, 2004.— С. 133.

про його глуху та темну віру у добро та правду...» (т. 7, с. 481). Отже, розмову про «останні», метафізичні, питання письменник розгортає у формі сюжетів та образів українського «народного християнства». Бога-Творця він змальовує, засновуєчись на Святому Письмі: «Бог є дух, чистий дух, як те небо, ясный, / Як те сонце, блискучий — яскравий, / Як повітря прозоре — невидимий-лégкий, / А могучий — його силі кінця-краю немає» (т. 6, с. 249). Так само у згоді з наукою Святого Письма Мирний подає і процес *creatio ex nihilo*: «Все то він появив. Його творча рука / Із нічого усе те зробила; / Його сила свята — над усім тут віта, / Його воля — нам усім тут керує!» (т. 6, с. 250). Недаром світло в його поемі, як і в Книзі Буття 1: 1—18, відокремлене від свого джерела — Сонця. Тим часом мирнівська візія темряви відповідає не так християнській догмі, як українським народним повір'ям²⁵⁴. А ще рясніше письменник використовує ці повір'я, коли йдеться про гріхопадіння. Тут Мирний намагається якщо й не контамінувати поганські та християнські сюжети, то принаймні віддзеркалити їх один в одному. Наприклад, Сатанаїл у раю співає пісню про те, як Місяць любив одразу двох: Сонце та його донечку Вечірню Зорю,— як Сонце побачило залицяння Місяця до Вечірньої Зорі (інцест) і вдарило його мечем: «Аж охнуло небо! В блакитних полях / Червоною кров'ю линуло...» (т. 6, с. 300). Єва слухає цю пісню якраз перед гріхопадінням. Іще раніше Сатанаїл прямо називав Єву «вечірньою зорею» (т. 6, с. 268), а сцена сутички між Арефою та її чоловіком Луципіром, який закохався в Єву (т. 6, с. 269—270), нагадує поєдинок Сонця з Місяцем у «Казці про Правду та Кривду».

Віру в мирнівській драмі первородного гріха та його спокути втілює Адам, розум — Єва. І віра, і розум — дві форми людського пориву на межі видимого світу. Віра — здатність бачити «духовним оком» те, що сховане від ока звичайного, розум — сказати б, «холодна жага» пізнання непізнаного, а може,

²⁵⁴ Див.: Ласло-Куцюрк М. Боги світла і боги темряви.— Бухарест, 1994.— С. 15—16.

і непізнаванного (Сатанаїл каже про розум: «Цей побратима, / Хоч і холодний з себе, як та крига, / Зате дошукується правди всюди» — т. 6, с. 285). Віра, розум, надія, гріх, спокута, любов, відчай, порятунок — ці екзистенціалії, химерно переплетені в сюжеті гріхопадіння, окреслюють ество людської дороги з раю, що є початком дороги до Бога. Повернення втраченого раю, звісно ж, залежить від людини, та самотужки вона безсила вирватися з лабет гріха. Гріх має бути викуплений жертвою Христа, в якому незбагненно поєднана Божа та людська природа. Недаром після скоєння гріха Адам у розпачі. Тим часом Єва, а потім і сам Господь заспокоюють його, говорячи про можливість спокути:

Адам

Спокутуєш?.. Ох, нещаслива!
Як ти спокутуєш його?
І чим?

Єва

Любовою своєю.
Любовою до тебе, мій ти друже!
Малая цяточка його святої сили,
Вона добудеться до Божого престолу
І винесе звідтіль спасення світу.

Адам (гірко)

Химернії надії, що ти з ними
Завжди носилася усюди, легкодуха,
Знову тебе дурити почали?
Пріч з ними, пріч!.. Немає нам спасіння!

Голос з неба

Яким ти неймовірним став, Адаме!
Ні, Єва правду каже: ти спасешся
Тільки любовою... І я тобі колись
Подам любову ту — свого Месію...
Іди ж з раю... працєю... та сподівайся.

Заслона пада (т. 6, с. 319—320).

Нова хвиля творчої активності Панаса Мирного припадає на 1905 рік. На цю пору письменник уже мешкав у власному невеликому будинку, який він придбав ще навесні 1903 року в дуже мальовничій місцевості на передмісті Полтави, у кінці третьої Кобищанської вулиці. На тлі цього, як казав Єфремов, «швейцарського ландшафту»²⁵⁵ письменник буде жити аж до смерті. Отож, наприкінці березня 1905 року Мирний закінчує роботу над чернеткою драми «Не вгашай духу!» (назва твору — трохи переінакшена цитата з Першого послання святого апостола Павла до солунян 5: 19). Ці «життєві малюнки», як окреслив жанр твору сам автор, зображують події середини 1870-х — початку 1880-х років, пов'язані із зародженням українського «театру корифеїв». Сюжет п'єси такий. Після закінчення гімназії повертається додому з Києва панночка Харитя. Вона хоче продовжити навчання на вищих жіночих курсах. У цьому намірі дівчину підтримує її дядько — колишній учитель гімназії Петро Петрович Хмара. Тим часом мати Марія Петрівна більше була б рада бачити доньку доброю господинею. Місцева молодь вирішує ставити «Наталку Полтавку», щоб на зібрані кошти допомогти біднякам. Харитя, яка мріє «своє життя заснувати так, щоб з його більше всього було користі задля краю й народу» (т. 6, с. 410), радо погоджується зіграти роль Наталки. Після вдалої прем'єри інженер Станіслав Крушельницький, якому Харитя припала до душі, просить акторів дати виставу також для робітників залізниці. Перегодом він пропонує Хариті руку та серце. Дівчина не без вагань погоджується. Та зовсім скоро з'ясувалося, що інженер — безчесний чоловік. У цей час Юрко Довбиш, який заради театру покинув військову службу, отримує запрошення від Марка Кропивницького стати актором його трупи. Довбиш кличе із собою також Харитю. Та пориває зі своїм чоловіком, щоб стати акторкою. У фіналі п'єси Петро Петрович, назвавши Харитю «щирою дочкою України», вигукує: «Не вгашай, Харитю, духу! Не вгашай!» (т. 6, с. 507).

²⁵⁵ Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 127.

Мирний рясно наділив своїх героїв рисами конкретних людей. Так, в образі Петра Петровича Хмари можна впізнати Дмитра Пильчикова²⁵⁶, в образі Хариті — Марію Заньковецьку, в образі Юрка Довбиша — Миколу Садовського. П'єса Мирного віддзеркалює духовне життя української народницької інтелігенції на зламі 1870—1880-х років, зокрема ідейні змагання між «поступовцями» (Петро Петрович), «радикалами-космополітами» (Гуня) й «народолюбцями-українофілами» (Юрасенко).

У цей-таки час Мирний працює також над «Пригодою з “Кобзарем”», має намір перекласти «романтичну трагедію» Фрідріха Шіллера «Орлеанська дівка» («Die Jungfrau von Orleans»), присвячену Жанні д'Арк, а ще стає одним із засновників першого в Полтаві українського щотижневого часопису «Рідний край», в якому будуть друкуватися Іван Нечуй-Левицький, Олена Пчілка, Марко Кропивницький, Леся Українка, Христя Алчевська, Микола Чернявський, Людмила Старицька-Черняхівська, Спиридон Черкасенко та інші. Перше число щотижневика з'явилося наприкінці грудня 1905 року. Його відкриває поезія Мирного «До сучасної Музи» — маніфест громадянської літератури революційної доби. Буремними подіями Першої російської революції нав'яна й новела Мирного «Сон», спеціально написана для цього ж таки числа «Рідного краю». Коментатори називали її по-різному: «оповідання-утопія»²⁵⁷, «оповідання-мрія»²⁵⁸, «оповідання-фантазія»²⁵⁹, «утопічна поема в прозі»²⁶⁰ тощо.

²⁵⁶ Див.: *Марковський М.* Невідома драма Панаса Мирного // Україна.— 1924.— № 1—2.— С. 166—167.

²⁵⁷ Там само.— С. 252.

²⁵⁸ *Корсунський М.* Панас Якович Рудченко (Панас Мирний), як службовець, громадянин і людина. Знадоби до загальної характеристики (З власних споминів) // Червоний шлях.— 1927.— № 7—8.— С. 233.

²⁵⁹ *Ткаченко І.* Панас Мирний // *Панас Мирний (Рудченко)*. Повісті й оповідання / Редакція, вступна стаття та примітки Ів. Ткаченка. Вид. 2-е.— Харків, 1929.— Т. I.— С. 37.

²⁶⁰ *Білецький О.* Панас Мирний // *Панас Мирний*. Твори: В 5 т.— Київ, 1954.— Т. I.— С. 36.

Так чи так, у формі сну Мирний подає власне бачення ідеального суспільного ладу. На початку твору автор змальовує похмуру алегоричну картину «темного царства», де «блискуче та утішне» життя може явитися тільки вві сні, бо воно існує десь там, за гранню видимого: ясне сонце, чисте небо, гаї, ниви, «сади-виногради», багаті села й міста. Щасливі мешканці цього сонячного краю розказують про своє життя. Перед читачем постає щось на взір оуенівської общини Нью-Гармоні (New Harmony), оспіваної Павлом Тичиною в рік смерті Мирного в поезії під красномовною назвою «Свобода, рівність і любов». У цій країні немає поділу на «мое» і «твое», а підмурівком суспільного ладу є воля. Оповідач починає і собі кликати волю, сподіваючись побачити щось прекрасне, та перед ним на тлі заграв і потоків крові з'являється жахлива потвора, бо люди, котрі століттями були мешканцями «темного царства», взялися будити волю «по-хижацьки». Воля закликає оповідача допомогти їм. І тут він прокидається: «Мое все тіло тремтіло, холодний піт обливав його; серце нестямно билосся, а в душі страшенно нило. Я ледве дихав» (т. 1, с. 344).

До Шевченківських свят 1906 року редакція «Рідного краю» підготувала спеціальне число «На спомин Тараса Шевченка». У ньому Мирний надрукував першу частину «Пригоди з “Кобзарем”». Жанр твору письменник окреслив як «оповідання для дітей». Це динамічний, цікавий і зворушливий сюжет із часів кріпацької України, сказати б, Шевченкова поезія в перипетіях кріпосного рабства. Згадуючи своє дитинство, оповідачка розказує про те, як вона, узявши без дозволу батька «Кобзаря», читала його своїй служниці Марті і як їм обом глибоко в душу запали Шевченкові думки та образи. А коли батько кинувся шукати книжку, юній панночці забракло духу признатися, що її взяла вона, і Марта бере на себе провину своєї улюблениці, зазнавши жорстокої кари. Слід сказати, що початковий задум Мирного вибігав далеко за межі «оповідання для дітей». Як свідчить друга, незавершена, частина

«Пригоди з “Кобзарем”», письменник мав намір створити широке епічне полотно²⁶¹.

Обставини, в яких доводилось видавати «Рідний край», були несприятливі — аж до конфіскації окремих чисел. Тож більшість співробітників редакції поступово відходить від справи. На літо 1906 року над часописом працює всього двійко людей: Панас Мирний та Микола Дмитрієв (восени до складу редакції увійшла також Олена Пчілка). А навесні 1907 року, після чергового натиску на часопис із боку полтавської адміністрації, видавати його в Полтаві було вже несила — із жовтня «Рідний край» почне виходити в Києві під орудою Олени Пчілки. Невдовзі по тому через непорозуміння з Пчілкою Мирний виходить зі складу редакції. Попри брак часу та всілякі житейські клопоти, Мирний береться за роботу над новими творами. Так, десь у другій половині 1907 — першій половині 1908 років він працює над дуже цікавим (на жаль, незавершеним) оповіданням під умовною назвою «У тюрмі» («Уже сьомий місяць минав...»). Герой цього твору писар Петро, потрапивши до тюрми за обстоювання тих свобод, що були проголошені царським маніфестом від 17 жовтня 1905 року «Об усовершенствовании государственного порядка», під впливом спілкування з іншими в'язнями дуже швидко радикалізує свої погляди на життя. Особливе враження справив на нього професійний революціонер, який із запалом каже, що «народ уже прокинувся од віковичного сну, своїм незрячим оком побачив, де правда, а де неправда...» (т. 5, с. 400). І коли він це казав, то «Петрові здавалося, що перед ним не чоловік стоїть, а якась вища істота в обличчі чоловічому, ображена правда, що її досі ніхто не хотів слухати, зійшла на землю, перекинулась в чоловічу постать і гнівно почала вичитувати людям їх лихі вчинки, лукаві заміри» (т. 5, с. 401). Тут виразно лунає старовинний мотив «гнаної Правди», який бере початок ще в «Явищах» («Φαινόμενα») давньогрецького

²⁶¹ Див.: Сиваченко М. Корифей української прози. Нарис творчості Панаса Мирного.— Київ, 1967.— С. 184—193.

поета й астролога Арата Солійського: «Тоді, зненавидівши рід людський, Правда полинула геть аж на небо»²⁶². Пізніше про стародавню богиню справедливості Астраю, яка правила світом за «золотого віку», а коли перегадом людьми опанували облуда, віроломство, чвари, насилля і жадоба, останньою серед богів полинула на небо, писатимуть Овідій («Метаморфози», I, 89—150) та Вергілій («Георгіки», II, 473—474). Цей мотив був добре знаний і в літературі Нового часу, зокрема в слов'янських письменників: Яна Амоса Коменського («*Labyrinth světa a ráj srdce*»²⁶³), Натанела Воднянського («*Theatrum mundi minoris*»²⁶⁴), Матея Конечного («*Theatrum divinus*»²⁶⁵), у казаннях Дмитра Туптала та Стефана Яворського, у притчі Сковороди «Убогий Жайворонок» та в його ж таки візії «Сон»²⁶⁶ — аж до «Легенды о Великом Инквизиторе» Федора Достоєвського. Не раз зринав він і в творчості Мирного, наприклад у посланні «До братів-засланців», яке побачило світ в альманасі «З неволі», виданому у Вологді 1908 року. Щоправда, тут письменник робить наголос на есхатології:

Не журіться ж, брати! Суд повинний прийти,
Правий суд мусе встать над землею,
Непідкупний, як та сама правда свята,
Розбере він усякого вини
І... поверне до нас страснотерпників вас
Вітать волю своєї України! (т. 7, с. 71).

Змальовану поетом похмуру картину біжучого життя (світ лежить у гріхах; ним заволоділа Кривда) зігриває надія на Судний день (пор.: Мт. 25: 31—46), коли на землю повернеться

²⁶² *Арат Солійский*. Явления / Пер. с древнегреч., вступ. ст. и коммент. К. А. Богданова. С приложением оригинального греческого текста.— Санкт-Петербург, 2000.— С. 148—149.

²⁶³ «Лабіринт світу та рай серця» (чеськ.).

²⁶⁴ «Театр малого світу» (лат.).

²⁶⁵ «Божественний театр» (лат.).

²⁶⁶ Див.: *Čiževskij D.* Aus zwei Welten. Beiträge zur Geschichte der slavisch-westlichen literarischen Beziehungen.— 's-Gravenhage, 1956.— S. 119—121.

«гнана Правда», Україна стане вільна, несправедні будуть покарані, а праведники одержать нагороду.

Восени цього ж таки року Мирний мав дуже важке запалення легенів. Лікарям вдалося врятувати письменника, але хвороба не відпускала його й надалі, майже щороку нагадуючи про себе²⁶⁷. Можливо, саме ця обставина стала причиною того, що навесні 1909 року він складає духовний заповіт (т. 7, с. 590—591). А ще за кілька місяців, у грудні цього ж року, Мирний пише невеличкий ліричний етюд «Робота» — «Finale» власної літературної праці, таку собі «сповідь в осінній журбі», а разом освідчення в любові до рідного краю. Саме ця любов,— каже Мирний,— спонукала мене до праці, сподівання на те, що хай «малою-невеличкою цяточкою слугуватиме вона на користь рідній країні та її поневоленому народові» (т. 7, с. 290). Відтоді пройшла і юність-весна, і зрілість-літо. А ось тепер усе, що було нажате за довгі роки праці на літературній ниві, «зложено в копи, звезено в стоги, вимолочено, провіяно... Чисте зерно пішло поміж люди, зосталася тільки солома та полова... Насува осінь з її негодою, ота стареча пора з її недугуванням та хворобами» (т. 7, с. 290—291).

Попереду ще будуть десять років життя і грандіозні соціальні пертурбації: Перша світова війна, революції, загибель Російської імперії, українські національно-визвольні змагання. На Мирного чекатиме багато всіляких подій, часом доволі химерних. Наприклад, восени 1915 року жандармерія буде активно розшукувати його разом з відомими діячами українського революційного руху Михайлом Гаврилком, Володимиром Дорошенком, Теофілом Меленем, Володимиром Старосольським, Володимиром та Миколою Шухевичами, Іваном Джиджорою, Порфірієм Буняком, Андрієм Жуком, Володимиром Винниченком, Володимиром Левинським та Левом Ганкевичем. 20 листопада помічник начальника Полтавського

²⁶⁷ Див.: *Корсунський М.* Панас Якович Рудченко (Панас Мирний), як службовець, громадянин і людина. Знадоби до загальної характеристики (з власних споминів) // Червоний шлях.— 1927.— № 7—8.— С. 243.

губернського жандармського управління напише кобеляцькому повітовому справникові: «По полученным сведениям, упомянутый в отношении моем от 13 ноября с. г. за № 2234 видный деятель украинского движения Рудган, коего по фамилии агента называется Рудченко, литературный псевдоним “Панас Мирный” или “Мырный”, находится в настоящее время где-то в Полтавской губернии и живет на нелегальном положении. Сообщая об изложенном, прошу распоряжения вашего о розыске в вверенном вам районе вышеназванного лица и о последующем прошу меня уведомить»²⁶⁸. Будуть і дуже важкі удари долі. Його найстаршого сина Віктора, який блискуче закінчить юридичний факультет Московського університету, мобілізують на австрійський фронт офіцером, і він загине в 1915 році під Луцьком. Наймолодший син Леонід, котрий добровільно піде в армію 1917 року, воюватиме на боці білої гвардії й так само загине на початку 1919 року десь на Єлисаветградщині. Останніми роками старий письменник іноді опинятиметься в такій скруті, що хоч кричи: «Ой, пробі, рятуйте!» — як писав він восени 1919 року до редакторки «Літературно-наукового вісника» Наталі Романович-Ткаченко (т. 7, с. 581). Звісно, Мирний не полишив літературної праці цілком. Так, у 1914 році, коли царський уряд в особі міністра внутрішніх справ Російської імперії, добре знаного Мирним Миколи Маклакова заборонить публічне святкування століття з дня народження Шевченка, Мирний напише «Відозву полтавців до киян з приводу святкування дня столітнього народження Т. Г. Шевченка», в якій рішуче засудить цю заборону. Отримавши звістку про Лютневу революцію 1917 року, письменник знов повертається до перекладу Шіллерової «Die Jungfrau von Orleans» і майже доведе його до кінця (наперекладеною залишиться остання ява п'ятої, останньої, дії). Він пише також власні поезії. Приміром, у тому-таки 1917 році в поезії «До волі» Мирний висловлює своє

²⁶⁸ Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 342—343.

несприйняття більшовицької революції, зокрема лівацького нігілізму щодо минулого. Після Лютневої революції до Мирного з усіх боків пішли пропозиції щодо видання його творів. Свої послуги письменникові пропонували Українсько-руська спілка, катеринославське видавництво «Сіяч», Подільська народна управа, київські видавництва «Криниця» та «Час», ляйпцизький видавець Яків Оренштайн, Всеукраїнський кооперативний видавничий союз, Полтавська спілка споживчих товариств, «Літературно-науковий вісник». Подальші події стали на заваді втіленню цих планів у життя. Тільки Полтавській спілці споживчих товариств 1918 року вдалося видати повість «Товариші», а «Літературно-науковий вісник», починаючи з липневого числа за 1918 рік, друкував по черзі повість «За водою», третю частину «Повії» та драму «Не вгашай духу!». У цьому ж таки році Мирний стає одним з авторів і редактором полтавського видавництва дитячої літератури «Зірка». Для цього видавництва він переклав п'єсу Поліксени Соловйової «Царевна Земляничка» під назвою «Царівна Полуничка», редагував п'єсу Лесі Кущинської «Сирітка», переклади оповідань канадського письменника-аніمالіста Ернеста Сетона-Томпсона «Сірий ведмідь Ваб», «Вінніпезький вовк», «Спрингфільдська лисиця», книги Карла Евальда «Історія двоногого. Як людина перемогла природу». Останній публічний виступ письменника відбувся на святі з нагоди 150-річчя з дня народження Котляревського 12 вересня 1919 року. А вранці 28 січня 1920 року Мирного не стало. Через два дні, 30 січня, тисячі полтавців проводжали письменника в останню дорогу. «В морозному повітрі лилися жалібні співи українського національного хору. Труну під червоною китайкою і під прапорами везли, по стародавньому звичаю, на санях двома парами волів»²⁶⁹.

²⁶⁹ Коваленко Г. Панас Мирний. Посмертна згадка.— Полтава, 1920.— С. 16.

Що ж являє собою світ ідей та образів Панаса Мирного? Коли говорити про власне світоглядні доктрини, під впливом яких він формувався, то тут одразу впадає у вічі позитивізм. Справді, у другій половині XIX століття позитивізм міцно утримував за собою пальму першенства, перетворивши філософію на таку собі «наймичку науки» (*ancilla scientiae*). Підупад філософської культури в усій Європі на той час був іще більш помітним у просякнутій соціальним радикалізмом духовній атмосфері Російської імперії²⁷⁰, де метафізичні побудови ідеалістичного характеру зазнавали нищівної критики з боку позитивістськи налаштованих кумирів освіченої публіки (згадаймо хоч би життєву драму християнського платоніка Памфіла Юркевича, спричинену його ідейним конфліктом з Миколою Чернишевським). Позитивізм перетворив на свою «служницю» не тільки філософію, а й літературу. Принаймні його експансія в ділянку літератури дуже помітна. Наприклад, Михайло Драгоманов, який, за словами Богдана Кістяківського, «був переконаним позитивістом і раціоналістом»²⁷¹, не мав жодного сумніву в тому, що «поезія робить таке ж саме діло, як і наука, тільки трохи інакше»²⁷², а Михайло Павлик прямо стверджував: література — це та сама «позитивна наука, тільки що популярніша, приступна для всіх»²⁷³. Мабуть, найвиразніше цю настанову висловив Іван Франко в статті «Література, її завдання і найважливіші ціхи». «Література, так як і наука

²⁷⁰ Див.: Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т.— Київ, 2005.— Т. 1.— С. 153—154.

²⁷¹ Кістяковський Б. М. П. Драгоманов. Его политические взгляды, литературная деятельность и жизнь // Драгоманов М. П. Политические сочинения / Под редакцией проф. И. М. Гревса и Б. А. Кістяковского.— Москва, 1908.— Т. 1: Центр и окраины.— С. X.

²⁷² Драгоманов М. Неправда — не просвіта // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.— Київ, 1970.— Т. 2.— С. 399.

²⁷³ Історія української літературної критики. Дожовтневий період.— Київ, 1988.— С. 247.

сьогочасна,— писав він,— повинна бути робітницею на полі людського поступу. Її тенденція і метод повинні бути наукові. Вона громадить і описує факти щоденного життя, вважаючи тільки на правду, не на естетичні правила, а разом аналізує їх і робить з них виводи,— се її *науковий реалізм*. Вона через те вказує хиби суспільного устрою там, де не все може добратися наука (в житті щоденнім, у розвитку психологічних страстей та намітностей людських), і старається будити охоту і силу в читателях до усунення тих хиб — се її *поступова тенденція*»²⁷⁴. Позитивізм багато важив і для Панаса Мирного. Недаром персонажі оповідання «Народолюбець» — молодики з університетською освітою — згадують у своїй розмові культових на ту пору Бокля, Дарвіна й Мілля²⁷⁵ як представників «справдішньої науки» на противагу всіляким «панським іграшкам» (т. 4, с. 107). Та й сам Мирний уважно читав цих авторів. Скажімо, в оповіданні «Дурниця» він покликається на монументальну книжку прихильника географічного детермінізму Генрі Томаса Бокля «History of Civilization in England» («Історія цивілізації в Англії») (т. 1, с. 392)²⁷⁶, а згадувана в повісті «Лихі люди» «книжка у жовтій палітурці»,— це, мабуть, праця Джона Стюарта Мілля «Considerations on Representative Government», російський переклад якої під назвою «Размышления о представительном правлении» з'явився в Санкт-Петербурзі в 1863—

²⁷⁴ Франко І. Література, її завдання і найважливі ціхи // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— Київ, 1980.— Т. 26.— С. 13.

²⁷⁵ У Російській імперії позитивізм асоціювали саме із цими авторами. Згадаймо, як Драгоманов у листі до Мелітона Бучинського від 18 січня 1873 року писав, що позитивізм «справді у Росії пустив глибокі корні: недаром же там так по смаку прийшлись іменно англійські мислителі Мілля, Дарвін, Бокль» [Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871—1877 / Зладив М. Павлик.— Львів, 1910.— С. 258].

²⁷⁶ Ця книжка, як свідчила Марія Беренштам-Кістяківська, була ходою серед української радикально налаштованої молоді [див.: *Беренштам-Кістяковська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та початку 1890-их років // За сто літ. Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початку XX століття / Під ред. акад. Михайла Грушевського.— Харків; Київ, 1928.— Кн. 3.— С. 220].*

1864 роках (книжка мала обкладинку жовтогарячого кольору). Утім серед позитивістів найбільший вплив на Мирного справив Чарльз Роберт Дарвін — автор теорії еволюції, заснованої на ідеях природного добору та невизначеної мінливості²⁷⁷. Зрештою, це була загальна прикмета доби реалізму. Як писав Віктор Петров: «Доктрина реалістичного мистецтва спиралась на визнання об'єктивної даності природного світу. У філософії цьому відповідав позитивізм; в точних науках — панування біологічних наук. Дарвін твердив про еволюційний розвиток біологічних форм в їх прямій залежності від зовнішнього світу»²⁷⁸. Дарвінізм на ту пору виходив далеко за межі власне біології, перетворившись на універсальну світоглядну модель, в основі якої перебуває уявлення про те, що розвиток форм живої матерії (зокрема й людини) прямо залежить від зовнішніх умов (тут він міг поєднуватися з доктриною соціалізму: досить пригадати хоч би прочитану у Відні 1876 року доповідь Остапа Терлецького «Дарвінізм і соціалізм»). Більше того, теорія Дарвіна була тоді свого роду інтелектуальною модою. Принаймні мирнівське «почуття соціолога-еволюціоніста»²⁷⁹

²⁷⁷ Див.: Євдокименко В. Суспільно-політичні погляди Панаса Мирного. — Київ, 1955. — С. 181—182; Сиваченко М. Корифей української прози. Нарис творчості Панаса Мирного. — Київ, 1967. — С. 31; Грищай М. Панас Мирний: Нарис життя і творчості. — Київ, 1986. — С. 92, 93.

²⁷⁸ Віктор Бер. Засади поетики (Від «Ars poetica» Є. Маланюка до «Ars poetica» доби розкладеного атома) // МУР. Збірники літературно-мистецької проблематики. — Мюнхен; Карльсфельд, 1946. — 36. I. — С. 10—11.

²⁷⁹ Стещенко І. Панас Мирний співець «лиха давнього й сьогочасного» // Літературно-науковий вісник. — 1914. — Т. LXVI. — Кн. VII—VIII. — С. 64. Інші коментатори також підкреслювали, що Мирний «увесь час ніби відчуває себе істориком соціального життя» [Якубський Б. Вступна стаття // *Мирний П., Білик І.* Хіба реуть воли, як ясла повні? Роман на 4 частини. Вид. 3-є / Редакція та вступна стаття Б. Якубського. — Київ, 1929. — С. X], «письменником-соціологом» [Ткаченко І. Панас Мирний // *Панас Мирний (Рудченко)*. Повісті й оповідання / Редакція, вступна стаття та примітки Ів. Ткаченка. Вид. 2-е. — Харків, 1929. — Т. I. — С. 28], вигідно вирізняється на тлі сучасників «саме соціальним характером своєї творчості» [Кирилюк Є. Панас Мирний. — Харків, 1930. — С. 67].

посутньо зумовлене якраз Дарвіном. Відгомін дарвінізму можна добачити, наприклад, у міркуваннях письменника про природу мови²⁸⁰, а найперше в уявленні деяких його персонажів про те, що людське життя — це, як каже «матеріаліст» Печариця в комедії «Перемудрив», «довічне борюкання одного з другим» (т. 6, с. 109). Очевидно, соціал-дарвінізм Мирний знав у версії дуже популярного англійського філософа й соціолога Герберта Спенсера, який уважав, що трьома чинниками соціального прогресу є «природний добір», «боротьба за існування» та «виживання найсильнішого», коли «вищі форми поширюються за рахунок нижчих»²⁸¹. У своєму «голому» вигляді ця доктрина постає перед читачем в оповіданні «Народолубець», де головний герой Петро Шатай-Мотай співає справжню осанну Дарвіновій теорії «боротьби за життя»: «Така-то боротьба за життя!.. Слава Дарвіну, що він зірвав з наших очей романтичну пов'язку і вказав на прямий шлях — души, а то тебе задушать!..» (т. 4, с. 102). Красу світу, високі почуття, моральні принципи, зрештою, віру в Бога герой Мирного бере всього лиш за «романтичну» полуду, котра прикриває біологічну боротьбу за існування — усеосяжну війну всіх проти всіх. Хоч, зрештою, він розуміє, що «людкість людини» навряд чи виявляється у цій «боротьбі за право на насущник». «А серце де? А душа де? — думає він. — Хіба і вони поводяться тим же законом? Трохи лиш чи не в цьому і вся людкість людей? Їх поривання тільки й скрашають життя, не роблять його зовсім схожим на життя звірів...» (т. 4, с. 103).

²⁸⁰ Грицютенко І. Мова та стиль художніх творів Панаса Мирного («Хіба ревуть воли, як ясла повні?»).— Київ, 1959.— С. 11. Слід зазначити, що дарвінізм буде зринати в міркуваннях про ество мови ще й значно пізніше. Наприклад, Роман Смаль-Стоцький 1936 року писав: «...В ділянці мови, почавши від слова та його форм, далі серед синтаксичних груп — цілих фраз, і нарешті серед цілих наріч та говорів, іде безнастанна боротьба за існування» [Смаль-Стоцький Р. Українська мова в Советській Україні (матеріяли й завваги).— Варшава, 1936.— С. 12].

²⁸¹ Спенсер Г. Синтетическая философия. В сокращенном изложении Говарда Коллинза.— Киев, 1997.— С. 422.

Оця, як казав Драгоманов, «хвиля матеріалістичних і соціалістичних думок»²⁸² ішла в Україну здебільшого від «російських соціалістів, або ліпше народників, *vulgo* нігілістів»²⁸³, і справила помітний вплив на творчість багатьох українських письменників — сучасників Мирного. Іноді той вплив міг бути навіть вирішальним. Наприклад, Роберт Плен, мавши на те вагомні підстави, писав, що у Винниченковій «Чесності з собою» «на кожному кроці вплив не української своєрідності, а російського нігілізму»²⁸⁴. Звісно, справа тут не така проста, як може попервах здатися, адже той-таки Винниченко чудово розумів західне коріння російського нігілізму²⁸⁵, різко критикував теорію та практику Леніна — прямого спадкоємця традицій нігілізму — саме за «нечесність з собою»²⁸⁶, а водночас чимало взяв у філософів на взір Шопенгауера. Та, в усякому разі, вкрай ризиковані експерименти Винниченка

²⁸² Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.— Київ, 1970.— Т. 2.— С. 13.

²⁸³ Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867—1877) // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.— Київ, 1970.— Т. 2.— С. 186.

²⁸⁴ Плен Р. Естетично-критичні замітки до твору Осипа Турянського «Поза межами болю» // Турянський О. Поза межами болю: картина з безодні.— Відень; Чикаго, 1921.— С. XLIII. Згадаймо, як Віктор Андрієвський, почувши в Києві під час Української Революції брудні анекдоти про «товарища Володю» та «товарища Розу Ліфшиц», тобто про Винниченка та його дружину, зауважив: «Винниченко може сам подякувати собі: се продукт його творчості, вихованці його пролетарської школи і послідователі його пролетарського світогляду та його пролетарської моралі» [Андрієвський В. З минулого. Т. II. Від Гетьмана до Директорії.— Ч. 2: Директорія.— Берлін, 1923.— С. 69].

²⁸⁵ Це засвідчують, зокрема, Винниченкові міркування щодо ества російського анархізму та футуризму, висловлені 1916 року в статті «Петродактили» [див.: Винниченко В. Публіцистика.— Нью-Йорк; Київ, 2002.— С. 44].

²⁸⁶ Див.: Винниченко В. Щоденник.— Едмонтон; Нью-Йорк, 1983.— Т. 2: 1921—1925.— С. 284. Слід сказати, що сам Ленін, як свідчить його лист до Інеси Арманд від травня 1914 року, знав винниченківську ідею «чесності з собою» і навіть мав намір обговорити її в пресі [див.: В. І. Ленін про Україну: У 2 ч.— Київ, 1977.— Ч. I: 1893—1917.— С. 474].

з традиційною мораллю, його провокативне «опрощення» священних сюжетів (чого варті хоч би розмови про сексуальні стосунки між Христом, Марією та Мартою²⁸⁷), політичний радикалізм і безберегі міленарні фантазії мають дуже характерний нігілістичний присмак і цілком природні для духовної атмосфери Російської імперії другої половини ХІХ — початку ХХ століть²⁸⁸.

Нігілізм, поза сумнівом, не залишив байдужим і Панаса Мирного. Принаймні роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» коментатори не раз і не два пробували розглядати в контексті російської нігілістичної «літератури запитань», тобто таких творів, як «Кто виноват?» Герцена, «Что делать?» Чернишевського, «Кому на Руси жить хорошо?» Некрасова²⁸⁹. Зрештою, уже років із чотирнадцяти Панас Рудченко був читачем «Современника» й «Отечественных записок» — цих, сказати б,

²⁸⁷ Див.: Винниченко В. Щоденник.— Едмонтон; Нью-Йорк, 1983.— Т. 2: 1921—1925.— С. 385.

²⁸⁸ Цікавою в цьому сенсі є характеристика Винниченка, яку дав свого часу Володимир Дорошенко. Назвавши Винниченка «найвизначнішим сучасним українським письменником», Дорошенко каже далі таке: «Він вніс у нашу літературу невичерпний запас молоді, животворної енергії, революційного розмаху. Він влився в неї буйним весняним потоком, що всіх захоплює і пориває з собою. Коли б ми хотіли шукати порівняння, то сміло могли б порівняти Винниченка з революціонером російської літератури М. Горьким, котрого він нагадує не лиш у своїх первісних творах, а в великий мірі і пізніших» [Дорошенко В. Українство в Росії. Новітні часи.— Відень, 1917.— С. 45—46].

²⁸⁹ Див.: Пивоваров М. Панас Мирний.— Київ, 1952.— С. 57—58; Сиваченко М. Історія створення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» З творчої лабораторії Панаса Мирного та Івана Білика.— Київ, 1957.— С. 268. Слід підкреслити, що цей контекст є для роману цілком природний. Свого часу Марія Беренштам-Кістяківська згадувала, що в київських гуртках самоосвіти 1880—1890-х років ходили по руках списки книжок, які варто читати. У тих списках «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» фігурує поруч із «Что делать?» Чернишевського та «Кто виноват?» Герцена [Беренштам-Кістяковська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та початку 1890-их років // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початку ХХ століття / Під ред. акад. Михайла Грушевського.— Харків; Київ, 1928.— Кн. 3.— С. 220].

«друкованих органів» російського нігілізму. Так, 3 травня 1865 року він нотує у своєму щоденникові: «Сьогодні дочитував в “Отечественных записках” за січень статтю “Мнение Бокля за Джона Милля”»²⁹⁰ (т. 7, с. 303). Серед тих російських радикалів, що їх особливо шанував Мирний, на першому місці стоїть, безперечно, Микола Чернишевський. Коментатори часом навіть казали про те, що саме «Чернишевський був найулюбленішим письменником Панаса Мирного», а його думки можна вважати чи не «головним ідейним джерелом» світогляду нашого автора²⁹¹. Ідеться передовсім про роман Чернишевського «Что делать?»²⁹². Справді, Панас Рудченко прочитав цей твір десь одразу ж після його публікації на сторінках «Современника». У щоденнику він згадує про нього 26 квітня 1865 року (т. 7, с. 299), а Іван Білик писав про свої враження від «Что делать?» іще в червні 1863 року²⁹³. Вплив роману Чернишевського можна добачити і в тому, як Мирний змальовував радикально налаштовану інтелігенцію, так званих «нових людей» (наприклад, Жук деякими своїми

²⁹⁰ Ідеться про статтю «Мнение Бокля о сочинениях Милля (о философии, политической экономии, о труде, капитале, религии и других учительных предметах)» [Отечественные записки.— 1865.— Т. CLVIII.— С. 117—138, 716—741].

²⁹¹ Євдокименко В. Суспільно-політичні погляди Панаса Мирного.— Київ, 1955.— С. 21, 7; пор.: Ткаченко І. Панас Мирний // *Панас Мирний (Рудченко)*. Повісті й оповідання / Редакція, вступна стаття та примітки Ів. Ткаченка. Вид. 2-е.— Харків, 1929.— Т. I.— С. 20. У цьому Панас Мирний був далеко не одинокий серед українських письменників. Досить пригадати хоч би той пієтет, з яким ставився до Чернишевського Павло Грабовський, чия надрукована 1895 року в часописі «Житє і слово» стаття «Микола Гаврилович Чернишевський» завершується такими словами: «Людина — гідна подиву, приклад — гідний наслідування! Тож пильніше звернімо свої зори! З почуттям шаноби та побожності згадаймо небіжчика!» [Грабовський П. Вибрані твори: У 2 т.— Київ, 1985.— Т. 2.— С. 81].

²⁹² Сиваченко М. Історія створення роману «Хіба режуть воли, як ясла повні?» З творчої лабораторії Панаса Мирного та Івана Білика.— Київ, 1957.— С. 8, 25; Сиваченко М. Корифей української прози. Нарис творчості Панаса Мирного.— Київ, 1967.— С. 12.

²⁹³ Черкаський В. Художній світ Панаса Мирного.— Київ, 1973.— С. 22.

рисами нагадує Рахметова²⁹⁴), і в утопічному суспільному ідеалі, і в підході письменника до питання жіночої емансипації²⁹⁵. Крім того, ремінісценції четвертого сну Віри Павлівни — цієї «першої белетристичної популяризації соціалістичного ідеалу» в російській літературі²⁹⁶ — можна помітити в міркуваннях Петра Телепня, а також у передсмертному сні Христі (роман «Повія»)²⁹⁷. Та, мабуть, найвиразніше вони проступають у картині майбутнього, змальованій Мирним у новелі «Сон», яку письменник створив через чотири десятиліття після прочитання роману Чернишевського (на початку ХХ століття цей роман, за словами Лесі Українки, був уже «сильно призабутий»²⁹⁸). «Такий перегук у деталях, — зазначав Віталій Черкаський, — промовисте свідчення, як глибоко ввійшов у свідомість твір, прочитаний ще підлітком»²⁹⁹.

Крім ідей Чернишевського, Панас Мирний віддав данину й «реалізму» Дмитра Писарева. Звісно, він був далекий від думки, що естетика має розчинитися «у фізіології та гігієні»³⁰⁰, але писарівський утилітаризм у творах Мирного час від часу дає про себе знати. Його прихильниками є, скажімо, Голуб —

²⁹⁴ Див.: Білецький О. Панас Мирний // *Панас Мирний*. Твори: В 5 т.— Київ, 1954.— Т. 1.— С. 34; Крутікова Н. Роман «Що робити?» і образи «нових людей» в українській прозі 60—80-х років ХІХ століття // М. Г. Чернишевський і українська література: Збірник статей.— Київ, 1978.— С. 127—129; Грицай М. Панас Мирний: Нарис життя і творчості.— Київ, 1986.— С. 97.

²⁹⁵ Див.: Євдокименко В. Суспільно-політичні погляди Панаса Мирного.— Київ, 1955.— С. 21.

²⁹⁶ *Леся Українка*. Твори.— Київ, 1930.— Т. ХІІ: Статті / За заг. ред. Б. Якубського.— С. 63.

²⁹⁷ Див.: Білецький О. Панас Мирний // *Панас Мирний*. Твори: В 5 т.— Київ, 1954.— Т. 1.— С. 30; Пивоваров М. Майстерність психологічного аналізу (роман «Повія» Панаса Мирного).— Київ, 1960.— С. 111; Грицай М. Панас Мирний: Нарис життя і творчості.— Київ, 1986.— С. 133.

²⁹⁸ *Леся Українка*. Твори.— Київ, 1930.— Т. ХІІ: Статті / За заг. ред. Б. Якубського.— С. 60.

²⁹⁹ Черкаський В. Художній світ Панаса Мирного.— Київ, 1973.— С. 23.

³⁰⁰ Писарев Д. І. Разрушение эстетики // Писарев Д. І. Литературная критика: В 3 т.— Ленинград, 1981.— Т. 2.— С. 333.

герой незавершеного оповідання «Народолюбець»,— який схильний судити про літературу не з погляду естетики, а з погляду «користі, яку приносе громаді той або інший письмен...» (т. 4, с. 99), Жук, котрий не бачить «справжнього діла з письменства», трактує його всього лиш як панські грашки (т. 1, с. 111). «Руйнування естетики» актуальне й для персонажів драми «Не вгашай духу!», де радикал Гуня, нав'язуючись до приписуваної Писареву фрази «Сапоги вище Шекспира», каже: «А навіщо воно [мистецтво] здалося? По боку його! Писарев давно вже сказав: краще пара чобіт, ніж увесь Шекспір» (т. 6, с. 427). Зрештою, якийсь відгомін писарівських ідей можна додати і в самого Мирного. Принаймні 1889 року в листі до Олександри Шейдеман він писав, що хоч і любить поезію, особливо ліричну, але не визнає за нею «общественного значення» (т. 7, с. 373). Слід зазначити, що в цьому сенсі Мирний іде вслід за Біликом, у чиїх міркуваннях «літературна писарівщина» з її нехиттю до естетики виразно вчувається: «А про естетику — хай собі нею той забавляється, кому більше робити нічого, або хто більше нічого робити не вміє»³⁰¹.

Отже, для Мирного багато важать ідеї Дарвіна, Бокля, Мілля, Чернишевського, Писарева та інших. Але тут зринає одна колізія: матеріалізм, еволюціонізм та інші поширені на той час «секулярні міфологеми» часто-густо вступали в явну суперечність із народно-релігійним світоглядом. Промовистим тут є душевне сум'яття головного героя оповідання «П'яниця». Цьому доброму тихому чоловікові надзвичайно подобалось небо, тож він удень і вночі дивився на нього. «Наука,— каже оповідач,— його денні і нічні світила зводила на здоровенні мертві гала, котрі, як коні на корді, знай, ходять, знай, крутяться кругом сонця, а людські перекази, Святе Письмо видавали їх то за праведні душі, янголячі очиці, то за красу світову, котрою оповив себе величний світотворець» (т. 1, с. 39). Герой Мирного, сказати б, «розп'ятий» між вірою («серцем»), чийм

³⁰¹ Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 49.

уособленням є народно-релігійний світогляд, та розумом, що його представляє позитивістська наука (саме опозиція віри та розуму стане основною темою містерії «Спокуса»). «І наука все те доводила розумно, з доказами, та серце не хотіло тому йняти віри, не хотіло ламати ту чудовну оману, ту фантастичну облуду, ті Святого Письма перекази, переіначені у народній перемові, котрі він чув з самого малу, котрі стільки раз здіймали думки у його дитячій головоньці, будячи в серці то страх перед Бозею, то відряду перед янголятами... “Ох, ні,— промовляв він сам до себе,— щось тут та не так... Щось інше... Невже на тому просторому синьому небесному шатрові одні мертві гала?... Ні, ні... Я хочу тебе зрозуміти, німа німото, я хочу розгадати твоє мовчання!”» (т. 1, с. 39). Герой Мирного не може розв'язати питання віри та розуму так просто, як розв'язував його, наприклад, Михайло Драгоманов: «Что-нибудь одно: или астрономия, или Иисус Навин, или геология или Мойсей, или физика, или хождение по водам, или физиология, или воскресение мертвых...»³⁰².

Ця колізія між вірою та розумом була для Мирного неунікненою бодай тому, що він іще з юності звик розглядати народ ледь не в ролі справжнього божества. Ідеться і про зовнішні прояви цього культу, скажімо, про те, що, коли Мирному було десь років із двадцять, він ходив вулицями Миргорода в народному вбранні, чим шокував своїх знайомих³⁰³, і про його глибокий інтерес до українського фольклору та етнографії (в особистій бібліотеці Мирного було чимало книг з української фольклористики³⁰⁴), і про те, що він так само, як, приміром, Нечуй-Левицький (згадаймо хоч би статтю «Сьогочасна часописна мова на Україні» з нищівною критикою

³⁰² Драгоманов М. Третій лист Українця до редакції «Друга» // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.— Київ, 1970.— Т. 1.— С. 418.

³⁰³ Черкаський В. Панас Мирний. Біографія.— Київ, 1973.— С. 88.

³⁰⁴ Нудьга Г. Мирний у Полтаві // Літературна критика.— 1940.— № 10.— С. 71.

мовної практики Миколи Вороного, Гната Хоткевича, Лесі Українки, Миколи Чернявського та інших модерністів³⁰⁵), терпіти не міг чужих слів у мові українських письменників. Так, у творах Коцюбинського Мирному не імпонували «додатки від самого автора таких словечок, яких народ не вживає, як-от “нерви”, “енергія” і другі» (т. 7, с. 467). На його думку, це не народна мова, а «вінегрет Тредьяковського» (т. 7, с. 468). Так чи ні, Мирний «в жодному разі не належить до революціонерів мови»³⁰⁶ — він прагне говорити тільки по-народному. І це бажання письменника інколи може набувати навіть форми мовного натуралізму, про що свідчать, зокрема, суржикові партії Феньки (комедія «Згуба»), з такими пареміями, як: «Не чіпляйтеся, мусью, бо очі заплюю!» (т. 6, с. 203), «...не vzdьоргувало на молоці, не будеть vzdьоргувать і на сироватці»³⁰⁷ (т. 6, с. 189) тощо. Загалом беручи, приказки та прислів'я, поруч із порівняннями, є найулюбленишим прийомом Мирного — в одному тільки романі «Хіба ревуть воли...» Борис Якубський нарахував їх близько трьох сотень³⁰⁸. Мирний ще в юності розглядав приказки та прислів'я як важливе джерело вивчення

³⁰⁵ Див.: *Нечуй-Левицький І.* Сьогочасна часописна мова на Україні // Україна.— 1907.— Т. I.— Янв.— С. 1—49; Февр.— С. 183—237; Март.— С. 280—331. Прикметно, що в іншій своїй праці — «Криве дзеркало української мови» — Нечуй-Левицький протиставить мовній практиці галичан, зокрема, Михайла Грушевського, мову творів Мирного: «Щоб вивчитись гаразд української мови, треба їхати не в Львів, а на села на Україні, або читати народні пісні та вчить напам'ять прозу Куліша або Панаса Мирного» [*Нечуй-Левицький І.* Криве дзеркало української мови.— Київ, 1912.— С. 31—32].

³⁰⁶ *Якубський Б.* Вступна стаття // *Мирний П., Білик І.* Хіба ревуть воли, як ясла повні? Роман на 4 частини. Вид. 3-є / Редакція та вступна стаття Б. Якубського.— Київ, 1929.— С. XXVIII.

³⁰⁷ Це — спотворене прислів'я: «Коли не було (добре) на молоці, а на сироватці не буде» («Як спарився на молоці, тади на сироватку будеш дуть») [Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. В. Марковича та інших / Уклад М. Номис.— Київ, 1993.— С. 268, 274].

³⁰⁸ *Якубський Б.* Вступна стаття // *Мирний П., Білик І.* Хіба ревуть воли, як ясла повні? Роман на 4 частини. Вид. 3-є / Редакція та вступна стаття Б. Якубського.— Київ, 1929.— С. XXX.

народного світогляду, збирав їх, із захватом відгукувався про збірник Матвія Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (т. 7, с. 301), сам залюбки вживав їх у своїй мові. Так, на пропозиції виїхати з Полтави, щоб обійняти якусь високу посаду, письменник відповідав: «Нікуди я з Полтави не поїду! Нащо мені шукати іншого, коли мені й тут добре?» — і додавав старовинну приказку: «Славні бубни за горами!»³⁰⁹ (інакша версія: «Хороші бубни за горами, а зблизька шкуратяні...» — т. 1, с. 334; т. 6, с. 469), яку свого часу занотував іще Климентій Зіновійв³¹⁰, а Сковорода вжив в одному зі своїх перекладів³¹¹. Зважаючи на те, що приказки та прислів'я однаково рясно зринають як у власне авторській мові, так і в мові персонажів, Мирний створює «враження, нібито не письменник говорить, висловлює присуд свій, а сама народна мудрість»³¹², тобто стає свого роду транслятором народного світогляду. Крім того, симетричність структури паремій, а також характерні для них алітерації, асонанси й рими перетворюються на важливий чинник ритміки мирнівської прози. Те саме слід сказати й про епітети. Попри те, що вони можуть мати виразне книжне підложжя,— починаючи від Шевченкового «лани широкополі» (т. 1, с. 261) й закінчуючи такими «гомерівськими» окресленнями, як «війнолюбивий час» (т. 1, с. 164), «сіронепрозорі очі» (т. 1, с. 378), або ефектними тавтологічними конструкціями на взір «блакитна блакитність неба» (т. 3, с. 275),— здебільшого це фольклорні «постійні епітети»³¹³. З фольклорної топіки за-

³⁰⁹ Корсунський М. Панас Якович Рудченко (Панас Мирний), як службовець, громадянин і людина. Знадоби до загальної характеристики (З власних споминів) // Червоний шлях.— 1927.— № 7—8.— С. 239.

³¹⁰ Див.: Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті.— Київ, 1971.— С. 247.

³¹¹ Див.: Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / За ред. проф. Леоніда Ушкалова.— Харків, 2010.— С. 1007.

³¹² Якубський Б. Вступна стаття // Мирний П., Білик І. Хіба реуть воли, як ясла повні? Роман на 4 частини. Вид. 3-є / Редакція та вступна стаття Б. Якубського.— Київ, 1929.— С. XXVIII.

³¹³ Там само.— С. XXVII.

звичай походять і мирнівські порівняння. Та навіть славнозвісний «біографізм» Мирного, тобто його звичка розповідати про родовід свого героя *ab ovo*³¹⁴, до третього або й до четвертого коліна,— це суто народний спосіб сприйняття й оцінювання людини, такий собі міфологічний за своїм еством пошук «архе».

Словом, у своїй творчості Панас Мирний намагався ні на крок не відступати від засад народного світогляду. Ще Василь Горленко підкреслював, що Мирний «проникнут народним мировоззренням»³¹⁵, а Віталій Черкаський згодом прямо скаже: «...Прагнення подивитись на те чи інше явище очима народу, орієнтація на народну оцінку стане з юнацьких літ і аж до самої смерті творчою манерою письменника»³¹⁶. Недаром свої твори Мирний розглядав у дусі характерного для народництва «ототожнення літератури з фольклором»³¹⁷, тобто як безпосереднє продовження уснопоетичної традиції, спробу додати «свого чого-небудь» до народних казок, легенд, пісень тощо (т. 7, с. 287). Тим паче, що, на його думку, час народної творчості минув, «натомість повинні освічені та талановиті люди надійти з своєю допомогою» (т. 7, с. 426). Таким чином він трактував і творчість свого кумира Шевченка — роман «Хіба ревуть воли...» в автографі має присвяту: «На вічну пам'ять першого з зрячих Кобзарів Тараса Григоровича Шевченка»³¹⁸. У всякому разі, світоглядні питання Панас Мирний волів розв'язувати на ґрунті «народної філософії».

Поняття «народна філософія» (*Volkphilosophie*) з'явилося в українській літературі в 1860-х роках. Так, 1867 року Євген

³¹⁴ Від яйця (*лат.*).

³¹⁵ Горленко В. «Повія». Роман П. Мирного. Частина перша // Слово і час.— 1993.— № 1.— С. 20.

³¹⁶ Черкаський В. Панас Мирний. Біографія.— Київ, 1973.— С. 73.

³¹⁷ Костецький І. Тобі належить цілий світ: Вибрані твори / Видання підготував Марко Роберт Стех.— Київ, 2005.— С. 476.

³¹⁸ Сиваченко М. Історія створення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» З творчої лабораторії Панаса Мирного та Івана Білика.— Київ, 1957.— С. 268.

Згарський надрукував у часописі «Правда» статтю «Народна філософія, списана по народним пословицям і приповідкам»³¹⁹, а трохи згодом гегельянець Клим Ганкевич зробив це поняття композиційним принципом своєї книги «Grundzüge der slavischen Philosophie» («Нариси слов'янської філософії») — першої спроби синтетичного викладу слов'янської, зокрема й української, філософської традиції. Ганкевич поділив післякантівську філософію у слов'ян на «фахову», тобто університетську, і «народну», тобто ту, що віддзеркалена в уснопоетичних пам'ятках: піснях, легендах, переказах, приказках та прислів'ях. При цьому, покликаючись на фольклористичні матеріали Куліша, Головацького, Нечуя-Левицького, Номиса й інших, Ганкевич відзначав, що «серед слов'ян жоден народ не годен дорівнятися українцям, коли йдеться про багатство народної філософії»³²⁰.

Про те, що саме українська «народна філософія» мала для Мирного вирішальне значення, може, найкрасномовніше свідчить його лист до Віктора Василенка від 14 січня 1895 року, в якому він писав про тривалу недугу своєї дружини: «...То не життя було, а одна мука, одна пекуча туга! Часто я думав: задля чого це все? кому потрібно, і нащо здалося отак мучити чоловіка! І — похвалюся вам — не раз я гадав, що це кара за те, щоб не принадувався чоловік до чого-небудь одного, не віддавався йому всюю своєю душею і серцем. І справді: якби я не кохав своєї жінки, не піклувався про своїх дітей, — хіба б я мучився отак?... Одна огидливість не привертала мене до сії думки. Я казав сам собі: то так роблять одні бездушні люди; ті нащадки Епікурея, хто бажа тільки ласощів та веселощів

³¹⁹ Працею Згарського дуже цікавився Драгоманов. «NB. Як вийде з печаті “Народня руська філософія” Згарського [вона друкувалася окремою книжкою в Коломиї.— Л. У.],— писав він Мелітонові Бучинському 25 грудня 1872 року,— то вишліть мені два екземпляра для мене і Веселовського» [Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871—1877 / Зладив М. Павлик.— Львів, 1910.— С. 236].

³²⁰ *Hankiewicz C. Grundzüge der slavischen Philosophie.*— Rzeszów, 1873.— S. 45.

від життя. Наш народ інше дума; він каже: життя — довга нива, коли пройдеш її — не раз поколешся. За оті колючки на моїй ниві я приймав і свою пригоду» (т. 7, с. 418). Мирнівська відраза до «епікурейства» та його апеляція до народного світогляду змушує пригадати Володимира Винниченка, для якого саме Епікур був чи не найбільшим авторитетом у ділянці філософії. 25 березня 1924 року він занотував у своєму щоденникові: «Щастя, на думку Шопенгауера, полягає у відсутності страждання. Але це саме, власне, казав і Епікур, великий оптиміст, немовби цілковита протилежність Шопенгауерові. Його атараксія по суті нічим не відрізняється від нірвани Шопенгауера. “Мудрий є артист життя” — вираз Епікура. А Шопенгауер дає докладні вказівки, як робити своє життя щасливим...»³²¹. Оцей епікурівсько-шопенгауерівський «артистизм життя», сповідуваний одним із найяскравіших представників українського модернізму, був для Панаса Мирного цілком чужий, бо на ділі означав не так «атараксію» чи «нірвану», як отримання життєвих «ласощів та веселощів», найперше сексуальних (недаром ледь не на кожній сторінці Винниченкового щоденника зринають слова «малюна», «дьона» й «чи», тобто пеніс, вагіна й коїтус, та описи таких розваг, як залицяння до жінок, лапання, мастурбація, стриптиз тощо).

На ґрунті української «народної філософії» Панас Мирний розв’язував світоглядні питання також і у своїй творчості. Якщо Мирного й можна, услід за Іваном Грицютенком, назвати «великим мислителем»³²², то це був великий мислитель української «народної філософії». На користь такої думки промовляє передовсім магістральний сюжет усієї творчості Мирного, без якого світ ідей та образів нашого письменника годі уявити: боротьба Правди з Кривдою. Як підкреслював Сергій Єфремов, «до всіх своїх творів Мирний сміливо міг би

³²¹ Винниченко В. Щоденник.— Едмонтон; Нью-Йорк, 1983.— Т. 2: 1921—1925.— С. 317.

³²² Грицютенко І. Мова та стиль художніх творів Панаса Мирного («Хіба ревуть воли, як ясла повні?»).— Київ, 1959.— С. 10.

взяти епіграфом... крик народної душі: “Нема в світі Правди, Правди не зискати”, бо всі вони дають ту чи іншу ілюстрацію до цього висновку з народного світогляду»³²³. При тому Єфремов був схильний трактувати цю настанову як вияв «принципального песимізму» письменника. «Виставляючи одним з найдужчих постулатів людської природи шукання правди,— зазначав він,— Мирний і сам наче доходить до зневіря, чи й може взагалі вона бути на цьому світі. Боротьба персоніфікованої Правди з Кривдою (“Казка про Правду та Кривду”) кінчається не тільки повною фактичною перемогою останньої, але й принципіально, на майбутні часи не кидає жодного місця ілюзіям»³²⁴. А далі, зацитувавши прикінцеві рядки «Казки про Правду та Кривду» (у відповідь на питання: чи Правда одоліє коли Кривду? — бабуся тільки мовчки схилила голову), Єфремов каже так: «Це вже повна безнадія, принципіальний якийсь песимізм. Не диво, що й малюнки життя на ґрунті такого песимістичного світогляду виходять темними...»³²⁵.

Справді-бо, читач творів Панаса Мирного не може не звернути увагу на їхній украй похмурий колорит. Наприклад, безпросвітним мороком оповита «Повія». «Тільки раз, в першій главі,— писав Василь Горленко, маючи на увазі картину різдвяної ночі,— рассеивается немного этот мрак»³²⁶. Навіть яскраві «протоімпресіоністичні» пейзажі етюдю «Серед

³²³ Єфремов С. Історія українського письменства. Вид. 4-е.— Київ; Ляйпціг, 1919 [Вецляр, 1924].— Т. II: Від Т. Шевченка по початок 1920-их років.— С. 173.

³²⁴ Там само.— С. 171.

³²⁵ Там само.— С. 172; пор.: Стешенко І. Панас Мирний співець «лиха давнього й сьогочасного» // Літературно-науковий вісник.— 1914.— Т. LXVI.— Кн. VII—VIII.— С. 83—84; Дорошкевич О. Підручник історії української літератури. Вид. 3-є (стереотипне).— Київ, 1927.— С. 143; Ткаченко І. Панас Мирний // Панас Мирний (Рудченко). Повісті й оповідання / Редакція, вступна стаття та примітки Ів. Ткаченка. Вид. 2-е.— Харків, 1929.— Т. I.— С. 36—37.

³²⁶ Горленко В. «Повія». Роман П. Мирного. Частина перша // Слово і час.— 1993.— № 1.— С. 20.

степів» годні викликати «глибоко гнітючий настрій»³²⁷. Один зі знайомих Мирного якось згадував, що письменник завжди одягався в одягу темного кольору, яку доповнював неодмінний чорний парасоль³²⁸. Мабуть, таку саму «одягу» темного, сумовитого кольору він накидав і на весь світ. Принаймні Іван Грицютенко заперімітив, що серед кольористичних означень роману «Хіба ревуть воли...» превалюють два: «чорний» та «темний»³²⁹. Власне кажучи, за моїми підрахунками, епітети з основою «чорн-» зустрічаються в тексті роману 120 разів, а епітети з основою «темн-» — 82 рази. Тим часом слова на позначення чогось «приємного, радісного, безжурного, веселого... не тільки не створили домінуючої тональності в романі, вони не стали стилістично виразною групою навіть в тих чи інших локальних частинах розділів, крім, можливо, вступного розділу “Польова царівна” — найменшого за розміром...»³³⁰. За моїми підрахунками, епітетів з основою «ясн-» у романі є 33, а з основою «світл-» нема жодного. Це означає, що «темні» барви майже в сім разів перевершують тут «світлі». Зрештою, і для інших творів Мирного, як стверджував Віталій Черкаський, характерна похмура тональність, оскільки на передньому краї в них перебувають три епітети: «лихий», «темний», «кривавий». «Саме ці барви,— каже коментатор,— найактивніше працюють на ідейний зміст творчості класика»³³¹. Те саме засвідчують і мирнівські інтер'єри, в яких «переважають картини, де сум закладений в самих речах»³³². Не говоримо вже про те, що майже всі твори письменника мають трагічний

³²⁷ Рублевська Л. Пейзаж у прозі Мирного // Життя й революція.— 1930.— Кн. IV (Квітень).— С. 165.

³²⁸ Корсунський М. Панас Якович Рудченко (Панас Мирний), як службовець, громадянин і людина. Знадоби до загальної характеристики (з власних споминів) // Червоний шлях.— 1927.— № 7—8.— С. 239.

³²⁹ Грицютенко І. Мова та стиль художніх творів Панаса Мирного («Хіба ревуть воли, як ясла повні?»).— Київ, 1959.— С.100.

³³⁰ Там само.— С. 103.

³³¹ Черкаський В. Художній світ Панаса Мирного.— Київ, 1973.— С. 290.

³³² Там само.— С. 178.

фінал. Словом, Мирний мав звичку брати людське життя з його «темного» («лихого») боку. Так, у «Повії» він повсякчас підкреслює, що життя повертається до Христі «страшною стороною», «непривітним боком», «гострим ребром» тощо. Може, якраз тому в творах Мирного раз по раз зринають варіації на тему Vanitas. Письменник заводить розмову то про марність житейських клопотів і вічну ніщоту («Куди люди плетуться, піднявши такий страшенний гвалт?.. Туди, де ніщо, в вічне забуття, в вічний морок, темноту...» — т. 4, с. 104—105), то про те, що життя — це сон («То був страшний сон з видющими очима; живий сон з сонною душею...» — т. 1, с. 87), то про людину, як нікчемну порошок, загублену в безмірі космосу («Що ж ти таке тут, пилино світова, царю земний — чоловіче? Коли твій розум не збагне того світового простору, твої очі не проглянуть його пустоти, твоя думка не досягне його краю, скажи ж мені, що ти таке з своїми високими думками, з своїм гордовитим розумом? Куди ти пнешся з ними, куди лізеш?.. Оханися та кругом себе обдивися! Та земля, що твоє життя зародила, вона його й розорить, зігне його болістями, підкосить хворобами, знищить смертю! “Земля еси — і в землю підеш”³³³, і твій гордий розум-мозок виточить гидкий черв’як, що ти його за свого життя топтав ногами. Що ж ти за цар такий, скажи мені?» — т. 1, с. 331), то про ілюзорність земних насолод і радощів, мовляв, не рушмо закоханих, нехай вони впиваються собі тим оманливим почуттям, бо потім, «коли прийдуть довгі безсонні ночі праці, болісні та крикливі діти та злиденні недостачі, коли життя поверне з весни та на зиму,— сама тая омана спаде і світ ясний стане тюрмою, политою слізьми, потім та кров’ю, і люди — тіньми муки та горя, перебродячими ту річку сліз, поту та крові» (т. 4, с. 70).

Отже, світ — це в’язниця, а земне життя — «долина сліз», чи то пак «річка сліз, поту та крові», через яку бреде стражденний пілігрим. Чи ж дивина, що й сам письменник, і його

³³³ Цитата з Книги Буття 3: 19.

герої ладні з радістю покинути цей світ? Ось помирає хрещеник Панаса Мирного, який прожив на білому світі всього кілька місяців, і двадцятилітній письменник 17 лютого 1870 року робить у своєму щоденникові таку нотатку: «Іди собі, мале дитя, у сиру землю, поки не зазнало лиха, іди малим — і краще, і легше: невелика користь, невелика й утрата!» (т. 7, с. 313). А ось оповідач роману «Повія» розказує про почуття матері головної героїні: «Без жалю, без туги, скоріше радіючи, кинула б вона сей світ: такий він їй гіркий та обридлий, темний та непривітний... Там — хоч вічний одпочинок; а тут — ні спочинку немає, ні єдиної одрадісної хвилини...» (т. 3, с. 16). Та й життя самої Христі схоже на справжнє пекло, щоправда, «пекло навиворіт», адже в ньому мучаться праведники, тимчасом як грішники розкошують. Письменник і прямо говорить про «земне пекло» (т. 7, с. 273), і досить часто змальовує похмурі, питома інфернальні картини. Навіть макабричні образи виглядають у прозі Мирного цілком природно. Наприклад, герой оповідання «Народолюбець» уявляє собі народну долю у вигляді потвори, що «заглядає, як сова, у похмурі очі... Страшна вона, тяжка вона, худа, невмита, непричесана, з голодним роззявленим ротом, з блискучими зажерливими очима...» (т. 4, с. 102). Та й «парнаську панночку» Музу Панас Мирний годен змальовувати у вигляді спраглої крові вампіра чи й узагалі якогось некрофілічного монстра. Сповідуючи Білика про свій намір написати драму «Лимерівна», Мирний каже, що його Муза весь час вимагає від нього крові: «И только я ей не подношу этого напитка, она предстает ко мне во всем своем грозном величии, с раздутыми наздрями, горящими глазами и бледная, как призрак, кричит неистово: дай мне пить! Бедная спутница уединения! На этот раз она от опьянения одурела и потребовала не свежей крови, дымящейся еще запахом жизни, а попросила колдунью-воображение вызвать из могил давно почившие трупы и пожелала испить их гнилой жидкости» (т. 7, с. 347). Зрештою, навіть образи-персонажі Мирного інколи нагадують не так живих людей, як алегорію

щойно згаданій долі. Іншими словами, людина у творах письменника раз по раз обертається на якусь інфернальну «тінь», тобто на персоніфікацію пекельних «мук та горя». Саме такими постають двійко улюблених героїв Мирного: розбишак-«халамидник» і повія-«боска»³³⁴. У нарисі «Подоріжжя од Полтави до Гадячого» він змальовує їх так. Халамидник «завсіди обірваний, обшматаний, всього його од горілки роздуло, скалічило; очі, як у божевільного, мутні, болізні, ніс — розбитий, пика — подрапана. Живе він день, зиму й літо геть за городом, у пустці, як звір у берлозі. Спить там він, поки сонце зайде. Як сіло сонце, розправля він тоді свої задерев'янілі ноги і плететься у город...» (т. 2, с. 14). Така сама й боска: «Сидить вона день у свого хазяїна, найбільше жида-шинкаря, і куняє. Пика її споена, висмоктана, у синяках; очі попідпухали. Сидить вона і теж дожидає, поки сяде сонце; а там — причесалася, прибралася, вмилася, вибілилася й понесла своє грішне тіло на широку улицю...» (т. 2, с. 14). Письменника ваблять до себе «люди ночі», котрі «бояться дня, як сови, і чим дужче тікають од ясного світу» (т. 2, с. 15). Його цікавить те, що перебуває на «тіньовому» боці життя й Божого творива. Ось, приміром, «понури та похмурі, німі та мовчазливі» селяни з повісті «Лихо давне й сьогочасне», які «тиняються, як тіні, по горах та байраках, виходять на широкополі лани на пишно-зелені долини не світом білим любоватися, не пісень веселих співати, а віддавати буйному вітрові своє важке зітхання, свої сльози кривні, щоб він, легкокрилий, одніс їх до Господа Бога» (т. 1, с. 261). Ось Христа з роману «Повія» дивиться на свою сплячу матір і думає: «То не мати, то не жива людина, то — виходець з того світу» (т. 3, с. 21). «Виходцями з того світу» письменник

³³⁴ Невідомий подорожанин, який через чверть століття опинився в 1876 році на своїй рідній Полтавщині, писав про цих героїв Мирного так: «Не за великий час у нас вже народився новий тип, найгірший тип городського пролетарія — це “халамидники” й “боски”. Страшний час пережива наш народ» [Л. Л. Дорога по Полтавщині в 1876 р. // Громада. Українська збірка, впорядкована М. Драгомановим.— Женева, 1882.— № 5.— С. 13].

називає також Чіпку та його побратимів (т. 2, с. 219). А ось Петро Телепень із повісті «Лихі люди»: «То не чоловік, а тінь чоловіча слонялася по хаті: їй не було покою на сьому світі, і не приймала її сира земля!» (т. 1, с. 97). Улюблені персонажі Мирного — тіні, бо вони «не від світу сього», хоч і до райських дверей їм часом ой як далеко. Це тіні, що бовваніють на розграні видимого й невидимого світів, маріонетки якогось украй похмурого містеріального сюжету. «Невідцьогосвітність» героїв письменника очевидна. Взяти бодай «безталанну дитину свого віку» (т. 2, с. 26), грабіжника й убивцю Чіпку. Із самого дитинства він був відчужений від людей, бо на селі спершу «питають: чи “чесного” роду? А тоді вже й братаються... Чіпка був “виродок”...» (т. 2, с. 53). Діти не приймали його до себе, і це, звісно, викликало в малій душі неприязнь до людей. А бабусині оповідки (наприклад, про матір, яка прокляла своїх сина й доньку за те, що вони вбили її мужа-ужа, і перетворила сина на соловейка, а донечку — на кропиву) ще більше налаштовували його проти людей, бо то вони «людей — своїх рідних — повернули у все те... І за людей жалкував Чіпка на людей. Здавалися вони йому лихими, недобрими... І прокидалася невеличка злість у його невеличкому серці, росла, виростала — і сторонився він людей далі та далі...» (т. 2, с. 55). Оце розуміння людини як носія світової неправди, поза сумнівом, має в собі щось мізантропічне³³⁵. Неприязнь, недовіра чи навіть ненависть до людей, що перегадом знайде свій вияв у запереченні усталених цінностей і усталеного порядку, з'являється у хлопця змалечку. Зрештою, уже змалечку він був здатен і на дуже неординарні вчинки: досить згадати бодай те, як він повидовбував ножем очі образіві-«бозі», щоб той не бачив, як він крадькома їсть хліб, і не виказав його матері (т. 2, с. 58). Уже в дитинстві, підкреслює Мирний, навряд чи було щось таке, що могло б зупинити Чіпку: «Такому нема на світі нічого такого, чого б він злякався. Ні Бог, ні люди не страшні

³³⁵ Див.: Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 183.

йому... Бог страшний злomu, а Чіпка дума, що він добрий, а лихі люди його дратують...» (т. 2, с. 60).

Відчуженими від світу «тут-і-тепер» постають також самогубця Лія («Жидівка»), каліка Солошка («Палійка»), покритка Варка Луценкова («Лихий попутав»), «лихі люди» Телепень і Жук, повія Христя («Повія»), пропачий пияк Іван Микитович («П'яниця»), чий світогляд є не чим іншим, як відчуттям власної «невідцьогосвітності»: «Як черв'як, заритий під землею, знаходе там свою втіху, а, витягнений на світ білий, болізно в'ється і швидко пропадає, так Іван Микитович почував себе між чужими — кожного боявся, кожного соромився, і тільки дома, на квартирі, він був сам по собі» (т. 1, с. 43). І всі ці самогубці, каліки, повії, покритки, вбивці, п'яниці, революціонери, тобто весь шерег так чи так відчужених од світу людей,— це різні варіанти архетипного образу праведника. Так, Петро Телепень належить до тих, хто заради майбутнього щастя інших людей «зрікаються свого добра, свого роду і йдуть на неминучу погибель...» (т. 1, с. 105). Він чинить так, як чинили колись перші християни, котрі цуралися світу, навіть батька й матері, роздавали своє добро та йшли до пустелі або на смерть. Телепень і справді має за взірць Христа: «У Петра дух захопило у грудях. Шкода йому рідного батька й матері, що зросли у інших установах, вихохалися на інших звичаях... “Что мне и тебе, жено?” — вчувається йому — і носить перед його очима святий образ святого чоловіка» (т. 1, с. 105). Слова Христа, звернені до матері («Глагола ей Иисус: Что есть мнѣ и тебѣ, жено?» — Ів. 2: 4), прямо вказують на те, що глибинний сенс життя цього героя Мирного визначає ідея «*imitatio Christi*»³³⁶. Промовистим є тут і саме прізвище пер-

³³⁶ Наслідкування Христа (*лат.*). Наскільки правдивими були ці душевні терзання героя Мирного, свідчить хоч би лист Ростислава Стеблїна-Каменського, написаний батькам 16 березня 1879 року в тюремній камері: «Милые и дорогие родители! Еще один и, надеюсь, уже последний удар! но если бы мне каким-нибудь способом удалось оправдаться, то, я думаю, что с меня довольно уже жертв, довольно я страдал, уже все искуплено, по крайней мере я так думаю. Но я сознаю, что если, с одной

сонажа — Телепень. Справді, у цьому світі він не тільки небезпечний злочинець, «лиха людина», але також «телепень», тобто «недотепа». І це дуже прикметно, адже ще в одному зі своїх найперших оповідань «Палійка» Мирний ототожнив «недотепність» із праведністю. «По наших селах українських,— каже оповідач, змальовуючи похмуру картину фаталістичного штибу,— багато є таких господарів, тихих, добрих, працьовитих, котрі цілий вік свій у роботі та роботі, руки та ноги спочинку не мають, спина не розгинається ніколи і, не дивлячись на їх каторжну працю, тяжку, облиту і потом і кров'ю, все доля їм не служить, не дбає. Не ростуть їх достачі, як у щасливих, щодня, щохвилини, а все дедалі то того не стає, то другого... Люди їх зовуть недотепами, хоча вони такі ж самі недотепи, як і другі, і роблять за других удесятеро більше. Недотепність їх та, що вони не вміють з людьми поводитися, коло багатих лазити, бідними гордувати... Краще вони недотепні через те, що чесні, прямі, не повинні ні в чому, як діти, і, як діти, цікаві» (т. 4, с. 57—58)³³⁷. Роботящі, чесні, прямі,

сторони, был прав перед своей совестью, то с другой стороны, прошу только одного прощения у Вас за мою вину великую перед Вами; я убил Вашу жизнь, всю ее разбил, и к моему несчастью, слишком ясно сознаю это... Но в этом я мало виноват, по моему мнению — виноваты печальные обстоятельства, виновато вообще нынешнее время... Вы можете мне не верить, но клянусь Вам всем святым, что я говорю святую правду» [Бер Ю. «Земля і Воля» на роздоріжжі. (Початок політичного терору на Україні) // За сто літ. Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початку XX століття / Під ред. акад. Михайла Грушевського.— Харків; Київ, 1929.— Кн. 4.— С. 82—83].

³³⁷ Ця думка Мирного суголосна міркуванням Михайла Драгоманова про «зайвих людей», що їх, як він казав, незрідка можна побачити на Україні. Пор.: «Дуже часто такі свого роду “зайві люди” самі себе називають дурнями, невмілими, бо загальний лад життя навколо них піддав їм гадку, що лише той розумний, хто придбав “худобу”, “добро”. Але дайте народові просвіту... і ті “зайві люди” розів'ють у собі ту “іскру божу”, що не дала їм стати такими, “як люди”, і стануть кращими провідниками в народі кращих ідей цивілізації» [Драгоманов М. Українське письменство 1866—1873 років // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.— Київ, 1970.— Т. 1.— С. 279].

безневинні й цікаві, як діти, персонажі Панаса Мирного неодмінно опиняються на світових маргінесах, стаючи то «пропащою силою», то «лихими людьми», то «недотепами»-«телепнями», а крім того, «другим я» самого автора. Звісно, у героїв письменника, як правило, є свої життєві прототипи. Скажімо, Кочуб з оповідання «Карло Карлович» — це один з найвидатніших політичних діячів Російської імперії першої половини XIX століття князь Віктор Павлович Кочубей, перший міністр внутрішніх справ Росії, перегадом — голова Держради і Комітету міністрів, канцлер із внутрішніх справ; Лошаков з «Повії» — це, очевидно, голова Полтавської губернської земської управи Лев Павлович Томара — нащадок старовинного козацько-старшинського роду, згодом харківський віце-губернатор, київський і смоленський губернатор, гофмейстер та сенатор; його опонент — не названий на ім'я професор — це земський гласний Полтавської губернії, професор історії Університету святого Володимира Іван Васильович Лучицький, знаний фахівець з економічної історії (зокрема автор праць з історії общинного землеволодіння на Україні), майбутній депутат III Державної думи. Прообразом Чіпки став Василь Гнидка, прообразом Христі Притики могла бути якась Дуняшка, що про неї Мирний згадував у щоденниковому записі від 6 травня 1865 року. А ще більш певно, що Мирний надав своїй героїні рис наймички В., з котрою він кохався в 1875—1876 роках³³⁸. Рисами коханих жінок письменник наділяє й інші симпатичні йому образи. Як стверджував Віталій Черкаський, образ Галі з «Хіба ревуть воли...», очевидно, був списаний із сусідської наймички Галі-Ганнусі, що її письменник любив, коли перебував на службі в Прилуках³³⁹. Та коли йдеться про образи, котрі репрезентують архетип праведника, їх, поза сумнівом, можна розглядати також як alter ego Панаса Мирного. Таким «другим я» є Христя Притика; те саме сто-

³³⁸ Черкаський В. Панас Мирний. Біографія.— Київ, 1973.— С. 200; пор.: Черкаський В. Художній світ Панаса Мирного.— Київ, 1973.— С. 107.

³³⁹ Черкаський В. Панас Мирний. Біографія.— Київ, 1973.— С. 75.

сується й Чіпки, чиє дитинство Мирний змалював за спогадами дитинства власного³⁴⁰, а ще більше — Петро Телепень, адже навіть псевдонім «Мирний» наділений тим самим символічним значенням, що й прізвище «Телепень».

«Мирний» — це найперше вказівка на свою власну вдачу. Крім того, це прибране ім'я мало свідчити, що Панас Рудченко народився в Миргороді. І назву свого рідного міста письменник був схильний асоціювати не так зі створеним фантазією Сквороди містичним «Миргородом», таким собі «горнім Єрусалимом», де споконвіку панує Господня благодать³⁴¹ (ідеї Сквороди Панас Мирний знав і високо цінував за те, що вони «скликали людей до опрощення і рівноправства» — т. 7, с. 295), як з Миргородом Миколи Гоголя — одного зі своїх найулюбленіших авторів, що його він уважав «по духу і природі» українським письменником (т. 7, с. 494), — тобто з глухим провінційним містечком, чийм символом є славнозвісна гоголівська калюжа³⁴². Миргород — це місто Мирне, змальоване самим письменником у незавершеній трилогії під умовною назвою «Місто Мирне». Подейкують, каже оповідач, що місто Мирне заснували бозна-коли панські хлопи, які тікали сюди з-за Дніпра. «Тут, у своєму захисті, далекі і від панської неволі, і від татарської погані, селились вони хуторами і заводили пасіки. З хуторів їх, з займанщин вільних і заснувалося місто Мирне, і Мирним воно зветься через те, що тут не було ніколи тих буч і чварів, які по других місцях схоплювалися» (т. 4, с. 354). За часів Катерини II, продовжує він, Мирне стало містом. І ось тоді «поділилися люди, немов межами одне від другого поодмежувувались, мов кам'яницями обгородилися: дворяни — осібно, службові — осібно, міщани — осібно, козаки — теж осібно;

³⁴⁰ Сиваченко М. Історія створення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» З творчої лабораторії Панаса Мирного та Івана Білика. — Київ, 1957. — С. 87.

³⁴¹ Скворода Г. Повна академічна збірка творів / За ред. проф. Леоніда Ушкалова. — Харків, 2010. — С. 504.

³⁴² Місто зберігало свій «гоголівський» колорит іще й наприкінці XIX століття [див.: Коцюбинський М. Твори: У 3 т. — Київ, 1956. — Т. 3. — С. 92].

зосталися одні крестяни-кріпаки, котрих дехто вже і за людей не лічив» (т. 4, с. 354). Потім часи змінювались, але порядки залишалися ті самі: мешканців Мирного цілком поглинула похмура, безугавна й, зрештою, позбавлена всякого сенсу дарвінівська «боротьба за життя». Історія міста Мирного не тільки в мініатюрі повторює історію України, як і історія села Піски в романі «Хіба ревуть воли...», але й історію людини — царя земного, — якою вона постає в «Казці про Правду та Кривду». Змальована тут картина щоденного життєвського борюкання дала підставу Володимирі Корякові добачити в прибраному йменні Панаса Рудченка ще один сенс. «Отже й сам письменник, — писав він, — був з такого міста Мирного та й прозваний Панасом Мирним. Гірка іронія, безнадія загубленої обивательщиною людини криється в цьому псевдонімі, безкрилля якість, що не давало йому сили перебороти це своє оточення»³⁴³. Виходить так, що Панас Мирний уважав «пропащою силою» не тільки своїх героїв, приміром, Петра Телепня, розбишаку Чіпку чи повію Христю, але й самого себе. Можливо, у такому трактуванні Коряк і передає куті меду, адже у творах Мирного є куди більш похмурі та безнадійні образки, аніж той, що його бачимо в трилогії «Місто Мирне» (досить пригадати хоч би незакінчену повість під умовною назвою «Міщани», де життя постає у безпросвітно темних кольорах: суцільне копірвання в побуті, примітивні любові, безпробудне п'янство тощо), та й написано трилогію десь років через три після появи поезії «Україні» на сторінках «Правди», але виразна тінь цієї похмурої алегорії все-таки лягає на ім'я «Мирний». Недаром Сергій Єфремов завершив свою книгу про Панаса Мирного питанням: «Хто знає, чи не думав він, свою лаву “пропащих сил” перед читачем вишиковуючи, і про власне життя, що дало великі можливості, та не дало догідної на їх здійснення долі?...»³⁴⁴.

³⁴³ Коряк В. Нарис історії української літератури. Буржуазне письменство. — Харків, 1929. — С. 268.

³⁴⁴ Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис. — Київ, 1924. — С. 325.

Таким чином, темну кольористику творів Мирного можна бодай почасти пояснити самою його життєвою долею. З одного боку, вона начебто була не така вже й кепська. Панас Рудченко зробив дуже успішну службу кар'єру, ставши у квітні 1914 року дійсним статським радником (цивільний генеральський чин), тобто чиновником 4-го класу, який давав потомствене дворянство (особисте дворянство письменник отримав іще 1901 року). У «Формулярном списке о службе» відзначено, що Рудченко мав цілу низку високих державних нагород: «золотую, бриліантами украшенную, табакерку, с вензелевым изображением Высочайшего Имени Его Императорского Величества»³⁴⁵, и ордена: Св. Станислава и Св. Анны 2 и 3 степеней и Св. Владимира 4 ст., знак отличия безпорочной службы за 40 лет, и медали: серебряную в память царствования Императора Александра III и светлобронзовую в память юбилея 200-летия Полтавской победы в 1709 г. И такую же медаль в память 300-летия Царствования Дома Романовых»³⁴⁶. Письменник був відносно забезпеченим чоловіком (на найвищому кар'єрному щаблі його річна платня складала 2400 карбованців), мав дружину й дітей, яких дуже любив, власний будинок, прислугу, сякі-такі розваги в товаристві, користався пошаною і в начальства, і в підлеглих, а свої розмови «герцог де Рудіні» (т. 7, с. 401) часто пересипав «незлим гумором, що викликав щирий сміх, причому сам Панас Якович сміявся якось стримано, неголосно...»³⁴⁷. Але з другого боку, життя видавалося Мирному темним. Недаром щоденникові нотатки за

³⁴⁵ Цю нагороду, якою він був відзначений з нагоди 50-ліття своєї державної служби, Мирний обміняв на гроші [див.: *Корсунський М. Панас Якович Рудченко (Панас Мирний)*, як службовець, громадянин і людина. Знадоби до загальної характеристики (3 власних споминів) // *Червоний шлях*.— 1927.— № 7—8.— С. 237—238].

³⁴⁶ *Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис*.— Київ, 1924.— С. 330—331.

³⁴⁷ *Корсунський М. Панас Якович Рудченко (Панас Мирний)*, як службовець, громадянин і людина. Знадоби до загальної характеристики (3 власних споминів) // *Червоний шлях*.— 1927.— № 7—8.— С. 247.

1870 рік він розпочинає так: «Дні моїх тяжких незбувшихся надій, дні мого горя, моїх сліз, моїх важких думок, що, як те вороння, обсядуть моє серце, обіймуть мою душу і оснують увесь розум часом важким і неодрадним туманом,— кому я вас покажу? кому передам?» (т. 7, с. 311). На ту пору Мирного, очевидно, найбільше діяла чиновницька служба. Принаймні 5 березня цього-таки року він писав: «О, чим я тобі відомщу, ти, кляте життя — невільне, підданське!.. Нічим? Ні, я виставлю тебе напоказ усьому мирові, твої дурні привички, твоє насилування чоловічої совісті» (т. 7, с. 323). І тоді, і згодом Мирному неабияк допікав також штиб життя в «глухій стороні», як він називав свою рідну Полтавщину (т. 7, с. 346), а ще — самотність. Навіть власні твори письменник охрестив «самотнім компонуванням». Надсилаючи влітку 1872 року до «Правди» вісім поезій, він пише Олександрові Огоновському: «...3 них 6 переклади, а 2 — самотнє компонування. Я зову їх самотніми через те, що самотнє життя моє їх мені нашіптувало у вуха» (т. 7, с. 347). «Самостійне» й «самотнє» для Мирного — одне й те саме.

Нарікання письменника на життя стають особливо сильними 1894 року, коли його кохана дружина опинилася в харківській психіатричній лікарні. Щоденникові нотатки за цей рік розпочинаються справжнім голосінням: «Господи! Яка тяжка та пекуча туга облягає моє серце ось уже четвертий день...» (т. 7, с. 331). І трохи далі: «То не тічка вовків зібралась у лісі і завела свою голодну пісню, то гірка нудьга завела її в мому серці! Господи! доки ж мені отак мучитися, скніти? За які тяжкі гріхи наложена оця покута на мене?.. щоб пам'ятав, що... чоловік — дим, котрий розжене і легеньке повітря, і щоб не витрачував свого серця на любову до ненадежного діла?!» (т. 7, с. 332). А запис від 7 грудня 1894 року — то вже один суцільний стогін, підхожий за стилістикою чи то до покаяння молитви, чи до книги Йова, звідки письменник узяв назву роману «Хіба ревуть воли...»: «Ох, підкріпи мене, Господи! допоможи скоріше пережити оцю лиху хуртовину, бо вже не

знайду моченьки терпіти, сили мої починають мене кидати...» (т. 7, с. 336).

Та й загалом, Мирний схильний уявляти людське життя як один довгий-предовгий сон. Цей бароковий (чи необароковий) мотив відтворено на початку новели «Сон» майже тими самими словами, що ними Скворода розпочинав колись трактат «Убуждшися видѣша славу его»: «Весь мір спит... Да еще не так спит, как о праведникѣ сказано: “Аще падет, не разбіється...”³⁴⁸ Спит глибоко, протянувшись, будто ушыбен...»³⁴⁹. Панас Мирний накидає образ сну також на самого себе: «Спав і я. Спав важким непробудним сном» (т. 1, с. 335). Чи не однією-єдиною розрадою була літературна праця. «То була утіха для себе серед оцього злиденного життя»,— писав Мирний восени 1909 року в нарисі «Робота» (т. 7, с. 290). Хоч і тут бувало повсякому. Часом Мирний відчував гірке розчарування. Так, 30 березня 1870 року він з розпачем писав про свою поезію: «Невже всі мої муки, мій бій з життям за ту невеличку дорожку, за той слід, що хочеться зоставити по собі,— одна химера, нікчемна думка, даремна праця, вигравання молодой крові по гарячим жилам?! Боже ж мій! для чого ж я, коли так, живу?» (т. 7, с. 326). Словом, Мирний мав підстави характеризувати свої погляди на життя як «песимістичні» — у 1889 році він не без екзальтації писав до Олександри Шейдеман: «Жизни хочу, моя милая Шурочко, а не страданий! Хотя пессимисты говорят, что жизнь-то и есть страдание. По натуре я более пессимист, чем оптимист...» (т. 7, с. 384).

Похмуру кольористику творів Мирного можна розглядати і як данину літературній традиції, адже темні тони — не дивина для тогочасного українського письменства. Досить пригадати хоч би поезію Бориса Грінченка, про яку Василь Сімович казав: «Вірші Грінченка дуже сумні, дуже похмурі. Він ніколи не сміється, ніколи не жартує. Не дурно автор одну збірку

³⁴⁸ Книга Псалмів 36 (37): 24.

³⁴⁹ Скворода Г. Повна академічна збірка творів / За ред. проф. Леоніда Ушкалова.— Харків, 2010.— С. 200.

назвав “Під хмарним небом”...»³⁵⁰. Щось подібне можна додати й у творах Павла Грабовського, Архипа Тесленка, Василя Стефаника, чиї «Кленові листки» й «Синя книжечка», за словами Агапія Шамрая, є «ніби колекцією всіх найжахливіших злочинів, що були колись в історії людства»³⁵¹. Свою роль відіграв тут і сумний та похмурий лад Шевченкової поезії. Зрештою, і самого Шевченка Мирний сприймав у суто мартирологічній стратегії. Уже на початку нарису «Про життя Тараса Шевченка» він каже: «Багато всякого лиха та горя довелося йому пережити на своєму віку; від самого малку слідували вони за ним і до останку, як та іржа, точили його серце, нівечили душу, що так гаряче любила правду та волю, а знаходила кругом себе одні лихі вчинки всякої кривди та неволі. Недаром і його вірші, що зібрані в книжку під назвою “Кобзар”,— такі сумні та журливі, пройняті нестямним болем ображеної душі, політі кривавими слізьми його палкого серця!» (т. 7, с. 273). Шевченко постає тут як страстотерпець, Христовий мученик. А звідси — не лише вагітна справді «нестямним» емоційним вибухом кенотична настанова, але й сум та печаль. Життя і творчість Шевченка є для Панаса Мирного чи не найяскравішим доказом його улюбленої думки про світ, як про «долину сліз». Ось які «самотні» вірші він komponував під впливом Шевченкової поезії ще 2 травня 1865 року (день тому хлопцеві виповнилося 16 років): «Ну що з того, що шістнадцять / Мені вже минуло? / Знов у серці ворухаться / Кривавії думи; / Знову його давить горе, / Та ніхто не знає, / Як серед ночі тихенько / Воно заригає... / І положать моє тіло / У землю сирую, / І заріють, як собаку. / Ніхто не посадить / На могилі кали-

³⁵⁰ Сімович В. Про літературну діяльність Бориса Грінченка // Сімович В. Праці: В 2 т.— Чернівці, 2005.— Т. 2: Літературознавство. Культура.— С. 230. А ще раніше Михайло Драгоманов писав, що в таланті Грінченка «зовсім не видно юмору» [Драгоманов М. Твори Василя Чайченка // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.— Київ, 1970.— Т. 2.— С. 417].

³⁵¹ Шамрай А. Українська література: стислий огляд. Вид. 2-е, випр.— Харків, 1928.— С. 128.

ноньку...» (т. 7, с. 302—303). Незграбно-дитинне наслідування манери Шевченка має своїм наслідком те, що хлопець починає приміряти на себе маску вкрай змученого життям чоловіка, який подумки вже лягає в труну.

Окрім «сумовиння» шанованих Мирним українських авторів, очевидно, можна згадати й украї похмурий світ драматургії Олександра Островського. Найтемніші мирнівські персонажі на взір садиста Загнибіди з роману «Повія» дуже підходять до мешканців «темного царства», змальованих у драмах Островського³⁵². А інтерес Мирного до людей дна та й загалом до різних «життєвих аномалій» можна почасти пояснити впливом романів Федора Достоєвського³⁵³. Зрештою, і сама по собі реалістична манера письма з характерною для неї «плюралістичною роздрібненістю думання»³⁵⁴ вела Мирного вбік «життєвих аномалій». Справді, морфологія прози Мирного — це морфологія метонімії, коли письмо розгортається шляхом, сказати б, повсякчасної ковзанки на маргінеси: другорядна деталь перетворюється тут на розложисту картину, другорядний персонаж стає головним тощо. Така особливість є загальною прикметою реалізму (якщо розуміти його як відповідну систему прийомів, у яких утілюється певний світогляд), ба навіть важливим чинником самої романної форми. Як писав Дмитро Чижевський у своїй «Порівняльній історії слов'янських літератур»: «Метонімічний стиль плідно прислужується процвітанню великих романних форм, більше

³⁵² Черкаський В. Художній світ Панаса Мирного.— Київ, 1973.— С. 29.

³⁵³ Черкаський В. Панас Мирний. Біографія.— Київ, 1973.— С. 120—121; Черкаський В. Художній світ Панаса Мирного.— Київ, 1973.— С. 26. На початку 1870-х років під впливом роману Достоєвського «Преступление и наказание» Мирний склав план так і не написаного твору «Гріх і спокута». Зрештою, на схожість повісті «Чіпка» з романом «Преступление и наказание» вказував ще Іван Білик (т. 2, с. 384).

³⁵⁴ Петров В. Історіософічні етюди. 2. Мистецтво XIX—XX сторіч. Методологічні основи пізнання епохи // МУР: Збірники літературно-мистецької проблематики.— Рєвенсбург, 1947.— 36. III.— С. 8.

того, він їх настирно потребує»³⁵⁵. А про роман «Хіба ревуть воли...» Чижевський прямо стверджував: «Композиція роману відповідає вимогам реалістичної теорії стилю...»³⁵⁶. Зрештою, задовго до Чижевського Борис Якубський та Сергій Єфремов пояснювали надмірну складність композиції творів Мирного тим, що це був узвичаєний «стиль епохи»³⁵⁷.

Отже, ритм мирнівської прози дуже повільний навіть у тих творах, які мають більше-менше напружений сюжет, як-от роман «Хіба ревуть воли...»³⁵⁸, не кажучи вже про трилогію «Місто Мирне», де текст набуває здатності розгортатися в безконечність. Як слушно писав Микола Сиваченко, у цій трилогії «є чимало місць, де докладне виписування деталей доведено до тієї межі, коли воно із достоїнства починає переходити в недолік»³⁵⁹. Мабуть, якраз тому багато творів Мирного так і залишились недописані, обірвані на півслові (звісно, це можна пояснювати й інакше; наприклад, Віталій Черкаський уважав основною причиною значної кількості незавершених творів у Мирного Емський указ імператора Олександра II³⁶⁰) або мають доволі химерну, «несконденсовану» композиційну

³⁵⁵ Чижевський Д. Порівняльна історія слов'янських літератур: У 2 кн. / Пер. з нім.— Київ, 2005.— С. 197. У трактаті реалізму Чижевський близький до позиції свого приятеля Романа Якобсона, викладений, зокрема, у статті 1921 року «О реализму в умѣні» [пор.: Якобсон Р. Работы по поэтике.— Москва, 1987.— С. 387—393].

³⁵⁶ Чижевський Д. Історія української літератури.— Київ, 2003.— С. 537.

³⁵⁷ Див.: Якубський Б. Вступна стаття // *Мирний П., Білик І. Хіба ревуть воли, як ясла повні?* Роман на 4 частини. Вид. 3-є / Редакція та вступна стаття Б. Якубського.— Київ, 1929.— С. XXXIX; Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 307.

³⁵⁸ Див.: Лавріненко Ю. Про П. Мирного та його роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» // *Мирний П., Білик І. Хіба ревуть воли, як ясла повні?* Роман / З післясловом Ю. Лавріненка.— Харків; Київ, 1932.— С. 453.

³⁵⁹ Сиваченко М. Корифей української прози. Нарис творчості Панаса Мирного.— Київ, 1967.— С. 87.

³⁶⁰ Див.: Черкаський В. Панас Мирний. Біографія.— Київ, 1973.— С. 220.

структуру³⁶¹. І оця мирнівська ковзанка на маргінеси чинна не тільки в ділянці поетики, але й у ділянці ідей. У своїх поглядах на світ Мирний, так само, як і інші письменники-реалісти, чимось схожий на людину, котра ніяк не може втриматись на гладенькій поверхні й повсякчас сповзає на грубу матерію. Отже, реалізм Панаса Мирного — це не просто «метонімічна» стилістика, тобто не просто ковзанка від цілого до партикулярного (до деталі), це ковзанка до того партикулярного, що перебуває на маргінесах та ще й «поза межами краси». Між іншим, сам Мирний чудово це розумів. Досить пригадати хоч би той епізод із другої частини «Пригоди з “Кобзарем”», в якому начальниця інституту шляхетних панянок, маючи на думці Гоголя, Тургенєва, Толстого, Кольцова, Шевченка, каже, що ці «нові письменники» «дбали не про літературу, щоб збагатити її найкращими зразками, не про мову, як би її найвище підняти угору, а найбільше всього звертали увагу на наше життя, вибираючи з його одні лихі події, немов у йому нічого доброго не було й немає...» (т. 1, с. 541). Мирний чудово розумів навіть те, що настанова на показ темного боку життя суперечить українському народному світогляду, адже писати таким маніром означає виносити на шлях сміття. «Люди кажуть,— зазначає оповідач нарису «Подоріжжя од Полтави до Гадячого»,— що то лихий чоловік, котрий сміття виносить на шлях; та що ж уже його робити, коли сміття набралось стільки, що не дає вже дихати вільно?» (т. 2, с. 11). Так чи ні, ідеал письменника-реаліста, що його сповідує alter ego Мирного Петро Телепень — це «тяжкі візерунки нужди» (т. 1, с. 107), які не раз і не два набувають рис естетики потворного, це енергія безугавного руху на маргінеси. Недаром, коли Телепень захотів пізнати життя, він одразу ж вирушає «на дно»: «Забажалось йому побути між “халамидниками” — тими каліками-злodingами, що оселяють кінці великих міст. Захотілось йому побачити їх долю, їх горе: чим живе і чим дише сей люд» (т. 1,

³⁶¹ Шамрай А. Українська література: стислий огляд. Вид. 2-е, випр.— Харків, 1928.— С. 128.

с. 115). Причому Телепень прагне побачити життя мешканців дна зовсім не заради того, щоб відчути себе «суперменом», котрий зневажає звичаї та обичаї, тобто впивається свободою й задля неї ж таки нехтує суспільною конвенцією — «кінчний жест», що його робив не один радикально налаштований письменник і філософ, від Кратеса й Діогена до Винниченка й Жене. Телепень хоче побачити темний бік життя, щоб змалювати увесь цей жах і збудити в людях почуття жалю. У цьому сенсі реалізм Панаса Мирного підходить до поетики мартиролога, котра мала на меті викликати в читача «слізне зворушення» («елеос»). Ось, приміром, студенти Київського університету, серед яких і Телепень, ідуть на берег Дніпра подивитися на побут рибальської артілі (такі собі «польові студії» з життя українського міста). Студенти не зустрічають там ані веселих засмаглих чоловіків, наділених «красою й силою», на взір тих «босяків»-волоцюг, що їх трохи переоголомлюють Горький та Винниченко, ані чогось іншого, що мало б у собі «вітальну» силу,— вони відразу ж бачать людське життя в його найпотворніших проявах: якогось «живого мерця», що жаліється на свою нещасну долю. «Що ж у вас болить? — Та все болить... — Чоловік став підводитись, і чутно було, як хрущали його кістки.— А найбільше руки,— передихаючи, вимовив він.— Ще хоч би не сі виразки,— і показав свої чорні порізані пальці. Широкі шрами, уже підживші, перетиналися недавніми, що, мов серпом були порізані, червоніли і ятрилися» (т. 1, с. 109). Рибалка, котрого здібали студенти, в усьому схожий на жебрака: обідраний, жалюгідний, розпластаний, він слізливо розкажує про своє життя, виставляючи напоказ болячки. Зрештою, ця сцена й закінчується промовисто: студенти кинули йому «декілько срібляків». «Нащо се? — спитався той.— Візьміть дядку; на ліки буде.— Спасибі вам!» (т. 1, с. 110). Від оцього рибалки-«жебрака» до кривавого зарізяки Чіпки — всього один крок. Варто лиш «жебракові» спробувати не просити ні в кого, а брати самому. У всякому разі, обидва ці персонажі — «люди ночі».

Отже, похмурий колорит творів Панаса Мирного почасти був зумовлений власним життям письменника, почасти — літературними впливами, почасти — реалістичною поетикою. Але його глибинним підложжям була *есхатологічна ідея*, посталала на ґрунті української «народної філософії». Мирний насправді стремить не на маргінеси, а далі — на той бік життя, бо ідеали письменника трансцендентні щодо світу «тут-і-тепер». Цей похмурий колорит є наслідком того, що магістральним сюжетом усієї своєї творчості письменник робить сюжет боротьби Правди з Кривдою.

Не буде перебільшенням сказати, що Правда та Кривда є наскрізними образами творів Мирного. Принаймні вони повсякчас зринають у мовних партіях персонажів. Так, в оповіданні «Вечорниці» трійко юних панянок, в яких іще все життя попереду, міркують про жіночу долю, й одна з них вигукує: «Де ж правда у світі? Де вона?» (т. 4, с. 130),— а герой драм «Лимерівна» та «У черницях» Василь прямо стверджує: «...Немає правди на світі!» (т. 6, с. 17—18, 388). Те саме каже і його кохана Маруся: «Я побачила, що немає правди в миру, немає щастя, щоб не вело за собою другому нещастя. От я і сказала собі: зречуся тебе, світе, хоч красний та несправедний. У тобі тільки горе людям, а радощів немає. Піду від тебе у інший світ, покриюся чорною одежею і буду правди шукати у самого Господа» (т. 6, с. 331). Мар'я з роману «Повія» завершує розповідь про своє нещасне життя словами: «Отака-то правда на світі!..» (т. 3, с. 213),— а сам Мирний у поезії «На 37-мі роковини Т. Г. Шевченка» пише: «Ох, не раз душа пророча / Його знемагала, / Як він бачив, що неправда / Правду посідала!» (т. 7, с. 54). Та справжнім лейтмотивом боротьба Правди й Кривди стає в романі «Хіба ревуть воли...». Недаром же Мирний, як свідчать чорнові начерки роману, хотів узяти за епіграф прислів'я: «Всяка річ минуща, одна невмируща — свята правда»³⁶². У цьому

³⁶² Сиваченко М. Історія створення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» З творчої лабораторії Панаса Мирного та Івана Білика.— Київ, 1957.— С. 267.

творі слово «правда» зринає, за моїми підрахунками, 86 разів, «неправда» — 20, «кривда» — 8. Про «правду» й «кривду» думають та говорять і головні, і другорядні персонажі: Галя («А ще кажеш: немає правди між людьми!.. А де ж у тебе правда?.. де?..» — т. 2, с. 360), Мотря («Боже! Боже! де ж твоя правда святая?..» — т. 2, с. 260), Христя («...чи вже людям не можна жити правдою?.. А як би добре було, коли б усі жили по ній!.. Чому ж вони не живуть нею?..» — т. 2, с. 231), Порох («А ти правди шукаєш?.. Тільки й правди, коли повна пляшка...» — т. 2, с. 179), безіменні селяни («Та вже таки колись правда зверху буде!» — т. 2, с. 265). А найчастіше говорить про це сам Чіпка. Ось лише декілька уривків з його мовних партій: «І де правда? де вона? І громада, бачу, живе кривдою...» (т. 2, с. 79); «Господи, Боже! де ж твоя правда?.. Де її шукати?..» (т. 2, с. 181); «...немає правди на світі... немає між людьми...» (т. 2, с. 191); «Кругом мене кривда облягла, неправда обступила...» (т. 2, с. 309); «Кривда кругом, скрізь неправда...» (т. 2, с. 310). Звертає на себе увагу й та обставина, що речення з «іменниками *правда, неправда* майже всі виступають або з питальною, або з окличною інтонацією, а інколи з питально-окличною. Дуже рідко (в еліптичних конструкціях) з інтонацією на крапки, за якими слідує слово або й речення з окличною інтонацією»³⁶³. Отже, навіть інтонаційний тип речень, в яких є слова «правда» й «неправда», та особливості їхньої синтаксичної будови передають експресію боротьби. На суто мовному рівні можна достеменно з'ясувати й саме значення слова «правда». Наприклад, у романі «Повія» соцький Кирило стверджує: «Все то дурниця, окрім правди святої... Хоч нам і горе, доймають нас злидні і вороги,— та за нами правда... Помруть, як і ми, грішні, наші напасники... Помруть — та нічого з нагарбаного не візьмуть з собою! Всіх нас сира земля порівняє...» (т. 3, с. 84—85). Цю саму думку висловлює й Довбня: «...Не вірте ви нічому на світі — усе брехня! Тільки коли є у кого правди крихта, то тільки у бідного чоловіка,

³⁶³ Грицютенко І. Мова та стиль художніх творів Панаса Мирного («Хіба ревуть воли, як ясла повні?»).— Київ, 1959.— С. 93.

зате ж тому бідному і найгірше!» (т. 3, с. 490). І ця ж таки фраза зринає в повісті «Лихо давнє й сьогочасне», де дід Улас каже: «Все бриднє на світі, окремє праведного Бога та вівці смиренної... Та хоч нікому лиха не заподіє — смирна! А то все бриднє на світі та омана!..» (т. 1, с. 274),— але тут замість слова «правда» фігурує слово «Бог». Для героїв Мирного Бог і Правда — одне й те саме. Гайдамака Василь Безродний прямо каже: «...Всім однаковий доступ до правди святої, що зовемо ми її Богом» (т. 6, с. 373). Це суто християнське розуміння природи речей, характерне, зокрема, для богословів і поетів старої України (приміром, Мелетій Смотрицький писав: «сам Бог є правда»³⁶⁴,— Лазар Баранович говорив те саме про Христа: «Христос є правда»³⁶⁵,— а в лірницькій пісні «Про Правду та Кривду» сказано: «Бо сам Господь — Правда, і смирить гординю, / Сокрушить Неправду, вознесе святиню»³⁶⁶). Навіть згадка пастуха Уласа про вівцю є не тільки звичайним міметичним образом, а й фрагментом християнської візії світу, адже вівця — старовинний символ Христа (цей образ зринає в іконографії Різдва, Христа-маляти, Христа-пастиря). Зрештою, не лише персонажі, а й сам Мирний ототожнює «правду» з Богом. Недаром прикінцева фраза в його листі до Сергія Єфремова від 15 жовтня 1900 року звучить так: «Бувайте ж здорові та святій правді милі» (т. 7, с. 466),— а відповідна фраза в листі до Михайла Коцюбинського від 11 вересня 1898 року: «Бувайте здорові та Богові і людям милі» (т. 7, с. 442). Отже, коли письменник каже: «Прокинулась у Чіпчинім серці недовіра у правду...» (т. 2, с. 179),— це можна розуміти також як: «Прокинулась у Чіпчинім серці недовіра у Бога...».

Прикметно, що ця «недовіра» прокинулась у Чіпки дуже рано, власне кажучи, після смерті баби Оришки, коли п'ятна-

³⁶⁴ [Smotryc'kyj M.] Ἐρῆνος, то ієст Lament iedyney ś. Powszechney Apostolskiey Wschodniey Cerkwie z objaśnieniem dogmat wiary.— Wilno, 1610.— K. 359 v.

³⁶⁵ Baranowicz Ł. Lutnia Apollinowa.— Kiiów, 1671.— S. 130.

³⁶⁶ Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст. З увагами М. Драгоманова.— Женева, 1885.— Ч. I.— Р. 2.— С. 214.

дцятилітній хлопець думає: «Кидають у землю, — темнота непривітна, німота непробудна, нерозгаданий холод та морок! Ось і черв'як плазує — холодний та слизький, аж напинається, аж звивається, поспішаючи до тіла... “Ух!.. гидко... страшно!” Чіпка здригнув. “І від кого се? — запитувала його злякана думка. — Кажуть, від Бога?.. Смерть від Бога?.. темна німота... черви... все від Бога??! Господи Боже! невже це треба?.. І для лихого його багато, а то ж для доброго?.. А баба така добра була, до всіх добра... І так каратися?.. Чи для всіх воно однаково?.. Де ж тоді правда?..”» (т. 2, с. 70—71). Смерть постає тут проявом метафізичної скривдженості людини, а поміж Богом і «правдою» пролягає межа. Саме розбіжність між Богом і «правдою» вагітна бунтом проти Бога. Другою причиною цього метафізичного бунту є Боже «потурання» злу. Трохи згодом Чіпка думає: «Ой, Боже наш, Боже! Ти — всесвітній царю: ти все бачиш, все знаєш... Ти один наглядаєш над землею — і маєш волю над нею... Чому ж ти не скараєш злого — хай не карає доброго?! Чому ти не вдариш на злочинця своїм гнівом праведним? Ні... ти мовчиш... мовчиш, як глупа ніч...» (т. 2, с. 76). Відчуття всеосяжності Кривди в героя Мирного настільки сильне, що годне бути підставою визнання субстанційності зла — думки, в якій відлунює маніхейство. Дуалізм Правди і Кривди розчаує світ навпіл. Так само навпіл — на слуг Правди та Кривди — поділяє він і людський рід. «Хто не служе правді,— каже герой оповідання «Халамидник» кріпак Онисько,— той служе кривді» (т. 5, с. 100). У творах Мирного Правді служать «люди», а Кривді — «пани». Ці останні, як і в народному світогляді (за однією з народних легенд, «людей»-мужиків створив Бог, а панів — диявол³⁶⁷), утілюють метафізичне зло. Вони є його носіями скрізь і повсякчас. «Де ти в ката набрав добрих панів?..— питає один з персонажів оповідання «Пасічник». — Вони всюду однакові» (т. 4, с. 209). Радикальність опозиції

³⁶⁷ Див.: Драгоманов М. Замітки про славянські релігійні тай етичні легенди // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство / Зладив М. Павлик.— Львів, 1907.— Т. IV.— С. 391.

Правди та Кривди змінює саму структуру простору: тричленний «великий ланцюг буття» (небо — земля — «підземелля») перетворюється на двочленний: небо — земля-«підземелля». Небо — територія Правди, земля — територія Кривди. Те, що Чіпка, так само, як Іван Ливадний, полюбляє дивитися в небо, є символом його відрази до землі. Чіпка питає діда Уласа: що там на небі? Бог, — відповідає дід. А люди там є? — знову питає хлопець, на що дід каже: «Нема, сину! Там Бог святий, янголи його та душі праведні...». «А гарно, мабуть, там... Бачте: яке синє, гарне!...» — каже Чіпка й чує у відповідь: «Гарно, сину!.. Гарно! Не те, що тут, на землі... Там усе добре, святе... А тут — усе грішне та зле...» (т. 2, с. 65). Недаром панських душ на небі нема. Козачок Пилип (оповідання «Халамидник»), дивлячись на зорі, думає: «Кажуть, що то праведні душі літають та світять... Чиї ж то душі? Невже там і панські є? Мабуть, нема, одні мужичі. Вони витерпіли тут, на землі, зате там, ач як виграють!» (т. 5, с. 102).

Таким чином, улюблена думка героїв Мирного: «Нема в світі Правди» — означає не що інше, як богополишеність світу. І тоді пошуки Правди перетворюються на богошукацтво, яке може набувати різних форм. Однією з них є революційна романтика. Згадаймо, як описує Мирний прибуття Петра Телепня та інших юнаків до Університету святого Володимира: «З різних кінців, з різних сторін, назліталось юнацтво набиратися розуму, слухати правди-слова...» (т. 1, с. 107)³⁶⁸. Їхні душі сповнені «шукання правди» (т. 1, с. 107). Але ж «правди» на

³⁶⁸ Університет святого Володимира свого часу дійсно мав репутацію ліберального закладу, оскільки, як писав Михайло Драгоманов, попечитель Київського учбового округу Микола Пирогов «допустил в Кіеве *de facto* академіческую свободу, похожую на європейскую» [Драгоманов М. Автобіографіческая заметка // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.— Київ, 1970.— Т. 1.— С. 40; про стосунки Драгоманова та Пирогова див.: Сірополко С. М. Пирогов та М. Драгоманів // Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі. Драгоманівський збірник.— Т. I. / Під заг. ред. д-ра Василя Сімовича.— Прага, 1932 [на титульному аркуші: 1930].— С. 230—241].

світі нема, тож юнацтво «тільки і дивиться уперед, тільки й знаходе там свою утіху, свою радість, своє добро. Теперішнє, що колесить кругом його, таке непривітне, таке темне, безрадісне!.. Там тільки, в туманному просторі грядущого горить-ся ясне сонечко правди!» (т. 1, с. 107). Правда перебуває десь там, за видноколом світу «тут-і-тепер». Вона може засяяти тільки на руїнах цього світу, який «треба розвіяти, як пил; змести — як нечистоту; вирвати з корінням — як жалку кропиви...» (т. 1, с. 107). Ось так із міленаристської фантазії, з метафізичної нетерплячки і народжується стихія руйнації. Революційне збурення світу має тут виразне релігійне підложжя.

Говорячи про Правду, Мирний спирається на літературну традицію, найперше на Шевченка. Якщо українські романтики, приміром, Левко Боровиковський, Михайло Петренко, Олександр Афанасьєв-Чужбинський, Микола Костомаров, у своїй поезії майже не вживали слово «правда»³⁶⁹, то в поезії Шевченка картина інакша. Шевченко, як писав колись Драгоманов, «брав сюжети для поем скрізь, де бачив боротьбу правди з неправдою»³⁷⁰. «Правда» чимало важила і в творчості письменників пізнішого часу. Досить пригадати хоч би поезію Куліша «Что есть мнѣ и тебѣ, жено?», в якій він закликав «святу правду / Сіяти в народі»³⁷¹, або програмову тезу Павла Грабовського: література має бути «средством боротьби з світовою неправдою»³⁷². Утім післяшевченківська традиція, зокрема й українська проза 1860—1870-х років, говорячи про «правду», загалом не сягає Шевченкової напруги³⁷³. Тим часом у Мирного тема Правди, найперше, «правди-мсти», виходить на передній край. Зрештою, і самого Шевченка Мирний сприй-

³⁶⁹ Грицютенко І. Мова та стиль художніх творів Панаса Мирного («Хіба ревуть воли, як ясла повні?»).— Київ, 1959.— С. 75.

³⁷⁰ Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. 1871—1877 / Зладив М. Павлик.— Львів, 1910.— С. 101.

³⁷¹ Куліш П. Твори: У 2 т.— Київ, 1989.— Т. 1.— С. 48.

³⁷² Грабовський П. Вибрані твори: У 2 т.— Київ, 1985.— Т. 2.— С. 107.

³⁷³ Грицютенко І. Мова та стиль художніх творів Панаса Мирного («Хіба ревуть воли, як ясла повні?»).— Київ, 1959.— С. 77.

мав як борця за Правду («Празнуючи сьогодні роковини того, хто — як сам сказав — не мав і зерна неправди за собою,— стверджував він на 32-і роковини смерті поета,— і оглядаючи минулі літа, ми самі себе повинні спитати: що ми зробили задля тії правди, якій слугував покійник?..» — т. 7, с. 266), і в цій-таки стратегії трактував Шевченкові твори. Так, один із персонажів «Пригоди з “Кобзарем”», чий погляд, поза сумнівом, близькі до поглядів самого автора, каже, що Шевченко «в своїй величній поемі “Гайдамаки” показав нам, до чого доводять неправдиві людські установи і яким страшним вибухом помсти здійсмається народна одплата за всі ті неправди, які вчиняються одним народом над другим» (т. 1, с. 537).

Крім Шевченкової поезії, у міркуваннях Мирного про Правду та Кривду відлунюють також позитивістські настанови, приміром соціал-дарвінізм, який у трактовці Мирного збігається з українською народною есхатологією, бо і там, і там звучить одна думка: людина все більше й більше занурюється у зло — чи вже розуміти це як наслідок соціального добору, чи як наслідок поширення гріхів. Позитивістські шати, що в них убирається сюжет про споконвічну боротьбу Правди та Кривди, набувають тут рис кінецьсвіття, волюнтаристського пориву, екстатичності, словом — революційної руйнації світу «тут-і-тепер». Недаром герой оповідання «Народолюбець» — молодик, що намірився іти «в народ», каже: «...Треба сей нікчемний економічний строй розломити, розвалити к бісу, треба так зробити, щоб кожен брав те, що заслужив, треба справедливість водворити на землі, а не неправду. А щоб нам, панам, бути справедливими в теперішній час строю, то зостається тільки іти в народ, допомогти йому скинути свою бідолашну долю...» (т. 4, с. 107). І чим похмурішим видається світ «тут-і-тепер», чим сильнішим є негативізм, тим яскравішими стають міленарні фантазії. Так, в уяві Петра Телепня спершу зринають найпотворніші картини сучасного життя, і, ніби цураючись їх, «прудка Петрова думка забігає вперед», у майбуття. І ось тоді у хворобливій фантазії героя постає

образок майбутнього ладу, візія земного раю, з пишною зеленню, полями, садками, пахощами, білими хатами, достатком, щасливим сімейством та безтурботними піснями: «Чи то садок видніє, чи город, чи поле?.. Високо поросло розкішне дерево вгору, укриваючи холодком зелену землю, на котрій, чіпляючись колосками за гілки, бує розкішна рослина... На високих місцях серед зеленого гаю виглядають, наче з-за хмари сонечко, будиночки — білі, чисті та ясні... Кругом їх по садочках бігають дітки, бавляться веселими іграшками. Старі, дивлячись на дітей, собі радіють; а голоси веселих пісень молоднечі, мов щебетання весняних пташок, разом з садовими пахощами, проймають усе повітря...» (т. 1, с. 124). Ця картина нагадує чи вже опис раю з «Книги житій святих» Дмитра Туптала, чи зукраїнізований «горній Єрусалим» Сковороди, чи Шевченків «Садок вишневий коло хати...», чи вже пізніші «соцреалістичні» «втілені мрії» (згадаймо, як за часів «великого перелому» могли коментувати мирнівський «Сон»: «Те, що Мирному малювалося в мрії, зараз є дійсність. Могутні хвили колективізації творять все те, що уявлялось у “Сні” Панасу Мирному. “Сон” Панаса Мирного збувається...»)³⁷⁴. Та, в усякому разі, ця візія віддзеркалює типові комплекси радикальної інтелігенції другої половини ХІХ — початку ХХ століть. Інша справа, що Мирного неабияк лякає есхатологічне переображення світу, кінецьсвітній революційний вибух. І це найяскравіше засвідчує щойно згадана мініатюра «Сон». Вона розпочинається з картини мороку: «Морок — то ворог світовий. Серед нього заводилась тільки нечисть усяка, що пакостила й землю родючу, і людей, пригнічених темнотою. Землю вистилали глухі бур'яни та жаб'ячі печериці, а в людських душах звивали кубла темного царства сили: лиха заздрість, глуха віра та безнадійність довічна» (т. 1, с. 335). Морок породжує в душах щось протилежне до віри, надії та любові — трьох «богословських» чеснот, без яких людина не може сподівати-

³⁷⁴ Бульбанюк П. Панас Мирний // Плуг.— 1930.— № 2 (Лютий).— С. 85.

ся на порятунок: замість любові — заздрість, замість справжньої віри — віру «глуху», замість надії — «безнадійність». У свою чергу, «лиха заздрість будила ворожнечу поміж людьми й не сприяла їм дійти до згоди, одностайно на чому-небудь стати; глуха віра нищила душу і не давала спромоги знятися вгору, побачити інші світи; а безнадійність довічна в'язала силу й перечила добуватися кращої долі... Не дивно, що серед такого становища люди ниділи, спали» (т. 1, с. 335). У цьому справжньому й водночас несправжньому царстві сну «важким непробудним сном» спить також оповідач (т. 1, с. 335), якому сниться «сон уві сні» — світла райська картина: «Серед того світу ясного, під тим небом високим та чистим купалася в розкошах блаженна сторона; буяли високо угору гаї темні; хвилювалася довгим колосом усяка рослина корисна; зеленіли кругом сади-виногради, виблискуючи з-під зеленого одягу високими чепурними будиночками своїх сіл і городів. І люди вбачались мені — не похмурі та непривітні, не зігнуті та пригнічені нуждою та недостачами, боязкі та замурані, а високі та статні, з ясними та веселими очима, прибрані в чисту та добру одягу, якісь разом наче й горді, й привітні» (т. 1, с. 336). А побачивши це, оповідач починає складати «пісні про волю», свого роду молитви. «Воля-воленько! свята та тиха, прийди до нас! — волав я. — Допоможи нам викоренити неправду, що звилася гніздо у наших душах і, наче шашіль, проточила наше серце. Хай до нас прийде правда свята й допоможе улаштувати наше гірке життя!» (т. 1, с. 342). Воля й справді приходить на його поклик, але аж ніяк не «свята» й не «тиха»: «Я побачив жіночу постать перед собою, люту та страшну. Нечесане волосся на її голові, наче закуйовдані повісма прядива, геть розліталася на всі боки; глибоко запалі очі з-під настобурчених брів світили хижим вогнем; усмоктані усередину щоки чорніли жилами; губи сині, як печінка, міцно склепилися; ніс гострою швайкою схилився униз, а підборіддя кривим шилом піднялося вгору. Сухе, наче костяк, її тіло було прикрите таким дрантям, що воно від подиху невеличкого вітру розпадалось,

сипалось, наче попіл, додолу. На лівій руці висів у неї перепиланий ланцюг, а на обох ногах уривки залізних пут бряжчали» (т. 1, с. 343). Воля постає тут в образі «боски», наділеної рисами «халамидника»-зарізяки, тобто в ній поєднані два чільні «нічні» персонажі Мирного, жіночий та чоловічий — Христя й Чіпка. Замість образу Свободи-Революції, якою та змальована на картині Ежена Делакруа «Свобода на барикадах», написаній за мотивами поезії Анрі-Огюста Барб'є «Собачий бенкет» (ця поезія в перекладі Володимира Бенедиктова була широко відома в колах радикальної інтелігенції Російської імперії — недаром Тарас Шевченко переписав її у свій щоденник), чи вже в пізнішій поезії Тичини «Мадонно моя» — прекрасна, сильна, сексуально зваблива, оголена молода жінка, — тут зринає «справжня фурія»³⁷⁵, а точніше, *mors syphilitica*³⁷⁶, чийм утіленням є Христя у фіналі «Повії». У кращому разі, це щось схоже на потворну жіночу фігуру з картини сучасника Мирного швейцарського авангардиста Пауля Клеє «Дівчина на дереві» (1903 р.). Може, якраз оце символічне перетворення Христі-«Богородиці» на Христю-сифілітичку є найяскравішим свідченням того, що письменник боїться Апокаліпсису, після якого відбудеться, сказати б, усеосяжна віднова Божого творива, адже шлях до омріяного світлого майбуття пролягає через domeжне згущення темряви, через криваву метаморфозу апокаліптичного гатунку. Воля, як персоніфікація перемоги Правди над Кривдою, жахає письменника:

«Вона вивела мене на високу гору і поставила на самім шпильочку.

— Глянь! подивися! — ткнула вона пальцем.

Я глянув... Кругом, скільки оком скинути, гоготіла пожежа; чорний дим страшеними клубками слався по землі, а високе небо червоніло, як розпечене залізо. Чувся нестямний крик людей, одні вили та голосили, другі хижо реготалися.

³⁷⁵ Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 253.

³⁷⁶ Сифілітична смерть (лат.).

— Що ж то таке? — не вимовив — викрикнув я.

— То правда карає за всі кривди, що робили людям люди! — просичала вона.

— А то що таке? — трохи не з плачем спитав я.— Я бачу січу страшенну, боїще люте. Люди стинаються з людьми... кров річками ллється... заюшила вона усю землю.

— То люди за мене б'ються! — сказала вона.

— Хто ж ти така, страшна, люта? — нестямно скрикнув я.

— Во-ол-л-я! — з протягом вимовила вона» (т. 1, с. 343—344).

Коментатори не раз пробували трактувати цю сцену як апологію революційного терору, мовляв, тут «в алегоричній формі виправдовує письменник революційне насилля народу над своїми гнобителями»³⁷⁷. Утім така інтерпретація можлива лише за умови цілковитого абстрагування від містичного підложжя цього сюжету (царство Антихриста — Апокаліпсис — Царство Боже), що його недвозначно виказує передовсім украй похмура тональність оповіді, а також нестямний жах оповідача-візіонера. Це не тільки віддзеркалення фундаментального сумніву в історичній перспективності кривавих революцій, що його до Мирного висловлювали, наприклад, Олександр Кониський (повісті «Перед світом», «Семен Жук і його родичі»)³⁷⁸, Борис Грінченко (оповідання «Спроба»),

³⁷⁷ Євдокименко В. Суспільно-політичні погляди Панаса Мирного.— Київ, 1955.— С. 107; пор.: Бульбанюк П. Панас Мирний // Плуг.— 1930.— № 2 (Лютий).— С. 84; Сиваченко М. Панас Мирний // Історія української літератури: У 8 т.— Київ, 1969.— Т. 4.— Кн. 1.— С. 325.

³⁷⁸ Кониський і прямо говорив про це. Наприклад, 10 червня 1893 року він полемічно-загострено писав Михайлу Драгоманову: «В сфері соціально-економічній, ще тоді, як Ви сиділи на лавці в школі, я не згірш Вашого — тямив ненормальність устрою, але й досі не бачу теоретично виробленого наукою соціального хліборобського ідеалу. Тим і певен, що і в сій сфері єдина певна дорога — освіта маси, а не кервава революція. Доки маса не засвоїла собі тієї чи іншої теорії і не перенялась єю, доти керваві стежки — марна річ. А коли маса знатиме і тямитиме, як їй уладнати своє життя, дак тоді уладнає і без крові» [Возняк М. Драгоманов у відновленій «Правді». З додатком його листів до Ол. Барвінського та Ол. Кониського

а після — Павло Тичина в «Золотому гомоні» та «Замість сонетів і октав»,— це свідчення того, що сюжет про боротьбу Правди з Кривдою Мирний трактує в християнській стратегії.

Загалом беручи, у ході розв'язання світоглядних питань саме євангельська мудрість найбільше важить для героїв Мирного, визначаючи їхнє розуміння долі, справедливості, гріха, святості тощо. Так, в оповіданні «Яків Бородай» батько каже про свою доньку: «...Її Господь не зоставить, як і нас не зоставляє. Він найде і для неї її долю: коли вона уродилася щасливою — щастя не мине її, а коли нещасною — на те Господня воля, проти його не йти нам. І твої речі, стара, тільки гріх перед Богом, то нерозумні речі, то речі мудрі од миру сього. А Господь не од миру сього» (т. 4, с. 245). Безмежна довіра до Божої волі засновується тут на словах святого апостола Павла: «Цьогосвітня бо мудрість — у Бога глупота...» (1 Кор. 3: 19) — і на словах самого Христа: «...Я не з цього світу» (Ів. 8: 23). Так само слова Катрі з оповідання «Морозенко»: «Не клопочи, сину, про завтрашнє — Господь милосердний об нас поклопоче» (т. 1, с. 238) — то не що інше, як парафраза євангельського вірша: «...Не журіться про завтрашній день, — бо завтра за себе само поклопочеться» (Мт. 6: 34),— який так часто зринав в українській літературній традиції. Досить пригадати хоч би учительні Євангелії³⁷⁹, «Меч духовный» Лазаря Барановича («Печешися о лѣтах многих, а Господь завѣщевае: Не пецѣтєся и о утріи...»³⁸⁰), почаївську книжку «Сѣмя слова Божія»³⁸¹ чи листи Григорія Сковороди³⁸². Тим часом Маруся — героїня драми «У черницях»,— міркуючи про незбагненну всеосяжність Божої любові до грішних людей, читає

та й останнього до нього // За сто літ. Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початку XX століття / Під ред. акад. Михайла Грушевського.— Харків; Київ, 1930.— Кн. 6.— С. 327].

³⁷⁹ Див.: Євангеліє учительное.— Київ, 1637.— С. 368.

³⁸⁰ Баранович Л. Меч духовный.— Київ, 1666.— Арк. 287.

³⁸¹ Див.: Сѣмя слова Божія.— Почаїв, 1772.— С. 88—89, 299—305.

³⁸² Див.: Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / За ред. проф. Леоніда Ушкалова.— Харків, 2010.— С. 1096—1097.

Євангелію від святого Матвія (Мт. 11: 28): «Прийдіте ко мне вси труждающиеся и обремененнии, и аз упокою вы!..» (т. 6, с. 363). У творах Мирного виразно відлунює також український марійний культ, чий розквіт припадає на XVII—XVIII століття, породивши численні легенди про дива пресвятої Богородиці та її ікон, зібрані в книжках «Parergon sudow» Іларіона Денисовича, «Небо новое» та «Скарбница потребная» Іоаникія Галятовського, «Руно орошенное» Дмитра Туптала, «Phoenix tertiato redivivus» Якова Суші, «Гора Почаевская» тощо. Про одну зі своїх героїнь Мирний пише: «Горпина опустилася на коліна, припала головою до долівки і довго й гаряче молилася. Темна темнота, тихий спокій не нарушали її розмову з Богом, і вона віддалася їй вся, з тілом і душею. Вона забувала про світ, про людей, про своє горе, не забувала вона тільки про діток і молила пречисту, щоб вона, свята, зглянулася на їх, прикрила своїм покровом від лихої долі, заступилася за їх при безталанні. І словом і сльозами молила вона Божу матір, молила, стоячи навколюшках ...вона розмовляла з святою: “Коли я перед тобою в чім переступила, коли я в чім грішна, согрішила, карай мене, рази мене, та не карай діток! Будь їм заступницею, мати Господня, як рідна мати, будь їм помішницею, свята пречисто, як своєму дитяті”,— шептало її повне молитов серце...» (т. 4, с. 244). Звідти ж таки походить і мирнівська есхатологія, чийм неодмінним складником є боротьба Правди та Кривди, тобто Христа й Антихриста.

Есхатологічні сюжети, чи, кажучи словами Івана Франка, сюжети про «останні» питання «теології, етики та природознавства», зокрема про «крайні питання етики в роді антагонізму добра і зла та про ролі зла в творінню світа, про боротьбу тих двох сил у людським життю та при смерті»³⁸³, були дуже поширені в українській традиції. Про це свідчать

³⁸³ Франко І. Передмова // Памятки українсько-руської мови і літератури. Апокріфи і легенди з українських рукописів / Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Іван Франко.— Львів, 1906.— Т. IV: Апокріфи есхатологічні.— С. V.

численні апокрифи на зразок «Епістолії небесної» чи «Пророцтва Ісаї про останні дні», духовні вірші «Про Страшний суд» або «Плач землі», богословські («Казаньє святого Кирила, патріархи Іерусалимського, о антихристѣ и знаках его» Стефана Зизанія, «Знаменія пришествія антихристового и кончини вѣка» Стефана Яворського), філософські («Потоп зміин» Сковороди) та учительні («Діоптра» Віталія Дубенського, «Перло многоцѣнное» Кирила Ставровецького) книжки, іконографія Страшного суду тощо. І скрізь у цих сюжетах перемога Правди над Кривдою перебуває по той бік земної історії. Наприклад, на іконі Страшного суду мала бути така сцена: «Да тут же Правда Кривду стрѣляет, и Кривда пала со страхом»³⁸⁴. Слід сказати, що ікони Судного дня, як їх малювали наші богомази, Панас Мирний, звісно, чудово знав. Одну з них він навіть докладно описує в ранній драматичній спробі 1870 року під умовною назвою «Галья»³⁸⁵. А пісня «Про Правду та Кривду», очевидно, була відома письменникові якщо не з дитинства, то принаймні від часів юності. Його сестра Олександра згадувала, як Панас, ставши чиновником, «зазывает, было, к себе слепцов-бандуристов и все с ними беседует; все их спрашивает; всякие сказки-песни и про старину»³⁸⁶. Есхатологічна настроєвість притаманна багатьом творам Мирного. Так, 1875 року в поезії «Блиснуло сонечко з-за хмари...» він писав: «О Боже правий! Де ж ти, де / З своєю правдою святою? / Чи прийде суд твій на людей, / Чи покарає в світі злого?» (т. 7, с. 19). Не менш виразною є вона й у романі «Хіба ревуть воли...». Навіть звичайна подія в житті людини може набувати тут значення есхатологічного символу. Так, якась безіменна молодиця, почувши, що Мотря завагітніла од двужона Хруща, каже: «Це вже, видно, не перед добром, моя матінко!.. Чи не кінець,

³⁸⁴ Буслаев Ф. Древнерусская народная литература и искусство.— Санкт-Петербург, 1861.— Т. 2.— С. 134.

³⁸⁵ Див.: Зубков С. Ранні драматичні спроби Панаса Мирного.— Київ, 1958.— С. 13.

³⁸⁶ Черкаський В. Панас Мирний. Біографія.— Київ, 1973.— С. 58.

бува, й віку швидко буде... Там: торік хвостата зоря світила, а це знов проява якась вирискалась...» (т. 2, с. 49). А ось ще одна картина, яка зринає наприкінці третьої частини роману: «Ну, та й літа ж тепер настали! — балакають старі люди. — Мабуть, уже незабаром кінець віку... Недаром таке на світі коїться!.. Син на батька руку здимає; дочка матері ухом не веде; брат на брата встає; сестра з сестрою ворогує; жінка на чоловіка отруту готує... Усі — як подуріли, як показалися! А халамидників, повійниць — скільки!..» (т. 2, с. 268). Тут звертає на себе увагу і те, що два головні герої Мирного — халамидник та повія — потрактовані як персонажі кінецьсвітнього сюжету, і те, що вся ця картина ледь не дослівно збігається зі старовинним духовним віршем про наближення Судного дня: «Нема тепер на всѣм свѣтѣ правды: / Отец сына не любит, / Сын же отца израдит / За свою злѣсть. / А дочка матку зневажає, / Матка ю в щастю проклинає, / Брат на брата воює, / На здоровіє чатує, / Бы го зглядыв»³⁸⁷.

Есхатологічний характер має мирнівська «філософія правди» і в «Казці про Правду та Кривду» — творі, що його, поза сумнівом, можна розглядати як «ключ розуміння» світу ідей та образів письменника. Ще Сергій Єфремов писав про те, що в «Казці про Правду та Кривду» Мирний «хоче ніби філософічну підвалину підвести під свій світогляд, дати загальний тим думкам вихід, що вже цілком виразно, хоч і поодинокі, проступають у всенській попередній його літературній діяльності»³⁸⁸. Образно, тематично, а найперше концептуально «Казка про Правду та Кривду» дійсно перегукується і з попередніми, і з наступними творами Мирного. Приміром, «криваві заходи сонця», такі характерні для кольористики роману «Хіба

³⁸⁷ Грушевський М. Кілька духовних віршів з Галичини // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— 1896.— Т. XIV.— Кн. VI.— С. 15 (Miscellanea); пор.: Лямент людей побожных... // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским.— Киев, 1856.— Т. 1.— С. 159.

³⁸⁸ Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 249.

ревають воли...»,— це не тільки наслідування стилю Нечуя-Левицького, котрий «першим в українській літературі помітив кольорову спорідненість крові з вогнем»³⁸⁹, а ще й рефлекс сюжету про Правду та Кривду (про Місяця-перекроя). Так само й ідея «рівної правди», що її виголошує Чіпка («Хай знають, нехристи, де правда! Коли є вона,— то для всіх хай буде рівна; коли нема,— то всім нема!» — т. 2, с. 255), виразно корелює з тим епізодом «Казки про Правду та Кривду», де люди спробували ділити добро порівну: «Лічать, ділять, дивись — одно зостається лишне або кому одного недістає. Як ти поділиш, як помириш? Усяк кричить: “Мое!” або: “Мені нестало!” Знову почали змагатись. Спершу змагались на словах, а далі дійшло діло й до бійки. Устав рід на рід, коліно на коліно, розпочали січу душогубну, згубу самосічну; вибили народу чимало, вигубили цілі роди, виполонили цілі коліна. Зосталося небагато нащадків, що розтаскали начисто добро батьківське й порозтікались мерщій одно від одного в різні краї, несучи в своєму серці ненависть люту та ворожнечу тяжку на тих, від кого одрізнялися...» (т. 1, с. 225). Отже, «рівна правда» в дійсності є кривою. Перемога Правди над Кривою, як її розуміє Чіпка, герой «Лимерівни» Василь, котрий іде в гайдамаки, тобто туди, «де правда карає кривду» (т. 6, с. 74), чи безіменні «бідні та горопахи» з оповідання «У тюрмі» («Бідні та горопахи гукали, що треба усі добра поміж людьми попаювати, щоб не було ні багатих, ні бідних, а всі рівні. Як він не остерігав людей від того..., його не хотіли слухати.— Мудрак, то по-своєму, по-мудрацькому й мудрує. А ми по-простому, по правді!..» — т. 5, с. 392),— це «апокаліпсис сьогодні», те криваве жахіття, побачивши яке, Галя скрикнула: «Так оце та правда?! Оце вона!!!» (т. 2, с. 367). І цю Галину фразу повторює дівчинка-Правда в «Казці про Правду та Кривду», коли побачила, як Сонце розрубало навпіл голову свого чоловіка Місяця: «Так оце така правда? Оце така правда?» (т. 1, с. 213). Зрештою,

³⁸⁹ Черкаський В. Художній світ Панаса Мирного.— Київ, 1973.— С. 168.

і похмурий фінал казки: «Бабусю! а настане коли такий час, що Правда одоліє Кривду й почне на землі панувати? — спитався бабусі білолиций Івась. Усі діти уп'яли очі в бабине обличчя, дожидаючи, що та скаже. Бабуся нічого не одказала, тільки низько-низько схилила голову, і та стара голова її на тонких в'язах чогось дуже хиталася» (т. 1, с. 226),— то не що інше, як розмова Чіпки з матір'ю в романі «Хіба ревуть воли...»:

«— Мамо! — обізвавсь Чіпка.

— Чого, сину?

— Чи воно коли буде правда на світі? чи, мабуть, ніколи не буде?!

— Господь його знає, сину. Коли більше буде отаке заводиться, як тепер, то певно, що й тії не стане, яка тепер є...

— Ні, мамо... Видно — ніколи не було тії правди... ніколи й не буде! Не заводилось би таке, коли б вона була...

Мотря нічого не одказала» (т. 2, с. 342).

І оця мовчанка означає не «принципальний песимізм», як гадав Сергій Єфремов, а відчуття трансцендентності Правди, тобто тієї межі, за якою розум поступається місцем вірі, а сьогосвітній морок — світлу Парусії. Недаром герой оповідання «У тюрмі» думає: попри те, що світ, який потонув у гріхах, гонить Правду, як колись гнав Христа, «правда зостанеться правдою; як була свята, такою і довіку буде... І люди не перестануть її ждати, кланятись їй, молитися до неї. ...не треба журитися. Хто за правду стоїть — той повинний радіти, що над ним отак знущаються, бо вона, свята, прийде — і соромом поб'є гнобителів її, а того, хто за правду терпить, утіше» (т. 5, с. 417). Ще виразніше ця думка звучить у циклі «Як ведеться, так і живеться», де оповідач каже про те, що означає для людей недільний церковний дзвін: «...Народ чує поклик, він нагадує йому про страждання того, котрий стільки терпів, стільки мучивсь; він нагадує йому і про його страждання, сподіваючись... Чого? Чогось кращого, віруючи, що воно колись таки настане, колись таки прийде. Віра йде з роду в рід, від батька до сина, від сина до внука, і дівтора, чуючи приповідки про

Праведного Чоловіка, йде за родом...» (т. 1, с. 429). «За родом», поза сумнівом, ішов і сам письменник, про що найкрасномовніше свідчить апофеоз містерії «Спокуса»: «У невеличких яслах лежить народжений Христос. Над його головою стоїть і сяє у небі ясна зоря. З одного боку над яслами схилилася *Божа мати*, а з другого — стоять *волхви*, уклоняючись Христові. З неба доноситься пісня: “Слава Богові в високостях! / На землі — спокій, / А над людьми Божа ласка!”» (т. 6, с. 320). Картина Віфлеємського вертепу, яку вивершує янгольська небесна пісня (Лк. 2: 14), може означати тільки одне: письменник, услід за «народною філософією», вірить у перемогу Правди над Кривдою, але не людської «правди-мсти», а невідсьогосвітньої Правди-Христа.

* * *

В історії нової української літератури творчість Панаса Мирного має епохальне значення. Він — «великий український письменник-реаліст»³⁹⁰, з якого розпочинається наша «монументальна романістика»³⁹¹, «корифей української прози»³⁹², її перший «великої міри психолог»³⁹³, «один з найбільших художників-майстрів слова»³⁹⁴. Романи, повісті та оповідання Мирного високо цінували вже його сучасники. Згадаймо, наприклад, Івана Франка, який у своєму «Нарисі історії

³⁹⁰ Білецький О. Панас Мирний // *Панас Мирний*. Твори: В 5 т.— Київ, 1954.— Т. 1.— С. 7.

³⁹¹ Див.: Чижевський Д. Порівняльна історія слов'янських літератур: У 2 кн. / Пер. з нім.— Київ, 2005.— С. 198.

³⁹² Див.: Сиваченко М. Корифей української прози. Нарис творчості Панаса Мирного.— Київ, 1967.

³⁹³ Ленкий Б. До читачів // *Хіба ревуть воли, як ясла повні?* Роман з народнього життя П. Мирного та І. Білика.— Київ; Львів, [б. р.] [1924].— С. 2 (окр. пагін.).

³⁹⁴ Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 141.

українсько-руської літератури до 1890 р.» говорив про Мирного як про «найвизначнішого українського повістяра»³⁹⁵, Михайла Коцюбинського, який у листі до Мирного писав: «Ви, найбільш шанований мною письменник український, сила й краса літератури нашої»³⁹⁶,— або Михайла Яцкова, у чиему романі «Танець тіней» твори Мирного зринають серед непроминальних вартостей української духовної традиції від давнини до сьогодні: «В гурті молодих учених почувеш про студії над Вагнерами, палкі одушевлення над Бергсонами, Павльзенами, Віндельбандми, Сорелями і великими чужими світочами, а про символіку кобзарських напівів, містику Сковороди, твори Мирного, космічні псалми Філянського, демонологічний світогляд народу, той п'ятий елемент підсоння й четвертий вимір української душі — се нехай просліджують чужинці і грядуще покоління!..»³⁹⁷. Не менш високо ставила його й Еліза Ожешко, яка поруч із Болеславом Прусом та Генриком Сенкевичем належала до трійці найвидатніших польських романістів другої половини ХІХ століття. 8 квітня 1886 року вона писала Іванові Франкові: «Я бажала б також дуже прочитати продовження повісті “Повія”, початої в “Раді”. Дуже досконала в ній пластика: бачиться і чується там усе на власні очі й вуха. Знамениті маєте таланти»³⁹⁸.

Тим часом до самісінького кінця своєї літературної кар'єри Мирний залишався «напівміфічною істотою, не розгаданою й не оціненою до ладу, хоча б навіть у загальних рисах, навіть на ім'я ширшій громаді незнаною»³⁹⁹. Попри те, що він був одним з найбільш плідних українських письменників своєї доби, написавши 718 оригінальних та перекладних поезій, 9 драм,

³⁹⁵ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— Київ, 1984.— Т. 41.— С. 342.

³⁹⁶ Коцюбинський М. Твори: У 3 т.— Київ, 1956.— Т. 3.— С. 195.

³⁹⁷ Коряк В. Нарис історії української літератури. Буржуазне письменство.— Харків, 1929.— С. 519.

³⁹⁸ Возняк М. З життя і творчості Івана Франка.— Київ, 1955.— С. 120.

³⁹⁹ Єфремов С. Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 5.

69 великих та малих прозових творів, 40 прозових уривків без назв — усього понад тисячу творів⁴⁰⁰, левова частка його добробку залишилася в рукописах, і це давало підставу стверджувати, нібито за чотири десятиліття своєї літературної праці він «написав порівнюючи небагато»⁴⁰¹. Та й те, що було надруковане, залишалось малодоступним. Наприклад, повість «Лихі люди», опублікована Михайлом Драгомановим (без зазначення імені автора) в Женеві 1877 року, та роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», який з'явився там-таки в 1880 році, на території Російської імперії були заборонені: в «Алфавитном каталоге изданиям на русском языке, запрещенным к обращению и перепечатанию в России», укладеному Головним управлінням у справах друку Міністерства внутрішніх справ Росії (1894 р.), вони фігурують поруч із творами Герцена, Гоголя, Маркса, Радищева, Чернишевського, Шевченка та інших. Роман «Хіба ревуть воли...» був заборонений і в Австро-Угорській імперії⁴⁰². Ці твори знали передовсім у колах радикальної української інтелігенції. Скажімо, Олена Пчілка згадувала, як Іван Білик ще з рукопису читав у їхній родині першу половину роману «Хіба ревуть воли...», коли приїздив із Житомира до них на Волинь у службових справах⁴⁰³, а сам Мирний у листі до Олександри Шейдеман від 7 січня 1889 року писав про те, що читав повість «Лихі люди» своїм полтавським знайомим (т. 7, с. 381). «Коли славетний М. Юзефович,— зазначав Богдан Лепкий,— писав

⁴⁰⁰ Там само.— С. 266 (прим.).

⁴⁰¹ Стешенко І. Панас Мирний співець «лиха давнього й сьогочасного» // Літературно-науковий вісник.— 1914.— Т. LXVI.— Кн. VII—VIII.— С. 93.

⁴⁰² У листі до Омеляна Огоновського від 8 квітня 1894 року Драгоманов писав, що після виходу роману у світ надсилав його із Женеви в Галичину, але «поліція передала... книги в прокуратوریю, а та з судом заборонила бідних “Волів”,— і тепер їх рідко хто зважає ся читати в Австрії» [Михайло П. Драгоманов. Переписка / Зібрав і зладив М. Павлик.— Львів, 1901.— Т. I.— С. 168].

⁴⁰³ Див.: Пчілка О. Слово про Панаса Мирного // Прапор.— 1969.— № 5.— С. 80.

у своїй записці 1876 р., що сучасне українство єсть “ничто иное, как попытка, которой маскируется чистейший социализм”,— так виглядає, наче то він головню Мирного мав на думці. Бо соціалізм в розумінню усяких Юзефовичів, це бунтарство, а Мирний дійсно бунтар. Його ідеологія наскрізь бунтарська⁴⁰⁴. Роман «Хіба ревуть воли...» знали також студенти й гімназисти, хоч за його читання можна було запросто опинитися за дверима навчального закладу з «вовчим білетом»⁴⁰⁵. «Хто не згадає зі своїх студентських років отсієї товстенької книжки женеvського видання? — писав Олександр Грушевський у 1918 році.— Вона завсіди кружляла по руках, переходячи від одного до другого: часом, коли було багато охочих прочитати її, треба було кінчити всю за одну ніч. Іноді студенти завозили її з собою на свята додому й тоді з нею знайомились ширші верстви, починаючи від панночок та сільського вчителя і кінчучи більш інтелігентними парубками. Ся повість цікавила своєю подвійною привабливістю — талановитого та забороненого твору; вона робила велике враження...»⁴⁰⁶. Та, як слушно зауважував Сергій Єфремов, навряд чи тих щасливців, котрі могли дістати драгоманівську «Громаду» або женеvське видання роману «Хіба ревуть воли...», було надто вже багато, коли навіть такий сумлінний історик української літератури, як Микола Петров, говорив про роман Мирного з чужих слів⁴⁰⁷.

⁴⁰⁴ *Лепкий Б.* До читачів // Хіба ревуть воли, як ясла повні? Роман з народного життя П. Мирного та І. Білика.— Київ; Львів, [б. р.] [1924].— С. 1 (окр. пагін.).

⁴⁰⁵ Див.: *Кротеvич Є.* Спогади про Панаса Мирного // Дніпро.— 1949.— № 6.— С. 116.

⁴⁰⁶ *Грушевський О.* З сучасної української літератури. Начерки і характеристики. Вид. 2-е.— Київ, 1918.— Ч. I: Українські повістярі другої половини XIX в.— С. 31; пор.: *Беренишам-Кістяковська М.* Українські гуртки в Київі другої половини 1880-их та початку 1890-их років // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початку XX століття / Під ред. акад. Михайла Грушевського.— Харків; Київ, 1928.— Кн. 3.— С. 216.

⁴⁰⁷ Див.: *Єфремов С.* Панас Мирний. Критично-біографічний нарис.— Київ, 1924.— С. 6.

Крім того, Мирний аж ніяк не був схильний афішувати свою творчість, а тим паче — своє життя. Так, у 1890 році Омелян Огоновський сповіщав Мирного: «Незабаром стану писати про ваші повісті в моїй історії русько-української літератури. Рад би я сказати дещо про ваше життя, та кажуть мені, що ви не бажаєте надрукування своєї життєписі, та навіть противні такому писанню»⁴⁰⁸. На це Мирний відповів: «Про своє життя не подаю вам ніякої звістки, бо думаю, що не в йому вага й сила, а в тих працях, що до сього часу появилися у світ або ще коли-небудь появляться. Лермонтов про се гаразд колись сказав: “Поэт! что в имени твоём?..”» (т. 7, с. 396)⁴⁰⁹. І тут, і деінде (див. листи до Михайла Коцюбинського від 23 червня 1900 року та до Івана Зубковського від 3 серпня 1919 року — т. 7, с. 457, 580) Мирний помилково приписував ці слова Лермонтову — насправді це трохи неточний початок поезії Пушкіна «Что в имени тебе моем?..», якою той відповів на прохання знаменитої красуні Кароліни Собанської вписати своє ім'я в її альбом. Але суть справи від цього не змінюється. До кінця життя Мирний не бажав розкривати таємницю власного імені⁴¹⁰. Здається, тільки двічі він порушував це тверде

⁴⁰⁸ Циганенко Ю. Творчість Панаса Мирного в листуваннях сучасників // Червоний шлях. — 1925. — № 5. — С. 148.

⁴⁰⁹ Огоновський пробував дізнатися про Мирного й через інших людей. Зокрема, у 1890 році він просив Пантелеймона Куліша «довідатись про біографічні обставини двох Рудченків, Мирного й Білика» [Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані / Редакція Юрія Луцького; передмова Юрія Шевельова. — Нью-Йорк; Торонто, 1984. — С. 255]. І попри це, він так-таки майже нічого й не дізнався про життя та творчість Мирного. Принаймні взимку 1891 року він питав у Агатангела Кримського: чи то правда, що Мирний є автором «Подоріжжя од Полтави до Гадячого», «П'яниці» й інших творів, та як буде справжнє ім'я Івана Білика? [див.: *Кримський А. Епігони давньої галицької науки // Кримський А. Твори: У 5 т. — Київ, 1972. — Т. 2. — С. 589*].

⁴¹⁰ Згадаймо хоч би те, що в біографічному словнику вчених та письменників Полтавської губернії, виданому Іваном Павловським у 1912 році, статті про Мирного немає, тимчасом як стаття про Івана Рудченка (з портретом) є. При тому серед творів Івана Рудченка Павловський називає

правило. Уперше — коли у квітні 1892 року після закінчення вистави «Лимерівни» на прохання публіки вийшов на сцену. Другий раз псевдонім «Панас Мирний» було розкрито наприкінці 1913 року в київському тижневику «Спутник чиновника», де з'явилася коротка інформація «Юбилей А. Я. Рудченко», та в схожому повідомленні, надрукованому на шпальтах газети «Полтавский голос» від 29 жовтня цього ж таки року. Але навіть після цього Панас Мирний залишався «напівміфічною істотою». До широкого читача він прийшов аж за часів Українського Ренесансу 1920-х років. Відтоді з'явилися десятки видань його творів, загальний наклад яких уже наприкінці 1960-х років перевищив чотири мільйони примірників⁴¹¹, їхні переклади англійською, болгарською, литовською, російською, словацькою, французькою, чеською та іншими мовами, численні присвячені Мирному академічні та науково-популярні праці. В історії літератури він посів своє місце класика українського реалізму.

і виданий разом з Панасом Мирним роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» [див.: *Павловский И. Ф.* Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века.— Полтава, 1912.— С. 170—171].

⁴¹¹ Див.: *Сиваченко М.* Панас Мирний і доля його літературної спадщини // *Панас Мирний (П. Я. Рудченко)*. Зібрання творів: У 7 т.— Т. 1.— С. XX.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

А

Аббасов Алік 28
Агуф М. 77
Алчевська Христя 110
Андрієвський Віктор 121
Антоненко-Давидович Борис 26,
75, 92
Антоній Печерський 4
Антонович Володимир 18, 75
Апухтін Олексій 24
Арат Солійський 113
д'Арк Жанна 110
Арманд Інеса 121
Афанасьєв Олександр 88
Афанасьєв-Чужбинський
Олександр 156

Б

Баранович Лазар 4, 153, 162
Барб'є Анрі-Огюст 160
Барвінок Ганна 29, 35
Барвінський Володимир 54
Барвінський Олександр 53, 161
Батієнко Василь 8, 9
Батієнко Орина 8, 9
Башкирцев Павло 89
Башкирцева Марія 89
Бенедиктов Володимир 160

Бер Віктор (див.: Петров Віктор)
Бер Юлій 139
Бергсон Анрі 5, 169
Беренштам-Кістяківська
Марія 118, 122, 171
Беринда Памва 4
Білецький Олександр 64, 69, 76,
110, 124, 168
Білик Іван (див.: Рудченко Іван)
Білиловський Цезар 22
Білозерський Микола 165
Богданов Костянтин 113
Бокль Генрі Томас 118, 123, 125
Бондар Микола 5
Боровиковський Левко 156
Брюне Жан 22
Брюховецький Іван 13
Бужинський Михайло 53, 87
Бульбанюк Петро 158, 161
Бунін Іван 105
Буняк Порфирій 114
Буренін Віктор 18
Буслаєв Федір 164
Бучинський Мелітон 14, 35, 36, 41,
118, 130, 156

В

Вагнер Ріхард 5, 169
Валуєв Петро 20

Василенко Віктор 130
Васильченко Степан 73
Величковський Паїсій 4
Вергілій Марон Публій 113
Винниченко Володимир 4, 54, 114,
121, 122, 131, 150
Віндельбанд Вільгельм 5, 169
Віталій Дубенський 164
Вовчок Марко 14, 27, 29, 34, 35,
39, 52
Воднянський Натанел 113
Возняк Михайло 53, 161, 169
Война Василь 62
Вороний Микола 127

Г

Габоріо Еміль 40
Гаврилко Михайло 114
Гайне Гайнріх 23
Галета Олена 102
Галятовський Іоанікій 163
Ганка Вацлав 33
Ганкевич Клим 130
Ганкевич Лев 114
Гаркуша Семен 38, 39
Гаршин Всеволод 80
Гербель Микола 19
Герцен Олександр 46, 122, 170
Гете Йоганн-Вольфганг 96
Герогліфов Олександр 18
Гнатюк Володимир 25
Гнідка Василь 37, 38, 39, 140
Гоголь Микола 4, 14, 28, 46, 56, 63,
85, 141, 149, 170
Головацький Яків 130
Гонкури 65
Гонта Іван 53

Гординська Тетяна 7
Горева Євгенія 53
Горленко Василь 53, 55, 86, 92, 103,
129, 132
Горський Вілен 4
Горький Максим 56, 122, 150
Грабовський Павло 23, 123, 146,
156
Гребінка Євген 29
Гревс Іван 117
Греков 7
Грицай Михайло 8, 79, 119, 124
Грицютенко Іван 120, 131, 133,
152, 156
Грінченко Борис 36, 71, 145, 146,
161
Грінченко Марія 58
Грушевський Михайло 53, 67, 87,
118, 122, 127, 139, 162, 165, 171
Грушевський Олександр 39, 40, 60,
64, 171
Гудзій Микола 57
Гудима-Левкович Сергій 86
Гулевич Євген 102

Д

Дарвін Чарльз Роберт 118, 119,
120, 125
Дашкевич Микола 19
Делакруа Ежен 160
Денисович Іларіон 163
Джиджора Іван 114
Діоген Синопський 150
Дмитрієв Микола 112
Дончик Віталій 5
Дорошенко Володимир 114, 122
Дорошенко Дмитро 75

Дорошенко Петро 21
Дорошкевич Олександр 64, 67, 77,
132
Достоевський Федір 29, 80, 113,
147
Драгоманов Михайло 3, 4, 13, 14,
16, 17, 18, 19, 20, 33, 34, 35, 36,
41, 42, 46, 50, 52, 53, 58, 65, 67,
68, 69, 75, 86, 90, 94, 101, 104,
117, 118, 121, 126, 130, 136,
139, 146, 153, 154, 155, 156,
161, 170
Драгоманови 16, 18
Дрентельн Олександр 86
Дюма Олександр 40

Е

Евальд Карл 116
Епікур 130, 131
Еркман Еміль 65
Еркман-Шатріан 65
Ерн Володимир 3

Є

Євдокименко Володимир 119, 123,
124, 161
Єфремов Сергій 3, 9, 11, 12, 13,
15, 16, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25,
30, 32, 34, 35, 40, 42, 51, 52, 53,
54, 55, 56, 58, 64, 65, 72, 73, 75,
76, 77, 83, 84, 87, 90, 92, 97, 100,
101, 103, 105, 109, 115, 125, 131,
132, 137, 142, 143, 148, 153, 160,
165, 167, 168, 169, 171

Ж

Жарко Олександр 69
Жарко Яків 12, 106
Жене Жан 150
Житецький Павло 18, 57, 58, 92
Жієра Поль 22
Жук Андрій 114

З

Залізник Максим 53
Заньковецька Марія 101, 110
Заславський Давид 50, 73
Засорин Яків 38, 39
Згарський Євген 129–130
Зеньковський Василь 38
Зеров Микола 4
Зизаній Стефан 164
Зіновійв Климентій 95, 128
Золя Еміль 65, 85
Зубков Сергій 8, 27, 164
Зубковський Іван 172

І

Ігор Святославович, князь 33, 57,
58, 104
Ісаїя, пророк 164
Ісус Навин 126
Ісус Христос 3, 4, 79, 93, 122, 138,
146, 153, 162, 167, 168

Й

Йов 51, 144
Йогансен Майк 98

К

Камю Альбер 11
Кармелюк Устим 38, 39
Карпенко-Карий Іван 100
Катерина II, імператриця 141
Квітка-Основ'яненко Григорій 14, 27, 39
Кирило Єрусалимський 164
Кирилюк Євген 26, 73, 76, 119
Кістяківський Богдан 117
Клеє Пауль 160
Коваленко Григорій 12, 16, 25, 31, 32, 86, 116
Козачинський Михайло 4
Коллінз Говард 120
Кольцов Олексій 149
Комаров Михайло 85
Коменський Ян Амос 113
Конечний Матей 113
Кониський Георгій 4
Кониський Олександр 16, 18, 34, 35, 53, 71, 86, 92, 161
Короленко Володимир 105, 106
Корсунський М. 12, 14, 25, 32, 71, 110, 114, 128, 133, 143
Коряк Володимир 5, 142, 169
Костецький Ігор 129
Костомаров Микола 4, 18, 19, 156
Котляревський Іван 14, 52, 94, 116
Коцюбинський Михайло 24, 25, 40, 99, 103, 127, 141, 153, 169, 172
Кочубей Віктор 140
Кратес 150
Кримський Агатангел 33, 172
Кропивницький Марко 109, 110
Кротевич Євген 171
Крутікова Ніна 124

Куліш Пантелеймон 4, 29, 34, 51, 97, 103, 127, 130, 156, 172
Купрін Олександр 80
Куца Ольга 20
Кущинська Леся 116

Л

Лавріненко Юрій 20, 25–26, 68, 148
Ласло-Куцюк Магдалина 107
Левинський Володимир 114
Ленін Володимир 121
Лепкий Богдан 168, 170, 171
Лермонтов Михайло 24, 31, 172
Лесевич Володимир 67
Липа Юрій 4
Лисенко Микола 18, 67, 92
Ліфшиць Розалія 121
Лонгфелло Генрі Водсворт 105
Луцький Юрій 172
Лучицький Іван 140
Лютій Іван 85
Ляхоцький Антон 68

М

Маклаков Микола 115
Максимович Михайло 57
Маланюк Євген 4, 47, 119
Марія Богородиця 79, 122, 160, 163, 168
Маркович Опанас 10, 127
Марковський Михайло 38, 64, 65, 110
Маркс Карл 170
Марта 122
Матвій, євангеліст 163

Мат'є Ансельм 22
Махновець Леонід 57, 58
Мелень Теофіл 114
Міллер Орест 57
Міллер Джон Стюарт 118, 123, 125
Містраль Фредерік 22
Мойсей, пророк 126
Мордовець Данило 52
Мочульський Михайло 75, 99

Н

Навроцький Володимир 46
Наполеон Бонапарт 7
Науменко Володимир 106
Некрасов Микола 24, 122
Нестор-літописець 4
Нечуй-Левицький Іван 16, 29, 34,
35, 39, 40, 71, 80, 85, 94, 110,
126, 127, 130, 166
Номис Матвій 10, 127, 128, 130
Нудьга Григорій 126

О

Обанель Теодор 22
Овідій Назон Публій 113
Огарьов Микола 24
Огоновський Олександр 34, 144
Огоновський Омелян 13, 14, 53,
54, 68, 170, 172
Ожешко Еліза 169
Олександр II, імператор 67, 85, 148
Олександр III, імператор 143
Оренштайн Яків 116
Островський Олександр 14, 46,
92, 147
Оуен Роберт 42

П

Павлик Михайло 4, 12, 14, 20, 35,
36, 41, 46, 68, 72, 117, 118, 130,
154, 156, 170
Павличко Соломія 102
Павло, апостол 109, 162
Павловський Іван 172, 173
Павльзен Фрідріх 5, 169
Паскевич Іван 60
Петренко Михайло 156
Петров Віктор 119, 147
Петров Микола 16, 19, 171
Пивоваров Микола 40, 69, 78, 80,
122, 124
Пильчиков Дмитро 33, 40, 69, 76,
110
Піпін Олександр 67
Пирогов Микола 155
Писарев Дмитро 18, 124, 125
Плещеев Олексій 24
Плен Роберт 121
Прокопович Феофан 4
Прохасько Юрко 102
Прудон П'єр Жозе 50
Прус Болеслав 169
Пугачов Омелян 52
Пушкін Олександр 19, 20, 24, 39,
105, 172
Пчілка Олена 7, 8, 11, 17, 65, 71,
100, 110, 112, 170

Р

Радищев Олександр 170
Разін Степан 52
Рафальський Василь 86
Решетников Федір 41

Рибчинська Зоряна 102
Рилєєв Кондратій 24
Рклицький Михайло 98
Романови 143
Романович-Ткаченко Наталя 115
Ропшин В. (див.: Савінков Борис)
Рублевська Лариса 67, 97, 98, 104,
133
Руданський Степан 33, 57
Рудченки 7, 8, 13, 65, 172
Рудченко Віктор 115
Рудченко Іван 8, 9, 13, 14, 15, 16,
17, 18, 19, 20, 21, 25, 26, 27, 28,
31, 33, 34, 38, 39, 40, 41, 42, 43,
44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52,
54, 55, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64,
65, 66, 67, 68, 82, 85, 86, 92, 94,
102, 119, 122, 123, 125, 127, 128,
129, 135, 141, 147, 148, 151, 168,
170, 171, 172
Рудченко Леонід 115
Рудченко Лука 8
Рудченко Михайло 21
Рудченко Олександра 8, 9, 11, 164
Рудченко Юрій 8
Рудченко Яків 7, 10, 15
Руманіль Жозеф 22
Русова Софія 105, 106

С

Савінков Борис 72, 73
Садовський Микола 101, 110
Свидницький Анатоль 53
Сенкевич Генрик 169
Сетон-Томпсон Ернест 116
Сиваченко Микола 8, 39, 44, 45,
51, 54, 55, 59, 60, 66, 68, 70, 82,

87, 112, 119, 122, 123, 129, 141,
148, 151, 161, 168, 173
Сімович Василь 50, 145, 146, 155
Сірополко Степан 155
Сковорода Григорій 3, 4, 5, 25, 102,
113, 128, 141, 145, 158, 162, 164,
169
Смаль-Стоцький Роман 120
Смотрицький Мелетій 153
Собанська Кароліна 172
Соловійов Микола 79
Соловійова Поліксена 116
Соломон 79
Сорель Жорж 5, 169
Спенсер Герберт 120
Срезневський Ізмаїл 33
Ставровецький Кирило 164
Старицька-Черняхівська
Людмила 110
Старицький Михайло 18, 34, 79,
80, 84, 85, 96, 102
Старосольський Володимир 114
Стасюлевич Михайло 67
Стеблін-Каменський Ростислав 138
Степняк-Кравчинський Сергій 87
Стефаник Василь 146
Стех Марко Роберт 129
Стешенко Іван 45, 49, 64, 77, 84,
90, 119, 132, 170
Стороженко Олекса 39
Сумцов Микола 3
Суша Яків 163
Сю Ежен 40

Т

Таван Альфонс 22
Терлецький Остап 22, 41, 119

Тесленко Архип 146
Тихомиров Лев 87
Тичина Павло 46, 47, 74, 111, 160,
162
Ткаченко Іван 22, 27, 33, 77, 80, 94,
102, 105, 110, 119, 123, 132
Толстой Лев 14, 149
Томара Лев 140
Трегубов Єлисей 99
Тредьяковський Василь 19, 127
Троцький Микола 69
Туптало Дмитро 113, 158, 163
Тургенєв Іван 14, 19, 43, 46, 62, 149
Турянський Осип 121

У

Уайльд Оскар 98
Уваров Сергій 19
Українка Леся 4, 54, 110, 124, 127
Ушкалов Леонід 10, 102, 128, 141,
145, 162
Ушкалов Олександр 74

Ф

Феваль Поль 40
Феденко Панас 50
Федькович Юрій-Осип 35, 46, 57
Фет Афанасій 24
Філянський Микола 5, 169
Флобер Гюстав 65
Франко Іван 4, 35, 40, 41, 64, 68,
117, 118, 163, 168, 169

Х

Хвильовий Микола 4
Хланта Іван 21
Хоткевич Гнат 127

Ц

Циганенко Юрій 172

Ч

Чайченко Василь (див.: Грінченко
Борис)
Черкасенко Спиридон 110
Черкаський Віталій 8, 9, 11, 14, 18,
21, 24, 28, 40, 69, 75, 76, 82, 86,
92, 95, 100, 103, 104, 123, 124,
126, 129, 133, 140, 147, 164, 166
Чернишевський Микола 117, 122,
123, 124, 125, 170
Чернявський Микола 25, 110, 127
Чижевський Дмитро 4, 113, 117,
147, 148, 168
Чикаленко Євген 100
Чопик Ростислав 102
Чубинський Павло 34

Ш

Шамрай Агапій 77, 146, 149
Шатріан Олександр 65
Шашкевич Маркіян 33
Шевельов Юрій 172
Шевченко Тарас 3, 4, 5, 13, 14, 20,
21, 22, 24, 26, 27, 29, 35, 42, 59,
98, 102, 111, 115, 128, 129, 132,

146, 147, 149, 151, 156, 157, 158,
160, 170

Шейдеман Олександра 100, 125,
145, 170

Шекспір Вільям 31, 102, 103, 125

Шіллер Фрідріх 110, 115

Шкурупій Гео 74

Шопенгауер Артур 121, 131

Шпол Юліан 74

Шухевич Володимир 114

Шухевич Микола 114

Щ

Щоголів Яків 29

Ю

Юзефович Михайло 170, 171

Юркевич Памфіл 117

Я

Яворський Стефан 4, 113, 164

Яворський Юліан 19, 46

Яків, апостол 93

Якобсон Роман 148

Якубський Борис 15, 17, 25, 43, 48,

54, 64, 66, 68, 70, 89, 119, 124,

127, 128, 148

Яцків Михайло 5, 169

В

Baranowicz Łazar (див.: Баранович
Лазар)

С

Čiževskij Dmytro
(див.: Чижевський Дмитро)

Н

Hankiewicz Clemens
(див.: Ганкевич Клим)

L

Libelt Karol 88

S

Smotrys'kyj Meletij
(див.: Смотрицький Мелетій)

З М І С Т

Замість передмови

3

*Реалізм — це есхатологія:
Панас Мирний*

7

Показчик імен

174

Наукове видання

УШКАЛОВ

Леонід Володимирович

**РЕАЛІЗМ — ЦЕ ЕСХАТОЛОГІЯ:
ПАНАС МИРНИЙ**

Технічний редактор: *Євгенія Онишко*

Коректор: *Олександра Ушкалова*

Підписано до друку 15.12.11. Формат 60x84/16.
Папір офсетний Lux Cream. Гарнітура MinionPro. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 11,5. Наклад 300 прим. Зам. № 12-01.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

Видання і друк ТОВ «Майдан»
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59
Тел.: (057) 700-37-30
E-mail: maydan.stozhuk@gmail.com